

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN
FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DEN ETKİLENMESİ
VE YARARLANMASI**

**Hazırlayan
Venhar ÖZER**

**Danışman
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ**

Yüksek Lisans Tezi

Aralık 2021, KAYSERİ

Hazırlayan

ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

2021

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN
FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DEN ETKİLENMESİ VE
YARARLANMASI
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Venhar ÖZER**

**Danışman
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ**

Aralık 2021, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Venhar ÖZER

İmza

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Program Adı : Yüksek Lisans Tezi

Tez Başlığı : Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Fahreddîn er-Râzî'den
Etkilenmesi ve Yararlanması

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam sayfalık kısmına ilişkin/...../20..... tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: % 'dür.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim./...../.....

Danışman: Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Öğrenci: Venhar ÖZER

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Fahreddîn er-Râzî’den Etkilenmesi ve Yararlanması” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Venhar ÖZER

Danışman

Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Temel İslam Bilimleri ABD Başkanı

Prof. Dr. İbrahim GÖRENER

ÖNSÖZ

"Ey insanlar! Size Rabbinizden bir öğüt, gönüllerde olan (dert)lere bir şifâ, mü'minler için bir hidâyet ve rahmet gelmiştir." (Yûnus, 10/57) ayeti ışığında, bütün Müslümanlar, Kur'ân-ı Kerîm'i doğru bir şekilde anlama çabasına yönelmişlerdir. İslâm dininin yayılmasıyla birlikte farklı dil ve kültürlerle mensup milletlerde ortaya çıkan bu ihtiyaç neticesinde tefsîr alanında İslâm âlimleri birçok ilmî çalışmada bulunmuşlardır. Müfessirlerin her biri kendi ilmî çerçevesinde Kur'ân'ın ayetlerini insanlara doğru bir şekilde aktarmaya çalışmışlardır. Zamanın ilerlemesi, insanların aldığı eğitim ve ortaya çıkan ihtiyaçlar sonucu Kur'ân-ı Kerîm birçok müfessir tarafından yeniden tefsîr edilmiştir.

VI. (XII.) yüzyılın en büyük mütefekkirlerinden, fıkıh, kelâm, felsefe ve tefsîr âlimi Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) "*Mefâtîhu'l-Gayb*" (*Tefsîr-i Kebîr*) adlı eseri, tefsîr tarihinde rivâyet ve dirâyet metotlarını birleştiren önemli bir eserdir. Fahreddîn er-Râzî, aklın ilkeleri doğrultusunda ve istidlâl yoluyla Kur'ân-ı Kerîm'e yapılan saldırılara engel olmak amacıyla bu eseri kaleme almıştır. Tefsîrinde rivâyetleri aktarmakla birlikte kendi görüşlerini kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştir. Fahreddîn er-Râzî'den sonra gelen birçok âlim onun geniş bir içeriğe sahip olan bu eserinden fazlasıyla yararlanmıştır. Osmanlı Dönemi'nde yetişen önemli âlimlerden biri olan Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942) de Türkçe olarak yazdığı "*Hak Dîni Kur'ân Dili*" isimli tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî'nin fikirlerinden fazlaca yararlanan ve onun eserini kullanan müfessirlerdendir. Elmalılı Hamdi'ye bu tefsîri yazma görevi Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından verilmiştir. Tefsîrin yazılış amacı Müslümanların sağlam, doğru ve güvenilir dinî bilgi sahibi olmaları ve Kur'ân-ı Kerîm'in anlamını öğrenme talepleridir. Biz bu tez çalışmamız ile Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi'nin fikirlerini, bu fikirlerinin eserlerine nasıl yansıdığını, Elmalılı Hamdi'nin hangi konularda Râzî'den etkilendiğini ve hangi konularda ondan farklı düşündüğünü tespit ederek sunmaya çalışacağız.

Yaptığımız bu tez çalışmasında ortaya çıkacak olan hatalardan dolayı sizlerin anlayışına sığınıyorum. Bu çalışmanın hayırlı ve bereketli olmasını Cenâb-ı Hakk'tan ümit ve niyaz ediyorum. Tezi hazırlamamda bana yol gösteren ve yardımcı olan kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ'ye şükranlarımı arz ediyorum. Eğitim hayatımda bana destek olan, aileme ve tüm hocalarıma yardımlarından dolayı teşekkür ediyorum.

Venhar ÖZER, Kayseri, 2021

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DEN ETKİLENMESİ VE YARARLANMASI

Venhar ÖZER

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Aralık 2021
Danışman: Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

ÖZET

VI./XII. asrın en önemli İslâm âlimlerinden birisi olan Fahreddîn er-Râzî, tefsîr, kelâm, fıkıh, nahiv gibi İslâm ilimleri alanında birçok eser kaleme almıştır. O, tefsîr ilmi alanında geniş bir içeriğe sahip olan "*Mefâtîhu'l-Gayb*" adlı eseriyle büyük bir üne kavuşmuştur. Kendisinden sonra gelen müfessirler onun görüşlerinden az ya da çok etkilenmiştir. Osmanlı döneminde yetişen müfessir Elmalılı Hamdi de "*Hak Dîni Kur'ân Dili*" adlı eserinde Râzî'nin tefsîrinden çokça yararlanmıştır.

Çalışmamızda; dirâyet tefsîrinin en önemli temsilcisi olan Fahreddîn er-Râzî ve ondan etkilenen müelliflerden Elmalılı Hamdi'nin hayatları, görüşleri, tefsîrleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi'nin Kur'ân ayetlerine yaptıkları yorumlar kapsamlı bir şekilde ele alınmış, Elmalılı'nın Râzî'den etkilendiği ve farklı olan görüşleri tespit edilmiş ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Her iki eser de dirâyet tefsîri olmasından dolayı, âlimlerimiz ayetlerle ilgili rivâyetleri aktarmakla birlikte aklî, fennî ve sosyal ilimleri de yorumlarında kullanmışlardır. Elmalılı Hamdi, tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden sıkça yararlanmış, bunun yanı sıra birçok farklı görüşte de bulunmuştur. Bu farklılıklar, ayetler hakkında aktarılan rivâyetlerin çokluğu, lafızların birden çok manayı içermesi, âlimlerin aldıkları eğitim farkı, çeşitli örfî uygulamalar, mezhep farklılıkları, dönemin bilimsel gelişmelerinin yorumlarına yansımaları gibi sebeplerden kaynaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Râzî, Elmalılı, tefsîr, dirâyet.

ELMALILI MUHAMMED HAMDI YAZIR'S BEING INFLUENCED AND BENEFIT FROM FAHREDDIN ER-RAZI

Venhar ÖZER

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences
Master Thesis, December 2021
Supervisor: Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

ABSTRACT

VI./XII. Fahreddin er-Razi, one of the most important Islamic scholars of the century, he wrote many works in the field of Islamic sciences such as tafseer, kalam, fiqh, nahiv. He, with his work named "*Mefâtihu'l-Gayb*", which has a wide content in the field of tafseer, has gained a reputation. The commentators who came after him were more or less influenced by his views. Elmalılı Hamdi, a commentator who grew up in the Ottoman period, he benefited a lot from Razi's tafseer in his work titled "*Hak Dini Kur'an Dili*".

In our study; Fahreddin er-Razi, who is the most important representative of the diraya interpretation and the lives, views and works of Elmalılı Hamdi, one of the authors affected by him has been studied in detail. The interpretations of Fahreddin er-Razi and Elmalılı Hamdi on the Qur'anic verses have been comprehensively discussed, the views that Elmalılı was influenced by Razi, and their different views have been determined and evaluations have been given.

Since there are diraya interpretations in both of works, our scholars have used mental, scientific and social sciences in their interpretations as well as conveying the narrations about the verses. Elmalılı Hamdi took advantage of the views of Fahreddin er-Razi frequently as well as making a lots of different views in his interperation. These differences resulted from reasons such as the abundance of narrations about the verses, the fact that the words contain more than one meaning, the difference in the education of the scholars, many customary practices, sectarian differences, and the reflection of the scientific developments of the period on their interpretations.

Keywords: Qur'an, Râzî, Elmalılı, tafseer (commentary), diraya

İÇİNDEKİLER

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DEN ETKİLENMESİ VE YARARLANMASI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK ONAYI	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN ER-RÂZÎ VE ELMALILI MUHAMMED HAMDİ'NİN HAYATI, GÖRÜŞLERİ VE TEFSİRLERİ

1.1. Fahreddîn er-Râzî	5
1.1.1. Fahreddîn er-Râzî'nin Hayatı	5
1.1.2. Fahreddîn er-Râzî'nin İlmî Şahsiyeti	6
1.1.3. Fahreddîn er-Râzî'nin Tefsîri (Mefâtîhu'l-Gayb)	7
1.2. Elmalılı Muhammed Hamdi	9
1.2.1. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin Hayatı	9
1.2.2. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin İlmî Şahsiyeti	10
1.2.3. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin Tefsîri (Hak Dîni Kur'ân Dili)	11
1.3. Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Muhammed Hamdi Hakkında Yapılan Ortak Çalışmalar	13

İKİNCİ BÖLÜM
ELMALILI MUHAMMED HAMDİ'NİN FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DEN
ETKİLENDİĞİ YÖNLER

2.1. Bir Ayetin Tefsîrinde Aynı Rivâyetleri Kullanması	15
2.2. Dirâyet Tefsîri Yönünden Etkilenmeler	23
2.2.1. Filolojik Yönden Etkilenmeler	43
2.2.2. İşârî Tefsîr Yönünden Etkilenmeler	50
2.2.3. Kevnî Ayetlere Bilimsel Yaklaşım Yönünden Etkilenmeler	59
2.2.4. İtikâdî Yönden Etkilenmeler	67
2.2.5. Fıkhî Yönden Etkilenmeler	71
2.2.6. Tenâsüb İlmi Yönünden Etkilenmeler	77
2.3. Değerlendirme	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ELMALILI MUHAMMED HAMDİ'NİN FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DEN FARKLI
GÖRÜŞLERİ

3.1. Aynı Ayetin Tefsîrinde Farklı Rivâyetleri Kullanması	85
3.2. Dirâyet Tefsîri Yönünden Farklılıklar	92
3.2.1. Filolojik Yönden Farklılıklar	108
3.2.2. İşârî Tefsîr Yönünden Farklılıklar	111
3.2.3. Kevnî Ayetlere Bilimsel Yaklaşım Yönünden Farklılıklar	117
3.2.4. İtikâdî Yönden Farklılıklar	124
3.2.4.1. Eş'ariyye	124
3.2.4.2. Mâtürîdiyye	125
3.2.5. Fıkhî Yönden Farklılıklar	130
3.2.5.1. Hanefî Mezhebi	130
3.2.5.2. Şâfiî Mezhebi	131
3.2.6. Tenâsüb İlmi Yönünden Farklılıklar	135
3.3. Değerlendirme	143
SONUÇ	146
KAYNAKÇA	149

KISALTMALAR

a.s.	:Aleyhi's-selâm
b.	: İbn, bin
Bkz.	: Bakınız
c.c.	: Celle celâluh
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
s.nşr.	: Sadeleştirilmiş neşir
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire
y.l.	: Yüksek lisans

GİRİŞ

Allah Teâlâ (c.c.), bizlere hakkı öğrenmemiz ve gerçekleri kavrayabilmemiz için aramızdan uyarıcı peygamberler ve kitaplar göndererek hidayete ermemizi sağlamıştır. Bizlere, insanın varoluş amacını, nasıl yaşaması gerektiğini, öldükten sonra ne olacağı ile ilgili gaybî bilgileri, emirleri, yasakları ve benzeri şeyleri vahiy yoluyla bildirmiştir. İslâm âlimleri de Kur'an-ı Kerim'i farklı şekillerde tefsir etmiş ve görüşlerini özgün bir şekilde ifade etmiştir.

Biz, bu çalışmamızda müfessirlerimiz Fahreddin er-Râzî ve Elmalılı Hamdi'nin fikirlerini ve tefsirlerini inceleyerek, Elmalılı Hamdi'nin, Fahreddin er-Râzî'den etkilendiği ve farklı görüşte olduğu noktaları tespit ederek sunmaya çalışacağız.

Fahreddin er-Râzî, ilmiyle, düşünceleriyle ve davranışlarıyla dönemine ve kendinden sonraki asırlara ışık tutmuş, geniş ve köklü bir kültüre sahip olan en önemli İslâm âlimlerinden birisidir.

Râzî, felsefe, kelâm ve fıkıh usûlünü okuyarak temel İslâm ilimlerinde yoğunlaşmış; tefsir, kelâm, usûl, fıkıh, nahiv, edeb, felsefe, tıp, hendese ve astronomi ilimleri sahasında eserler kaleme almıştır. O, "*Mefâtihu'l-Gayb*" adlı tefsirinde de ilmin muhtelif alanlarına atıflarda bulunmuştur. Naklî, aklî ve tabiat ilimlerindeki geniş bilgisi neticesinde literatürde çokça karşımıza çıkan müfessirimizi her yönü ile ele almak ve hakkında çalışmaları yapmak mümkündür.¹

Râzî, tefsirinde müfessirlere birçok yönden hitap etmektedir. O, belirtilen bir görüşü beğenmezse, onu kabul etmeyerek kendine ait görüşlerini aklî bir kurala dayandırarak ayrıntılı olarak açıklar. Râzî'den sonra gelen ilim adamları onun buengin fikirleri ile epeyce meşgul olmuşlar, ondan az ya da çok faydalanmışlardır. Onu tenkit

¹ İsmail Cerrahoğlu, "Fahrüddin er-Râzî ve Tefsiri", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 2 (1977): 7-12.

etmek isteyenler bile ondan etkilenmişlerdir. Râzî'nin tefsîri, Ebüssuûd (ö. 982/1574), İsmâil Hakkı (ö. 1137/1725), el-Merâgî (ö. 1952) ve Elmalılı Hamdi gibi müfessirler için kaynak olmuştur. Râzî'nin tefsîri, kendine kadar gelen kültürü koruyarak aklî, ilmî yönden ve birçok önemli noktaları içermesi açısından, diğer tefsîrlerden ayrılır. Bu tefsîr Eş'arî ekolünü temsil eder ve Kur'an'ı anlamının dirâyet yönünden zirvesini oluşturur.²

Fahreddîn er-Râzî'nin eserlerinin bir sonraki âlimler tarafından özenle incelenerek beğeni toplaması ve eserlerinde onun fikirlerinden izler taşıması, onun İslâm âleminde ne kadar büyük ve önemli bir âlim olduğunun göstergesidir. Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden faydalanan ve öne çıkan müfessirlerden biri de Osmanlı döneminin sonlarında yetişen Elmalılı Hamdi'dir. Onun Fahreddîn er-Râzî'nin tefsîrinden etkilenmesinin ne boyutta olduğu bizim için merak konusudur. O, "*Hak Dîni Kur'an Dili*" adlı eserini kaleme alırken Fahreddîn er-Râzî'nin tefsîrinden çokça yararlanmış, bazen onun ismini özellikle zikredip görüşlerini aynı şekilde aktarmış, bazen dolaylı olarak değinmiş bazen de onun ifadelerini özetlemiştir. Bununla beraber Elmalılı Hamdi, özgün fikirleri ve üslûbuyla farklı bir eser oluşturmuştur.

Her iki müfessirin ortaya koydukları eserler hem rivâyet hem de dirâyet yönünden zengin bir içeriğe sahip olduğundan, ilmî alanda büyük bir yer edinmiştir. Bu nedenle her iki müellifin tefsîrleri hakkında birçok farklı çalışmalar yapılmıştır. Bizim tezimizin amacı ise Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi'nin tefsîr anlayışını ve tefsîrlerinde takip etmiş oldukları usûlü, Elmalılı'nın, Râzî'den etkilendiği ve ondan farklı düşündüğü görüşlerini inceleyerek, bu iki müfessir ve tefsîrleri hakkında ayrıntılı bir çalışma yapmaktır.

Bu çalışmamızda, Elmalılı Hamdi'nin Fahreddîn er-Râzî'den etkilendiği ve aynı olan görüşlerini ortaya koymanın yanı sıra iki tefsîrin birbirinden konuları işleyiş, yapı ve üslup olarak farklı olan yönlerini de ortaya koymaya çalışacağız. Tezimizin, her iki tefsîr hakkında yapılmış olan çalışmalarda ortaya çıkan konulara ilaveten yapılacak yeni çalışmalarda farklı bakış açıları kazandıracağı kanaatindeyiz.

² Cerrahoğlu, "Fahrüddîn er-Râzî ve Tefsiri", 51-57.

Tezimizde her iki müfessirin tefsîrinin tamamı ayrıntılı bir şekilde incelenerek, genel başlıklar halinde Elmalılı Hamdi'nin Râzî'den etkilendiği ve farklı olan görüşleri örnekler üzerinden nedenleriyle birlikte sunulacak ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi'nin düşüncelerini daha iyi anlamamız ve daha doğru bir şekilde değerlendirmelerde bulunmamız için hayatları, görüşleri ve tefsîrleri hakkında genel bilgiler vereceğiz. Ayrıca bu bölümde iki müellif hakkında yapılan bilimsel çalışmaları da aktaracağız.

İkinci bölümde, müfessirimiz Elmalılı Hamdi Yazır'ın, Fahreddîn er-Râzî'nin hangi fikirlerinden etkilendiğini örnekler vererek açıklayacağız. İki eserde dirâyet tefsîri olmasından dolayı, âlimlerimiz ayetlerle ilgili rivâyetleri aktarmakla birlikte aklî, fennî ve sosyal ilimleride yorumlarında sıkça kullanmışlardır.

Üçüncü bölümde ise, her iki müfessirin birbirinden farklı görüşlerini nedenleri ile birlikte örnekler vererek açıklayacağız. Çünkü Elmalılı Hamdi, birçok ayetin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilenmekle birlikte bazı ayetlerin tefsîrinde farklı görüşlerde bulunmuştur. Bu farklılıklar, ayetler hakkında aktarılan rivâyetlerin çokluğu, lafızların birden çok manayı içermesi, âlimlerin aldıkları eğitim farkı, birçok örfî uygulamalar, mezhep farklılıkları, ayetlerin siyâk ve sibâkı vb. gibi sebeplerden kaynaklanmıştır.

Son iki bölümde Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi'nin tefsîrlerini; rivâyetlerin kullanımı ve dirâyet tefsîri şeklinde iki kısma ayırarak, dirâyet tefsîrini; filolojik, işârî, kevnî ayetlere bilimsel yaklaşım, itikâdî, fikhî ve tenâsüb alt başlıkları altında örnekler vererek inceleyeceğiz. Bu bölümlerin sonunda müfessirlerin eserlerindeki önemli noktaları aktarmaya çalışacağız.

Çalışmamızda geçen ayetlerin meâlinde Hasan Basri Çantay'ın (ö. 1964) "*Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*" isimli eserinden faydalanılmıştır. Bu meâlî kullanmamızın amacı, onun Kur'ân'ın metnine bağlı bir meâl olmasıdır. Ayrıca bu meâl çalışması mâzî fiile muzâri, muzâri fiile mâzî, isme fiil, fiile isim manası vermemesi

dolayısıyla dikkate değerdir.³ Bazen farklı meallerden de yararlanılmış ve tasarruflarda bulunulmuştur.

Çalışmamızın temel kaynakları Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb*'i ile Elmalılı Hamdi'nin *Hak Dîni Kur'ân Dili* isimli tefsîrleridir. *Mefâtîhu'l-Gayb* adlı eserde Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve C. Sadık Doğru'nun çevirisini yaptıkları baskıyı⁴, *Hak Dîni Kur'ân Dili'nde ise* Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve Orhan Atalay'ın sadeleştirip neşrettikleri baskıyı esas aldık.⁵

Tezimizde kaynak olarak, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân*, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, Mahallî (ö. 864/1459) ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tefsîrü'l-Celâleyn*, Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî*, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâifü'l-İşârât* gibi tefsîr kitaplarından; Kütüb-i Tis'a ve diğer hadis kitaplarından; Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kitâbu't-Tevhîd*, Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Bahru'l-Kelâm*, Sâbûnî'nin (ö. 580/1184) *Kitâbü'l-Bidâye* gibi kelâm kitaplarından; Kîfî'nin (ö. 646/1248) *Târîhu'l-Hukemâ*, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-Ayân* gibi tarih kitaplarından; *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nin "Fahreddin er-Râzî", "Elmalılı Muhammed Hamdi", "Mefâtîhu'l-Gayb", "Hak Dini Kur'an Dili", "Eş'ariyye", "Mâtürîdiyye", "Hanefî Mezhebi", "Şâfiî Mezhebi" gibi maddelerinden faydalandık. Ayrıca tezimizle ilgili gerek ülkemizde gerekse yurt dışında yazılan kitaplara ve yapılan akademik çalışmalara da başvurduk.

³ Emin Işık, "Hasan Basri Çantay", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8:219.

⁴ İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013.

⁵ Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHREDDİN ER-RÂZÎ VE ELMALILI MUHAMMED HAMDÎ'NİN HAYATI, GÖRÜŞLERİ VE TEFSİRLERİ

1.1.Fahreddîn er-Râzî

1.1.1. Fahreddîn er-Râzî'nin Hayatı

Müellifimiz hicretin 543/1149 senesi Ramazan ayının 25'inde Rey şehrinde doğmuştur.Adı Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn b. Ali el-Kureşî et-Teymî, el-Bekrî, et-Taberistânî'dir. İlmi ve ünü sebebiyle"Fahreddîn er-Râzî" ve "el-Fahr b. el-Hatîb" gibi lakaplarla anılmıştır. İlminin ilk kaynağı babasıdır. Râzî, çeşitli İslâm ilim merkezlerinde ilim tahsili yapmıştır. İlim öğrenmek için yaptığı gezileriyle kendini geliştirerek, ilmin farklı alanlarında eserlermeydana getirmiştir.⁶

Fahreddîn er-Râzî, üstün zekâsıve etkili hitâbetiyle bilinir.O, kelâm, felsefe, mantık, fıkıh usûlü, tefsîr, dil ve edebiyat,astronomi, tıp ve matematik gibi ilimleri öğrenip bu alanlarda eserler vermiş ve VI / XII. Yüzyılın en büyük bilginlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Râzî, Kerrâmiyye, Mu'tezile, Felâsife ve Bâtıniyye ile fikrî mücâdeleler vermiştir.⁷O, akaidde Eş'arî, fıkıhta Şâfiî mezhebine bağlıdır. Fakat bazı meselelerde Mu'tezilî fikirleri kabul etmiş ve kendi mezhebine muhalefet etmiştir.⁸

Râzî'nin görüşleri ve eserleri döneminden itibaren birçok bölgeye yayılmış ve o bununla birliktebüyük bir üne ulaşarak zamanının imamı olmuştur.Kıftî, onun için, "Zamanının en faziletli kişilerindendi, fıkıhta, usûlde, kelâmda, hikmette eskileri

⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 602-603.

⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008), 168.

⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12:90.

geçti."⁹demektedir.İbn Hallikânda, "O asrının tek örneği, yegânesi idi. O, ilmi kelâm ve aklî ilimlerde zamanındakilere üstün geldi."¹⁰demektedir.Bazı düşünürler, Râzî'yi Hicrî VI. asrın müceddidi olarak kabul etmişlerdir. Râzî'ye vaaz meclislerindesorular sorulmuş, onun verdiği cevaplarla pek çok mezhep sâliki, Ehl-i Sünnet inancına dönmüşlerdir. Herat'ta Şeyhu'l-İslâm lakabını almıştır. Onun değerini anlayan hükümdarlar, farklı yerlerde onun adına medreseler kurmuşlardır. İnsanlara Allah'ın emirlerine tabi olmayı tavsiye eden müfessirimiz,sahip olduğuilmilefikirlerini net bir şekilde ortaya koymuştur.İlim sahibi bu zat 606/1210 senesi Ramazan Bayramının birinci günü vefat etmiştir.¹¹

1.1.2. Fahreddîn er-Râzî'nin İlmî Şahsiyeti

Fahreddîn er-Râzî, bir ilim ve kemâl timsâli idi. Onuneserleri, İslâm coğrafyasının her tarafına yayılmış, ilim sahipleri onun eserleriyle iştigale başlamıştı.¹² Felsefe, mantık, astronomi, tıp ve matematik alanlarında eserler veren Râzî, asıl dinî ilimler alanında üne kavuşmuştur.¹³O, dinî ilimlerin tüm alanlarında imam mertebesinde olmakla birlikte dil ve edebiyat alanlarında da söz sahibidir.¹⁴

Râzî, dinî ilimler alanında daha çok tefsîr ve kelâm ilimleriyle ilgilenmiştir. Tefsîrinde dirâyet metodunu başarıyla kullanarak kendisinden sonra gelen müfessirleri etkilemiştir. Ayrıca eserinde ayetlerle ilgili rivâyetleri, nüzul sebeplerini ve kıraat farklılıklarını da zikretmiştir. Râzî, ilmî tefsîr hareketine öncülük yaparak Kur'ân'ı, kendi döneminde var olan bütün ilimlerden faydalananarak tefsîr etmiştir. Ona göre: "Aklî bir muhale götürmedikçe naslar zâhirî manalarına göre anlaşılmalı; sarîh akılla sahih nakil arasında çelişki bulunmadığından zâhirî manaları itibariyle aklın ilkelerine aykırı

⁹ Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kıftî, *İhbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, thk. Julius Lippert (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2008), 292.

¹⁰ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 4:249.

¹¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 604-605.

¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2:489.

¹³ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 89-90.

¹⁴ Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İcâz Teorisi", içinde *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*,ed., Ömer Türker, Osman Demir, (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 265.

görünen ayetler müteşâbih kabul edilip bütün ihtimaller dikkate alınarak aklın ışığında ve dil kurallarına uygun şekilde te'vil edilmelidir."¹⁵

Râzî'nin en fazla eser verdiği alan ise kelâm ilmidir. O, Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi Eş'ariyye'nin kelâm sistemini savunmuş ve eserlerinde felsefî konulara da yer vermiştir. Tabiat ilimleriyle ilgili meselelerde İbn Sînâ'nın etkisinde kalmış, felsefe ile kelâm ilminin konularını birleştirerek felsefî kelâm dönemini başlatmıştır.¹⁶

Râzî, şerîât ilimleri alanında da yetkin bir usûlcü idi. Onun bu alanda "*el-Mahsûl fi Usûli'l Fıkıh*" isimli eseri bulunmaktadır. O, tefsîrinde şer'î meseleler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durarak bu alandaki yerini göstermektedir.¹⁷

1.1.3.Fahreddîn er-Râzî'nin Tefsîri (Mefâtîhu'l-Gayb)

Fahreddîn er-Râzî, tefsîr kitabını o döneme kadar yazılmamış bir biçimde meydana getirerek bu alanda kendine has bir meslek tutmuştur.¹⁸ O, tefsîrinde (*Mefâtîhu'l-Gayb*) İslâmî ortamdameydana gelen fikrî kültürü Kur'ân-ı Kerîm ayetleri üzerinde tatbik etmiş, bununla Allah'ın birliğini, kudretini, irâdesini ve ilminin genişliğini kanıtlamıştır.¹⁹

Tefsîrdeki bazı sûrelerin sonunda bulunan tarihlerden anlaşılacağı üzere, müellif bu eseri yaşamının son yıllarında yazmıştır. Eser *et-Tefsîrü'l-Kebîr* ve *Tefsîrü'r-Râzî* isimleriyle tanınmıştır. Râzî, bu tefsîri yazmaktaki amacının, "aklın ilkeleri doğrultusunda ve istidlal yolları ışığında Kur'ân'a yapılan saldırıları engellemek, İslâm inancıyla ilgili istidlalleri kuvvetlendirmek ve bu hususta öne sürülen karşı fikirleri reddetmek" olduğunu ifade etmiştir.²⁰

Fahreddîn er-Râzî'nin Tefsîri'nin Başlıca Özellikleri:

Râzî tefsîrinde hem rivâyet hem de dirâyet metodunu kullanmıştır. O, ayetlerin izâhında nakledilen tefsîr bilgilerini yazmış, dirâyet yoluyla bunları açıklamaya ve

¹⁵ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 90.

¹⁶ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 90.

¹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 604.

¹⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:490.

¹⁹ Fatımâ Muhammed Mardîni, *et-Tefsîru'l-Müfessirîn* (Dimeşk: Beytü'l-Hikme, 2009), 135.

²⁰ Lütfullah Cebeci, "Mefâtîhu'l-Gayb", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28:348.

incelemeye çalışmıştır.²¹O,naklî bilgileri aklî istidlalde bulunarak desteklemeye çalışmış ve bunları birçok yerde felsefî tartışmalara girerekincelemiştir.²²

Müellif, Fâtiha sûresinin tefsîrinde yöntemini oluşturmuş ve diğer sûreleri orada belirlediği esaslar doğrultusunda incelemiştir. Sûreler ayrı bir kitap şeklindedir. Kitaplar bablara, bablar da meselelere ayrılmıştır. Meseleler içerisinde mukaddimeler, deliller, latifeler, hükümler, vecihler bulunmaktadır.²³Bu tefsîrde ahlâk, ilâhiyât, felsefe, astronomi ile ilgili olan konular geniş bir bilgi şeklinde dile getirilerek dikkatle incelenmiştir. Bütün araştırma, okuyucuları yormayacak şekilde düzenlenerek bir kısım meselelere ayrılmıştır.²⁴

Müfessir, ayetlerin tefsîrinde nüzul sebeblerini, kıraat farklılıklarını zikreder, dilbilimsel açıklamalar yapar ve genellikle de ayetler arasındaki münasebete işaret eder. O, bir ayeti tefsîr ederken genellikle diğer ayetlerle arasındaki münasebeti açıklar. Daha sonra da ayetin kıraat yönünü, dilbilimsel yönünü inceler ve ayetteki manaları ayrıntılı olarak sıralar.²⁵

Râzîbirçok kezİsrâiliyat kaynaklı bilgileri rivâyet ve aklî istidlâl yöntemiyle tenkit ederek kabul etmez.²⁶O, tefsîrinde müfessirlerden aktardığı bilgileri tartışır ve aralarında tercihler yapar. Eserinde genellikle dirâyet metodunu kullanır. Bundan dolayı ilmî şahsiyeti net bir şekilde öne çıkar. Felsefecilerin görüşlerini aktararak Ehl-i Sünnet düşüncesine aykırı olanları kabul etmez.²⁷

Râzî'nin tefsîrinde, akâid konusu önemli bir yer tutar. Müfessirimiz, araştırmadan tek bir mezhebin görüşüne bağlı kalmaz. Kendine has görüşlerinin geniş bir şekilde ifade eder, birçok konuda kendi mezhebine bile muhalefet eder.²⁸Tefsîrinde kelâm konularının çoğuna değinerek farklı mezheplerin görüşlerini tartışır. Kelâm mücadelesini özellikle Mu'tezile mezhebine karşı yapar.²⁹

²¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:490.

²² Cebeci, "Mefâtihu'l-Gayb", 348.

²³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 607-608.

²⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:490.

²⁵ Cebeci, "Mefâtihu'l-Gayb", 348-349.

²⁶ Cebeci, "Mefâtihu'l-Gayb", 349.

²⁷ Cebeci, "Mefâtihu'l-Gayb", 349.

²⁸ Cerrahoğlu, "Fahrüddin er-Râzî ve Tefsiri", 40.

²⁹ Cebeci, "Mefâtihu'l-Gayb", 349.

Râzî, "Kur'ân'ın bütünü tek bir sûre, hatta tek bir ayettir." düşüncesiyle *Mefâtîhu'l-Gayb* isimli eserinde, ayetler ve sûreler arasındaki tenâsüb konusunda derinlemesine duran ve tefsîrinde bu konuya çok fazla işaret eden bir müfessirdir.³⁰ O eserinde, sûrelerin ve birçok ayetin arasındaki münasebet ve insicâmı çok güzel, derin ve dikkatli bir şekilde işlemiştir.³¹

Râzî'den sonra gelen âlimler onun tefsîrinden büyük ölçüde etkilenmiş, bilhassa eserinde dirâyet metodunu kullanan müfessirler onu kaynak olarak kullanmıştır. Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), İbn Kesîr, Ebüssuûd Efendi, İsmâil Hakkı Bursevî, Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, Ahmed Mustafa el-Merâgî, Muhammed Abduh (ö. 1905), Reşîd Rızâ (ö. 1935), Elmalılı Muhammed Hamdi gibi müfessirler Râzî'nin tefsîrinden büyük oranda faydalanmışlardır. Bunlara karşın Râzî'nin, tefsîrinde yaptığı felsefî ve ilmî beyanları sebebiyle "Râzî'nin tefsîrinde tefsîrden başka her şey vardır." diyerek eleştirenler de olmuştur.³²

1.2. Elmalılı Muhammed Hamdi

1.2.1. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin Hayatı

Elmalılı Muhammed Hamdi, Hicrî 1295 yılı Cemaziye'l-Âhir ayında, Milâdî 1878 yılı Haziran ayında Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğdu.³³ Babası Numan Efendi, başkâtiptir. Annesi Fatma Hanım Sarıları Mehmed Efendi'nin kızıdır. Muhammed Hamdi ilk ve orta öğreniminin yanında hafızlığını Elmalı'da tamamladı. Daha sonra eğitime devam etmek için İstanbul'a giderek Küçük Ayasofya Medresesi'ne başladı (1895). Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'den icazet aldıktan sonra Küçük Hamdi olarak anıldı. O, babasının köyünün ismini (Yazır) soyadı olarak aldı, ancak genellikle doğduğu yere nispetle Elmalılı diye tanındı.³⁴

³⁰ Faruk Tuncer, "Tenasüb (Tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış", içinde *Tefsire Akademik Yaklaşımlar -1*, ed., Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, (Ankara: Otto Yayınları, 2013), 248-249.

³¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:490.

³² Cebeci, "Mefâtîhu'l-Gayb", 349.

³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:11.

³⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11:57.

Elmalılı Hamdi, geniş kültürlü ve mütefekkir bir âlimdir. Onu asıl üne kavuşturan *Hak Dîni Kur'ân Dili* adlı eseridir.³⁵ Elmalılı, tefsîrini yazmaya 1926 yılında başlamış ve onu vefatından dört yıl önce, 1938'de tamamlamıştır. 27 Mayıs 1942'de 64 yaşında iken Erenköy'de vefat etmiştir.³⁶

1.2.2. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin İlmî Şahsiyeti

Elmalılı Hamdi, Müslümanları Avrupalılaştırmaya çalışmanın yanlış olduğunu, kurtuluş için kendi değerlerimizi korumamız gerektiğini ifade etmiştir. O, İslâm toplumunun vicdanını kaybetmesinin büyük felaketlere neden olacağını, bundan dolayı İslâmî esaslara bağlı kalarak, Batı'nın sadece ilminden yararlanmamız gerektiğini söylemiştir. Ona göre, gelecekte İslâm dini daha iyi kavranıp uygulanacaktır. İslâmî ilimlerde bilgi sahibi olan Elmalılı'nın felsefe ve pozitif ilimlerinde de güçlü bir anlayışı vardı. Bundan dolayı o, pozitif ilimlere engel olunmaması gerektiğini ifade etmiştir. Dini, kendi istekleriyle hayır yapacak insanlar yetiştiren bir eğitim kurumu veya insanları kendi arzularıyla tabiattaki zorluklara karşı güçlendirecek bir yol olarak değerlendirebilir.³⁷

Elmalılı Hamdi, ilim adamı ve siyasetçi kimliğiyle farklı özelliklere sahip bir şahsiyettir. O, Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. Biyoloji, tıp, fizik, kimya, matematik ve felsefe alanlarında okumalar yapmıştır. Felsefe ile ilgili batılı yazarların eserlerini tercüme etmiş, pozitivism ve materyalizm gibi felsefî düşünceleri eleştirmiştir.³⁸

Felsefî, itikadî, fikhî, tasavvufî ve toplumsal konularda mütefekkir bir âlim olan Elmalılı Hamdi'nin, dinî meseleleri çağındaki ilmî verilerle doğrulaması, bazı konuları felsefî ilkeler yoluyla tartışması, itikadî konularda yeni açıklamalarda bulunması onun ilim alanındaki başarılarının kanıtlarıdır. Onun "haberî sıfatları te'vil etmekle beraber onları beşer idrakinin üstünde görmesi" bu hususta Selefî bir eğilimde olduğunun, "tekvini ayrı bir sıfat kabul etmesi, peygamberlik için erkekliği şart koşması, insanı fiile

³⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 191.

³⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:32.

³⁷ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 58.

³⁸ Ali Kozan, "Bir Türk-İslâm Mütefekkeri: M. Hamdi Yazır ve Siyaset Felsefesi", içinde *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, editör Ahmet Ögke, Rıfat Atay (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 377.

sevkedenden kararın Allah tarafından yaratılmadığı" fikrini kabul etmesi gibi konular da genelde Mâtürîdî düşüncesinde olduğunun göstergeleridir.³⁹

Elmalılı Hamdi, tefsîrinde rivâyet ve dirâyet metodunu birlikte kullanmıştır. O tefsîrinde, İbn Cerîr et-Taberî, Zemahşerî, Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), Fahreddîn er-Râzî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî gibi birçok müellifin eserinden ve görüşlerinden yararlanmıştır. Fıkıh meselelerinde çoğunlukla Hanefî düşüncelerini benimsemiştir. Tefsîrinde çağındaki ihtilaflı meseleleri ele almış ve bu konulardan Kur'ân'a uygun olanları belirlemeye çalışmıştır. Ayrıca önemli bir kelâm âlimi olan Elmalılı, eserinde kelâmî problemlere değinmiş ve bunların çoğuna cevap vermeye çalışmıştır.⁴⁰

Elmalılı Hamdi, bütün ilimlere, fenlere karşı büyük bir istekle yönelmiş, dinî ve felsefî ilimlerin yanı sıra riyâziyâta, tabiiyâta, kimyâya, vs.dâir ilimler ile de epeyce meşgul olmuştur. O, asıl ilmî gücünü tefsîr, kelâm, usûl, fıkıh, felsefe alanlarında göstermiştir.⁴¹

1.2.3. Elmalılı Muhammed Hamdi'nin Tefsîri (Hak Dîni Kur'ân Dili)

Osmanlı devletinin son asırlarda düşüşe geçmesi, hayatın birçok alanında yeni düzenleme çalışmalarının yapılmasına neden olmuştur. Cumhuriyet kurulduktan sonra da Müslümanların sağlam, doğru ve güvenilir dinî bilgi sahibi olabilmeleri ve Kur'ân-ı Kerîm'in anlamını öğrenme talepleri neticesinde meal ve tefsîr ihtiyacı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne taşınmış, yapılan müzakerelerden sonra meal ile tefsîrin yazılması ve bir hadis kitabının hazırlanması karara bağlanmıştır. Mecliste tefsîri yazma görevi, Elmalılı M. Hamdi Yazır'a verilmiştir.⁴²

Türk âlimleri geçmişten günümüze Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîri hususunda kıymetli çalışmalar yapmışlardır. Ancak bu tefsîr çalışmalarının en önemli kısmı Arapçadır. Elmalılı Hamdi ise tefsîrini Türkçe olarak yazmıştır. Onun bu eseri,

³⁹ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 62.

⁴⁰ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 58.

⁴¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:787-788.

⁴² Mustafa Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", *Diyanet İlmî Dergi*, 51/3 (2015): 31-32.

Türkçede benzeribulunmayan çokönemli bir tefsîr olup bizim için bir ilim ve irfan hazinesi sayılmaya layıktır.⁴³

Eser, müellifin bilgilerini, anlayışını ve üslubunu çok net bir biçimde göstermektedir. Elmalılı, İslâm medeniyetinin temel eserlerinden faydalanmış, gerektiği zaman eleştirilerini yapmış, kendi görüşlerini açıkça ifade etmiştir. Tefsîrinde geleneksel tefsîr tarzı göze çarpar. Bununla birlikte eserin içeriği, birçok bölümde yaşadığı dönemi de yansıtmaktadır. Hukuk, düşünce, kelâm, tasavvuf, ilim gibi hayatın farklı alanları tefsîrde yer almaktadır.⁴⁴

Elmalılı Muhammed Hamdi'nin Tefsîri'nin Başlıca Özellikleri:

Elmalılı, eserinde ayetler arasındaki bağlantılara; nüzul sebeplerine, bazen mütevâtir kıraat farklarına; dil ile ilgili edebî inceliklere yer vermiş; ayetleri inanç açısından Ehl-i Sünnete göre, fikhî açıdan da Hanefî mezhebine göre ele almış; ayetlerde bulunan dinî, hukukî, sosyal, ahlakî konuları işlemiş, yer yer bilimsel ve felsefî konulara girmiş, genel olarak ayetlerin temel mesajlarını aktarmaya çalışmıştır.⁴⁵ Eserinin birçok yerinde okuyucuyla Kur'ân arasında içten, sıcak, hem fikrî hem de kalbî bir bağlantı oluşturmaya gayret sarf etmiştir.⁴⁶

Müfessir, tefsîrini kaleme alırken, Taberî, Râzî, Zemahşerî, Ebüssuûd, Beyzâvî, Cessâs (ö. 370/981), Ebû Hayyân, Âlûsî gibi müfessirlerin eserlerinden, hadis ve tarih kitaplarından oldukça yararlanmıştır. Ancak ilmî derinliği ve yeteneğiyle bazen eleştirilerde ve tercihlerde bulunmuş, akıl ve mantık çerçevesinde güzel açıklamalar yaparak orijinal bir eser ortaya çıkarmıştır.⁴⁷ Ayetlerin içerdiği farklı mana ve konularda meşhur olan görüşü tercih etmeye gayret sarfetmiştir. Kitaplarda çok rastlanan mana ve konularla ilgili kaynak zikretmemiştir. Fakat yaygın olanın aksine bir görüşü kabul

⁴³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:788-790.

⁴⁴ Özel, "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi", 54-55.

⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:34.

⁴⁶ Halis Albayrak, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34/1 (1995): 158.

⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:34.

ederse veya yeni bir görüş ortaya koyarsa kaynak zikretmiş ve bunları delilleriyle birlikte açıklamaya çalışmıştır.⁴⁸

Hak Dîni Kur'ân Dili'nin içeriği, müfessirindirâyet metodundaki ustalık ve başarısını gösterir. Müfessir, eserinde klasik dirâyet tefsîrlerinden aktardığı bilgileri kaynaklarıyla birlikte özetlemiş, bunun yanı sıra yeni tefsîr ve te'vil denemeleri de yapmıştır.⁴⁹ O,sûre içindeki ayetleri necm dediğimiz gruplar halinde ele alarak bu bölümler arasında münasebetler kurmuştur. Kaynak olarak kullandığı tefsirlerde de münasebet konularına yer verildiği görülmüştür.⁵⁰

Sûrelerin tefsîrine dâir ayrılan kısımların miktarında dikkatlerden kaçmayan bir orantısızlık söz konusudur. Eserin ilk iki ve son iki cildinde kaynak, bilgi ve değerlendirme açıısından detaylı bir şekilde çalışılmış, ara ciltlerde ise bazen ayetlerin mealleri, bazen de kısa açıklamaları yapılmıştır.⁵¹

Bu tefsîr kitabında Müslümanların durumu ve istikbâli düşünülmüş, Müslümanlara fazîlet ve kalkınma yolları belirtilmiş, yabancı milletlerin Müslümanlık hakkındaki düşüncelerine işaret edilmiştir. Birtakım müsteşrikler tarafından cihad, hâkimiyet ve istiklâl gibi önemli İslâmî meseleler ile ilgili ortaya konmuş olan bazı düşüncelere karşı incelemeler ve açıklamalar yapılmıştır.⁵²

1.3. Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Muhammed Hamdi Hakkında Yapılan Ortak Çalışmalar

Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb* isimli tefsîri içerik açısından zengin olduğundan, konu ile ilgilenen pek çok kişinin dikkatini çekmiştir. Bundan dolayı, onun eseri pek çok açıdan ele alınmış ve üzerinde hem müstakil kitaplar yayımlanmış hem de yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmıştır. Osmanlı dönemi tefsîr geleneği içerisinde yetişmiş olan Elmalılı Hamdi de *Hak Dîni Kur'ân Dili* isimli eserinde Fahreddîn er-Râzî'nin tefsîrinden faydalanmıştır. Her iki müfessirin tefsîrleri üzerine pek

⁴⁸ Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15:154.

⁴⁹ Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", 155.

⁵⁰ Tuncer, "Tenasüb (Tematik) Merkezli", 256.

⁵¹ Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", 162.

⁵² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2:789-790.

çok çalışma yapılmıştır.İki müellifin tefsirleri hakkında Türkiye'de yapılmış bilimsel çalışmalardan bazıları şunlardır:

1. Abdurrahman Aydın, *et-Tefsîru'l-Kebîr ve Hak Dini Kur'ân Dili'nde Allah, Nübüvvet ve Ahiret Konularının Mukayesesi* (Doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
2. Abdurrahman Aydın, *Fahreddîn Râzî İle Elmalılı Tefsirleri Bağlamında Nebî, Resûl ve Peygamber Kavramlarına Genel Bir Bakış*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015.
3. Aladdin Sultanov, *Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı'nın Yeryüzü İle İlgili Ayetlere Yaklaşımlarının Mukayesesi* (Doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
4. Hüseyin Koçoğlu, *Bazı Kur'ân Müfessirlerine Göre Hz. İsa'nın 'Allah'ın Kelimesi' Olması Meselesi - Fahreddîn Râzî, İbn Kesîr ve Elmalılı Tefsirleri Örneği* (y.l. tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
5. Orhan Kuntman, *Kur'ân-ı Kerim: Ayetler Arasındaki Münasebetleri Belirten İbn Kesîr, Râzî ve Elmalılı'nın Yorumları Işığında Açıklamalı Meâl ve Ek Çalışmalar*, Sümer Dağıtım, Ankara 2002.

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi'nin hayatı, ilmi çalışmaları ve tefsîrleri hakkında yeterli bilgileri özetleyerek verdikten sonra bu iki müfessirin yorumlarını ve yaklaşımlarını ele alıp karşılıklı inceleyeceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ'NİN FAHREDDİN ER- RÂZÎ'DEN ETKİLENDİĞİ YÖNLER

Müelliflerimizin hayatlarını, görüşlerini, eserlerini genel bir şekilde incelediğimizde, aldıkları eğitimin, özellikle yaşadıkları dönemin olaylarının, düşüncelerine yansımalarını daha net bir şekilde görerek, tefsîrlerini karşılaştırma ve doğru bir değerlendirme yapabilme imkânına sahibiz. Şimdi müelliflerimizin eserlerini inceleyerek, Elmalılı Hamdi'nin Fahreddîn er-Râzî'den etkilendiği görüşlerle ondan farklı düşündüğü görüşleri örnekler üzerinden değerlendirelim.

2.1. Bir Ayetin Tefsîrinde Aynı Rivâyetleri Kullanması

Rivâyet ve naklî tefsîr olarak da ifade edilen me'sûr tefsîrin kaynağı, "Kur'ân'ın tefsîrinde Nebî'den (s.a.s.) sâdır olan veya Yüce Allah'ın (c.c.) muradını açıklayan sahâbenin sözüdür."⁵³ Özellikle sahâbîlerden gelen rivâyetlerin bu tefsîrde son derece önemli bir yeri vardır. Şöyle ki, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vefâtından sonra İslâm'ın yayılmasında ve doğru anlaşılmasında en büyük görev onun ashâbına düşmüştür. Onlar, bilmediği konularda, çözemediği meselelerde ve anlamadığı ayetlerde Hz. Peygamber'e (s.a.s.) soruyor, herşeyi bizzat ondan öğreniyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.s.), Kur'ân'ı bizzat yaşayıp, Allah'ın (c.c.) verdiği görevleri eksiksiz yerine getirirken, ashâbı onunla birlikteydi. İşte bu sebeple, zamanının birçoğunu Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yanında geçiren ashâbdan gelen rivâyetler, ayetlerin yorumunda her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur.

⁵³ es-Seyyid Muhammed Ali İyâzî, *el-Müfessirûn Hayâtihim ve Münhecihim* (Tahran: Mektebetü Mü'min Kureyş, 1386), 1:36.

Sahâbenin Peygamberimiz'den (s.a.s.) aldığı bilgileri ve onun sünnetini bir sonraki nesillere aktarması özellikle rivâyet tefsîrinin içeriğini zenginleştirmiş, rivâyet edilen bu bilgiler, Hadîs, Siyer, Fıkıh, İslâm Tarihi, Kelâm, vs. gibi birçok kitabın içerisinde yer almasıyla birlikte aynı zamanda Tefsîr kitaplarında da çokça kullanılmıştır. Bu iki müfessirin eserlerinde de rivâyet edilen birçok bilgiye rastlamak mümkündür.

Elmalılı Hamdi'nin rivâyetleri Fahrreddîn er-Râzî ile aynı olan görüşlerine, Bakara sûresi 87. ayette geçen "rûh" ile kimin kastedildiği hususunda yaptığı açıklamaları örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمْ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ"

"Andolsun, Mûsâ'ya kitabı verdik, ondan sonra da birbiri ardınca peygamberler gönderdik. Meryem'in oğlu İsâ'ya da apaçık deliller verdik ve onu Rûhu'l-Kuds ile destekledik. Demek, size ne vakit bir peygamber gönüllerinizin hoşlanmadığı bir şeyi getirirse kibirlenmek isteyeceksiniz de kiminiz yalanlayacak, kiminiz de öldüreceksiniz, öyle mi?"(Bakara, 2/87) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayetteki "rûh" kelimesi üzerinde âlimlerin ihtilâf ettiklerini söyleyerek şu görüşleri aktarmıştır:

- "Bu, Cebrâîl'dir.
- Rûhu'l-Kudüs'ten maksat, İncil'dir.
- Bu, Hz. İsâ'nın, kendisi sebebiyle ölüleri diriltmiş olduğu ismidir. Bu görüş, İbn Abbâs ve Saîd İbn Cübeyr'den rivâyet edilmiştir.
- Bu, Hz. İsâ'ya üflenen rûhtur. Kudüs ise, bizzat Allah'tır. Bu görüş Rebî'den rivâyet edilmiştir. Buna göre, ayetteki rûhtan murad, insanın sayesinde hayata kavuştuğu rûhtur.

Ancak rûh ismiyle Cebrâîl arasındaki benzerlik daha uygun görülmektedir. Çünkü Cebrâîl, lâtîf ve nûrânî bir havadan yaratılmıştır. Bu sebeple, bu ikisi arasındaki benzerlik daha mükemmeldir. Binaenaleyh, "rûh" ismini Cebrâîl'e vermek daha evlâdır."⁵⁴

⁵⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:205-206.

Elmalılı Hamdi de "Katâde, Süddî, Dahhâk ve Rebî'den gelen açıklama ve İbni Abbâs'tan aktarılan diğer bir rivâyete göre de Kutsal Rûh, Cebrâil'dir. Bu, en doğru görüş olarak kabul edilmiştir."⁵⁵ diyerek görüşünü belirtmiştir.

Fahreddîn er-Râzî, "rûh" kelimesi ile ilgili görüşleri aktardıktan sonra, rûh ismiyle Cebrâil (a.s.) arasındaki benzerliklere değinerek, bu görüşün daha öncelikli olduğunu söylemiştir. Elmalılı Hamdi de "rûh" ile ilgili rivâyeti aktararak, en doğru görüşün Cebrâil (a.s.) olması gerektiğini eserinde belirtmiş ve Fahreddîn er-Râzî ile aynı görüşü benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin rivâyetler konusunda Fahreddîn er-Râzî'den etkilendiği ayetlere, "cennet" ile ilgili Âl-i İmrân sûresi 133. ayet-i kerîmeyi örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمُوتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ"

"Rabbinizin mağfiretine ve takva sahipleri için hazırlanmış olan cennete -ki genişliği göklerle yer (kadardır)- koşuşun." (Âl-i İmrân, 3/133) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, bu ayet ile ilgili şu ifadeyi nakletmiştir: "Rivâyet olunduğuna göre Bizans İmparatorunun elçisi Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bir soru yönelterek, *"Sen, beni, genişliği gökler ve yer kadar olan ve müttakiler için hazırlanmış olan bir cennete çağırıyorsun. Öyle ise ya cehennem nerede?"* diye sormuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) *"Sübhânallah! Gündüz geldiğinde gece nerede!"*⁵⁶ buyurmuştur ki, Allah en iyisini bilir ya, bunun manası şudur: Felekler döndüğü zaman âlemin bir tarafına gündüz, diğer tarafında ise gece meydana gelir. Tıpkı bunun gibi cennet üst tarafta, cehennem ise alt taraftadır. Enes İbn Mâlik'e (r.a.), cennetin yerde mi gökte mi olduğu sorulduğunda o, *"Hangi yer ve gök cenneti içine alabilir!"* diye cevap verdi. *"O halde nerededir?"* denildiğinde o, *"cennet yedi kat göğün üstünde ve Arş'ın altındadır dedi."*⁵⁷

Bu ayetin tefsîrinde Elmalılı Hamdi, "Râzî'nin tefsîrinde aktarıldığına göre, Herakliüs'ün -yani Bizans kralının- elçisi Rasulullah'a, *"Sen, beni, genişliği gökler ve yer*

⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:424.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, 24:418; Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîs-i-Sahîha ve Şey'ün min Fıkhihâ ve Fevâidihâ* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1996), 6:927.

⁵⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 7:69.

genişliğinde, müttakiler için hazırlanmışolan bir cennete davet ediyorsun. O halde cehennem nerede?" diye sorunca, Rasulullah sallallâhu aleyhi vesellem'in de "Sübhânallah gündüz olduğu zaman gece nerede olur?" buyurmuş olduğu rivâyet edilir. Bu cennetin müttakîler için, yani sakınanlar için hazırlanmış bulunduğu gösteriliyor ve bu sakınmanın, sadece "Allah'a ortak koşmaktan sakınmak" anlamında genel bir sakınma olmadığı anlatılmak için bu sakınanlar/müttakîler özel vasıflarla niteleniyor...⁵⁸ diyerek bizzat Râzî'nin eserindeki rivâyeti aktararak kabul etmiştir.

Elmalılı bu ayette olduğu gibi bazen, Râzî'nin eserinde aktardığı rivâyetleri ve yaptığı yorumları doğrudan eserinde ismini zikrederek kullanmıştır.

Elmalılı Hamdi'nin rivâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî ile aynı görüşü benimsediği bir diğer örnek de "ecel" ile neyin kastedildiğikonusunda A'râf sûresi 34. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah,

"وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ"

"Her ümmetin bir eceli vardır. Binaenaleyh ecelleri geldiğinde, onu ne bir angeciktirebilirler, ne de öne alabilirler." (A'râf, 7/34) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayette geçen "ecel" kavramı ile ilgili görüşleri aktararak ayeti şu şekilde yorumlamıştır:

- a) "İbn Abbâs, Hasan el Basrî ve Mukâtil'in görüşüne göre Cenâb-ı Hak, peygamberini tekzip eden her ümmete belirli bir vakte kadar süre tanımıştır, mühlet vermiştir. Bu da o kimselere kökten imha edilme azâbına müstahak olacakları vakte ulaşınca kadar, Allah'ın onlara azâb etmemesidir. Ama, o vakit gelip çatdığı zaman ise, hiç şüphe yok ki bu azâb gelecektir.
- b) Ayette geçen ecel kelimesiyle, insanların (ümmetlerin) ömürleri kastedilmiştir... Birinci görüş daha münasıptir. Çünkü Cenâb-ı Hak, "herkes için bir ecel vardır." dememiş, "her ümmet için bir ecel vardır." buyurmuştur."⁵⁹

Elmalılı Hamdi, "ecel" ile ilgili Fahreddîn er-Râzî'nin de aktardığı rivâyeti aynı şekilde eserinde zikrederek şu ifadelerle yer vermiştir: "Allah'a karşı peygamberlerini yalanlayanların, dinsizlerin, müşriklerin, günahkârların hepsi, dünyanın her tarafında ve

⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:514.

⁵⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 10:354.

her zamanında birdenbire hesaba çekilmezler. Çeşitli milletlerden her birine ve hatta her ümmetten her bireye özel bir süre ve bir müddet sonu vardır. Bağlı oldukları zaman gelince anı anına derhal yakalanır, belâlarını bulurlar. Bu müddeti ise, ancak Allah bilir. İbni Abbâs ve çoğu müfessirlerin seçimine göre bu ayetteki "ecel" kavramı, bağlam açısından genel olarak "ömür" anlamında olmayıp azâb ve helâk edilme süresi demek olduğu için, "Her milletin bir süresi vardır" yasası, bireyleri dine bağlı olan bir ümmetin dünyanın sonuna kadar yaşayabileceğine engel değildir. Bundan itaatsizlik ve ahlaksızlığa dalmış olan inançsız ve isyankâr milletlerin bir müddet sahip oldukları görünüşteki zenginlik ve mutluluğa bakıp da arkalarına düşmemek ve onları bâki kalacak sanarak ahlâk, davranış ve uygarlık tarzlarını model olarak kabul etmeme gereği anlaşılmalıdır."⁶⁰

Elmalılı, Râzî ile aynı rivâyeti benimsemekle birlikte özellikle konuyu biraz daha toplumların inanç ve yaşam tarzlarına değinerek işlemiştir. Yaratıcının milletlere bir süreye kadar mühlet verdiğini ve o mühlet bitince onların helâk edileceğini, bundan dolayı onların dine uygun olmayan yaşam şekillerinin geçici olduğunun ve cezalarının vakti gelince verileceğinin bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Her iki müfessirin aynı rivâyeti kabul ettiği bir diğer örnek de "kızlarım" lafzı ile kimin kastedildiği konusunda Hûd sûresi 78. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَجَاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ وَمِنْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ قَالَ يَفْقَوْمَ هَؤُلَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْزُونِ فِي ضَيْفِي أَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشِيدٌ"

"(Lût'un) kavmi, kendisine doğru koşarak yanına geldi. Onlar daha evvelden kötülükleri işlemeye alışmış kimselerdi. (Lût): Ey kavmim, dedi, işte kızlarım. Sizin için onlar daha temizdir. Artık Allah'tan korkun, beni misâfirlerimin içinde küçük düşürmeyin. İçinizde hiç akli başında bir adam yok mu?"(Hûd, 11/78) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî ayette geçen "kızlarım" ifadesiyle ilgili rivâyeti aktararak şöyle der: "Mücâhid ve Saîd İbn Cübeyr: "Bundan maksat, ümmetin kadınlarıdır. Çünkü onlar, haddi zatında kızlar olup, onların tâbi olmak ve davetini kabul etmek suretiyle, Lût'a (a.s.) bir mensubiyeti bulunmaktadır..." demişlerdir. Nahivciler, izâfetin

⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:187-188.

güzel ve uygun olabilmesi için, en ufak bir sebebin bile yeterli olacağını, çünkü Lût'un (a.s.) onların peygamberi olduğunu, dolayısıyla, adeta onların babası mesabesinde olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Peygamber zevceleri, mü'minlerin analarıdır."* (Ahzâb, 33/6) buyurmuştur. Buna göre Hz. Peygamber de ümmetin babasıdır."⁶¹

Elmalılı Hamdi de"Öne çıkan görüş "kavminin kızları"dır. Bir peygamber ümmetinin babası konumunda olduğundan dolayı, şefkat anlamında onlara, "kızlarım" demiştir."⁶² şeklinde ayetitefsîr eder.

Müelliflerimizin her ikisi derivâyetleri, Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde, akla uygun olarak, lafızların toplumda kullanılan anlamınave kıssalardaki mananın daha anlaşılır olmasına göre kabul edip, benimsemişlerdir.

Her iki müfessirin aynı rivâyeti kabul ettiği bir diğer örnek de "yakîn" lafzının anlamı konusunda Hicr sûresi 99. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

"وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ"

"Sana ölüm gelinceye kadar da Rabbine ibâdet et."(Hicr, 15/99)ayetinde geçen "yakîn" lafzı ile ilgili Fahreddîn er-Râzî, şu rivâyeti aktarmıştır:"İbn Abbâs (r.a.), Cenâb-ı Allah'ın buradaki yakîn ile ölümü kastettiğini, ölümün, kesin birşey olduğu için yakîn adını aldığını söylemiştir."⁶³

Elmalılı Hamdi de"Her canlı için olması yakîn, kesin olan ölüm gelip de Rabbine kavuşuncaya kadar... demektir."⁶⁴ şeklinde ayeti tefsîr ederek Râzî ile aynı rivâyetibenimsemiştir.

Râzî eserinde, konu ile ilgili aktarılan rivâyetleri zikreder ve rivâyetlerden ayetin bağlamına en uygun olarak düşündüğü rivâyeti kabul eder. Elmalılı da rivâyetler konusunda dikkatli davranır ve bu ayette de Râzî ile aynı rivâyeti tercih etmiştir.

Her iki müfessirin aynı rivâyeti tercih ettiği bir diğer örnek de"rüya" ile neyinkastedildiği konusunda İsrâ sûresi 60. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

⁶¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 13:81.

⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:166.

⁶³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:147.

⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:393.

"وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءُيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا"

"Sana: "Şüphesiz Rabbin insanları çepeçevre kuşatmıştır." demiştik. Sana gösterdiğimiz orüneyi ve Kur'an'da lânet edilen o ağacı, ancak insanlara bir fitne (imtihaan vesilesi) yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, onlarda büyük bir taşkınlıktan başka bir şey artırmıyor." (İsrâ, 17/60) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî der ki: "Ayette bahsedilen rüya ile Allah Teâlâ'nın İsrâ (Mirac) gecesi, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gösterdiği şeylerdir. Allah Teâlâ, *"إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ"* Ancak insanlara bir fitne yaptık." buyurmuştur ki bu, Hz. Peygamber (s.a.s.), kâfirlere İsrâ hâdisesini anlatınca, O'nu yalanladılar ve hatta iman etmiş olanlardan çoğu küfre düştüler. İhlâslı olanların ise, imanları arttı. İşte bundan dolayı bu, bir imtihaan oldu."⁶⁵

Elmalılı Hamdide "Âlimlerin çoğunun açıkladığı gibi, bu "gösterme" ve "rüya", bu sûrenin başında geçen "İsrâ" ayetindeki *"لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا"* ona ayetlerimizden gösterelim diye.. (İsrâ, 17/1) ayetindeki "gösterme"ye işaret olmasıdır."⁶⁶ diyerek görüşünü belirtir.

İbn Kesîr de tefsîrinde, "Mücâhit, Saîd bin Cübeyr, Hasen, Mesrûk, İbrâhîm, Katâde, Abdurrahmân bin Zeyd ve çokları da bunu Miraç gecesi ile tefsîr etmişlerdir."⁶⁷ diyerek aynı şekilde rivâyetleri aktarmıştır. Müfessirlerimiz bu ayette aynı rivâyetleri benimsemişlerdir.

Her iki müfessirin aynı rivâyetleri benimsemesi konusunda, Nûr sûresi 25. ayette geçen "din" ile ilgili açıklamalarını da örnek olarak vereceğiz. Cenâb-ı Allah,

"يَوْمَئِذٍ يُوفِّيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ"

"O gün Allah onlara, hak olan cezalarını tastamam verecek. Şüphesiz onlar da Allah'ın apâşikâr Hakkın ta kendisi olduğunu bileceklerdir." (Nûr, 24/25) buyurur.

Ayette geçen "din" lafzı, Fahreddîn er-Râzî'ye göre şöyledir: "Bu ifadeyle onların bizzat dinlerinin kastedilmediğinde şüphe yoktur. Çünkü onların dinleri, amelleridir. Aksine bununla, onların amellerinin cezası kastedilmiştir. Din kelimesi,

⁶⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:520-521.

⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:488.

⁶⁷ Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Taybe, 1999), 5:92.

ceza (karşılık) manasına da kullanılmaktadır. O zaman "din" kelimesinin manası, ceza olmuş olur."⁶⁸

Elmalılı Hamdi de "O gün Allah, onların hak ettikleri "din"lerini, yani "ceza"larını tam verecek."⁶⁹ görüşündedir. Yani bu ayette lafız ile ilgili aynı yorumu yapar.

Bu ayet ile ilgili İbn Kesîr tefsîrinde şöyle der: "*Allah onlara hak ettikleri cezalarını verecektir.* İbn Abbâs: Din lafzı hesap manasındadır. Kur'ân'daki bütün din lafızları hesap anlamına gelir, demiştir. Çokları da böyle demiştir."⁷⁰ *Celâleyn Tefsîri*'nde de "O gün Allah onların üzerine gereken (vacip olan) cezayı verir."⁷¹ şeklinde beyan edilir.

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi, ayette geçen "din" kelimesi ile ilgili aktarılan rivâyetleri de benimseyerek, lafza "ceza" manasını vermeyi tercih etmişlerdir.

Elmalılı Hamdi'nin rivâyetler konusunda Fahreddîn er-Râzî ile aynı düşünceye sahip olduğu örneklerle, Furkân sûresi 52. ayette geçen "cihad" ile ilgili yaptığı açıklamaları da verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"فَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِمَا جِهَادًا كَبِيرًا"

"O halde kâfirlere boyun eğme ve bununla onlara karşı, büyük bir cihad yap." (Furkân, 25/52) buyurur.

Bu ayetin açıklamasında Fahreddîn er-Râzî, "Bununla Hz. Peygamber'in (s.a.s.), vazifesini ifâ ve duâ hususunda, alabildiğine cehd ve gayret sarf etmesi manası kastedilmiştir."⁷² diyerek buradaki "cihad" lafzını mecâzî olarak yorumlamıştır.

Elmalılı Hamdi de Râzî ile aynı görüşü benimsemiş ve bu konuda şunları kaydetmiştir: "*O halde kâfirlere itaat etme debu Furkân ile onlara karşı büyük bir gayretle cihad et.* Her kente bir peygamber gönderildiği takdirde o peygamberlerin hepsinin yapacağı cihada denk bir mücadele elbette büyük bir cihattır. Bu sûre, Mekke

⁶⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:27.

⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:185.

⁷⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6:34.

⁷¹ Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî ve Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ts.), 2:53.

⁷² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:262.

dönemine ait olduğu için henüz savaş emri verilmezden önce olan bu büyük cihad emri, her gayretin başı olan bir mücadeledir. Düşünmeli ki bu ne büyük bir emirdir. Bununla memur olan peygamberin elinde Kur'ân'dan başka bir silâh yok iken, o Kur'ân mucizesi o büyük cihadı yapmaya yetiyor ve Mekke'den başlayan bu cihad bütün dünyaya yayılıyor."⁷³

İbn Kesîr de tefsîrinde bu ayeti, "*Öyleyse kâfirlere itaat etme* ve onunla yani Kur'ân'la -ki bunu İbn Abbâs demiştir- *büyük bir cihadla cihad et.*"⁷⁴ şeklinde açıklayarak İbn Abbâs'ın rivâyetini aktarmıştır.

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi, tefsîrlerinde, ayetlerin nüzul sebeplerini, Peygamberimiz'in (s.a.s.) ayetleri nasıl açıkladığını, Kur'ân ve Sünnet ışığında sahâbenin ve tâbiînin ayetler konusunda yaptığı rivâyetleriesas almışlardır. Her iki müfessirde ayetlerle ilgili rivâyetleri eserlerinde kullanırken, ayetin mekkî-medenî oluşuna, siyâk ve sibâkına ve nüzul sebeplerine dikkat etmişlerdir. İsrâiliyat kaynaklı ve akla uygun olmayan bilgileri kullanmayarak, ayetlere yanlış ve eksik bir mana vermekten kaçınmışlardır.

2.2. Dirâyet Tefsîri Yönünden Etkilenmeler

Dirâyet tefsîri, "Aktarılan rivâyetlerin yanı sıra dil, edebiyat ve çeşitli ilimlere dayanılarak yapılan tefsîr demektir. Buna re'y ve aklî tefsîr de denir."⁷⁵ Müfessirler, dirâyet tefsîrini yaparken çeşitli ilimlere dayanarak, lafızların toplumdaki kullanım şekilleri, ayetlerin siyâk ve sibâkı ve te'vil edilip edilmeyeceği vb. özellikleri göz önünde bulundurarak, konuyla ilgili bilgileri akıl süzgecinden geçirir.

Müfessirlerin, sonraki dönemlerde eserlerinde rivâyet tefsîrinin yanı sıra dirâyet tefsîrini de çokça tercih etmeleri ilmî alanda yeni fikirlere öncülük etmiştir. Çünkü Allah Teâlâ (c.c.) "*(Allah) hikmeti kime dilerse ona verir. Kime de hikmet verilirse muhakkak ki ona çok hayır verilmiştir. Akl-ı selîm sahipleri dışındakiler bundan ibret almazlar.*" (Bakara, 2/269), "*O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize sunmuştur. Yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Bunların her birinde aklını kullanacak kimseler için elbette deliller vardır.*" (Nahl, 16/12), "*Andolsun ki Biz,*

⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:265-266.

⁷⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6:116.

⁷⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 159.

Kur'ân'ı düşünmek için kolaylaştırmışsızdır. O halde bir düşünen var mı?"(Kamer, 54/17) ayetlerinde olduğu gibi pek çok ayette de akıl sahibi olan herkese düşünmeyi ve sürekli araştırmayı emretmiştir. Nasıl ki, Müslümanlar astronomi, tıp, geometri vb. gibi ilimlere yönelmişler ve yeni buluşlar elde etmişlerse, aynı şekilde İslâmî ilimler alanında tefsîrciler de dirâyet tefsîrine yönelerek, kendi eğitim seviyeleri, sosyal ve kültürel farklılıkları vs. gibi sebeplerle tefsîrde birçok yorum çeşitliliği yaşanmasını sağlayarak, tefsîr ilmine katkıda bulunmuşlardır.

Bu tefsîr metodunda, re'ye dayalı çıkarımların ağırlıklı olduğu görülür. Fahreddîn er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb* isimli eseri bunun önde gelen örneğidir.⁷⁶ Sonraki müfessirlerde dirâyet tefsîri noktasında farklı eserler ortaya koymuşlardır. Ancak Râzî'nin önemli eseri olan *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, dirâyet tefsîrinin en güzel örneklerinden ve sonraki nesillerin birçok konuda faydalandığı en büyük tefsîr kitaplarından biridir. Fahreddîn er-Râzî, eserinde ayetler hakkında anlatılan rivâyetleri aktarmakla birlikte olaylara farklı açılardan bakarak yeni fikirlere yelken açmış ve önemlideğerlendirmelerde bulunmuştur.

Fahreddîn er-Râzî'nin, ayetlerde geçen konuları çok geniş bir şekilde ele alarak incelemesi, birden çok yorum yaparak çıkarımlarda bulunması ve akla gelebilecek her türlü konuda sorular sorarak onlara cevaplar vermesi, onun tefsîrinin birçok müfessir tarafından tercih edilen bir kaynak olmasını sağlamıştır. Elmalılı Hamdi de birçok ayette Fahreddîn er-Râzî'nin düşüncelerini benimseyerek, bu açıklamalara eserinde genişçe yer vermiştir.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerine benzer şekilde yaptığı açıklamalara, Bakara sûresi 34. ayet-i kerîmeyi örnek olarak verebiliriz.

"وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ"

"O vakit meleklere "Âdem'e secde edin." demiştik de İblis'ten başkası hemen secde etmişlerdi. O ise dayatmış, kibirlenmişti. Ve o kâfirlerden oldu." (Bakara, 2/34) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî der ki: "Biz secdenin ibâdet olduğunu kabul etmiyoruz.

⁷⁶ Selim Türcan ve Süleyman Gezer, "Fıkhi Tefsir Geleneği", içinde *Tefsire Akademik Yaklaşımlar -1*, ed., Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, (Ankara: Otto Yayınları, 2013), 196.

Bunun izahı şudur: Bazen bir hareket, -ıstılah olan bir söz gibi- ona verilen mana itibarı ile anlam kazanır. Bunu şu durum açıklar: Birimizin başkasına ayağa kalkması, sözle ifade edilen saygıyı ifade eder. Bu ancak örf ile olur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, bazı zamanlar insanın kapanıp alnını yere koyması, ibâdet olmasa da bir çeşit saygıyı ifade eder. Bu böyle olunca, meleklerin, Hz. Âdem'in üstünlüğünü ve değerini ortaya koymak için Allah'a ubûdiyette bulunmaları imkânsız değildir."⁷⁷

Elmalılı Hamdi de "secde" ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: "Meleklerin secdesini, kendi varlıklarına uygun olarak düşünmek ve hilafet gereği Allah'ın emri ile Âdem'e fiilen bir biat olarak kabul etmek daha uygundur. Bu ise Âdem'e bir üstünlük vermekle beraber, bizzat Yüce Allah'a bir ibâdettir. Bununla melekler, ilâhî hükümleri tatbik etmek açısından, Âdem'e hilâfet mertebesine uygun bir şekilde hizmet ve yardıma memur kılınmış ve bir ahde bağlanmış demek olur. O halde melekler, Âdem'e, kendisinden dolayı âmade olmayacak, fakat Allah'a halife olması nedeniyle hizmet edecek ve her durumda asıl tapılan ve ibâdet edilen Yüce Yaratıcıdır. Kısacası bu secde Âdem için yapılan bir ibâdet değildir."⁷⁸

İki müellifde tefsîrlerinde, secdenin Âdem (a.s.) için yapılan bir ibâdet olmadığını belirtmiştir. Fakat Fahreddîn er-Râzî, "secde" kelimesini sadece saygı ifadesi olarak alırken, Elmalılı Hamdi isesaygının yanında bir de fiilen biat manasına geldiğini ve meleklerin kendi yaratılışlarının gereği olarak Allah'ın (c.c.) emrine riayetlerini ifade etmiştir.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden benzer olan görüşlerine, "günahkârın emr-i bil maruf nehy-i ani'l-münker konusundaki davranışı" ile ilgili Bakara sûresi 44. ayet-i kerîmeyi örnek olarak verebiliriz.

"أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَعْقِلُونَ"

"Siz, insanlara iyiliği emredersiniz de kendinizi unuttur musunuz? Halbuki kitap(Tevrat)ta okursunuz. Hâlâ aklınızı başınıza almayacakmısınız?"(Bakara, 2/44) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî der ki: "Bazı âlimler, "günahkâr emr-i bil maruf nehy-i ani'l-münker (iyi şeyleri emredip, kötü şeyleri yasaklama) yapamaz"

⁷⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:337.

⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:349.

demişlerdir. Bize göre ayetten murad, insanın nefsini (kendisini) unutup ihmal etmesinin mutlak olarak yasaklanmasıdır."⁷⁹

Elmalılı Hamdi de ayeti,"İyilik iyiliktir, elbette insanlara iyiliği emretmek de aslında iyidir ve bir ödevdir. Fakat bunu yaparken kendini unutmak var ya, işte budalalık oradadır. Bu ayette yasaklanan da budur. Buna göre ayet, "Allah'a itaat etmeyen"/fâsık kişinin, doğru söylemek ve sözünde gerçekten iyiyi söylemek şartıyla öğüt vermesini, iyiliği emretmesini yasaklamamakla beraber, bu gibiler hakkında gayet büyük ve büyük olmakla beraber zarif bir uyarıyı içeriyor ve aptallıklarını dile getiriyor. Öğüt verenin ve iyiliği emredenin kendi hakkında ciddiyetini ve öğüt verirken herkesten önce kendi nefsini düşünmesi gereğini anlatıyor. Ve bunun özellikle akıl açısından hayret edilecek bir şey olduğunu gösteriyor."⁸⁰ şeklinde tefsîr eder.

Elmalılı, bu ayette Râzî gibi bir kimsenin başkasını doğru yola yönlendirip, kötü şeylerden uzaklaştırmasının yasak olmadığını vurgulayarak bu konuda insanın kendisini unutmasının doğru bir davranış olmadığını belirtmiştir.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşünden etkilendiği örneklerle, Bakara sûresi 49. ayetin tefsîrini de verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَإِذْ نَجَّيْنَاهُ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكَ سُوءَ الْعَذَابِ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ"

"Yine hatırlayın o zamanı ki oğullarınızı boğazlayıp kızlarınızı sağ bırakmak suretiyle size işkencenin en kötüsünü uygulayan Firavun hanedânından sizi kurtarmıştık. Bunda sizin için Rabbinizden büyük bir imtihan vardı."(Bakara, 2/49) buyurur.

Bu ayeti Fahreddîn er-Râzî şu şekilde tefsîr eder: "Bil ki insanın, kendisini dilediği şekilde kullanacak bir biçimde başkasının hükmü altında olması, bilhassa o, kendisini pis ve meşakkatli işlerde çalıştırdığı zaman, bu o kimse için azâbların en şiddetlisi olur. Hatta, bu durumdan dolayı o, bazen ölümü bile isteyebilir. İşte Cenâb-ı

⁷⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:480.

⁸⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:365-366.

Allah, Yahudilere, onları bundan kurtarmak suretiyle vermiş olduğu büyük nimetini beyan etmiştir."⁸¹

Elmalılı Hamdi ise eserinde bu ayet ile ilgili "Yüce Allah'ın o kadar masum çocuğun kesilmesine müsaade etmesindeki hikmeti ne idi?" şeklinde bir soru sorarak şöyle der: "Muhyiddîn Arabî (ö. 638/1240), *el-Fusûs* adlı eserinde konuyu özet olarak şöyle açıklamıştır: "Bu çocuklar, hep Hz. Mûsâ'ya hayatında yardımcı olmak ve onun ruhaniyetini güçlendirmek için öldürülmüştür. Çünkü bunların her biri Mûsâ diye, Mûsâ hesabına, kısacası Mûsâ için öldürülüyorlardı. Çünkü Firavun ve ailesi, Mûsâ'yı henüz bilmiyorlarsa da Hak Teâlâ biliyordu. Elbette bunların her birinin alınan hayatı Mûsâ'ya ait olacaktı. Çünkü gaye o idi. Bu çocukların hayatı ise, hep fitrat üzere bulunan temiz birer hayat olup, nefse ait kötü amaçlarla henüz kirlenmemiş, Âdem kıssasında anlatıldığı üzere, meleklerin secde ettiği devirdeki fitrat ve aslî yaratılış üzere bulunuyorlardı. Hz. Mûsâ, "Mûsâ" diye öldürülen bütün bu çocukların hayatlarının toplamı olacak ve Mûsâ'nın hayatı bunların toplamına denk olacaktı. Her birinin ruhundaki yetenek ve güç Mûsâ'nın olacak, Mûsâ'da ortaya çıkacaktı. Demek ki, bütün bunlar sağ olsalar ve öyle tertemiz büyüselardı, toplamından nasıl ve ne kadar bir ruhî kuvvet meydana gelecek idiyse, Mûsâ'nın ruh kuvveti ona eşit olacaktı. Firavunun kumanda ettiği orduya karşılık, Mûsâ, başlı başına böyle bir ordu idi. Bütün o kesilen çocukların ruhları, Mûsâ'nın ruhu ile birlikteydi. İşte Yüce Allah, onlardaki potansiyeli ve kuvveti toplamış, Hz. Mûsâ'ya vermişti ve vermek için bunu yapmıştı. Bu da Hz. Mûsâ'ya ilâhî bir ayrıcalıktır ki, ondan önce hiçbir peygambere nasip olmamıştı..."⁸² Büyük müfessirlerden Fahreddîn er-Râzî der ki: "İnsanın başka bir el altında olup, üzerinde istendiği gibi tasarruf edilebilecek bir halde bulunması, özellikle bu hal içinde bir de ağır, zor ve pis işlerde kullanılmasının, işkencenin en şiddetlisi olduğunda şüphe yoktur. Hatta buna maruz kalanların çoğu ölümü temenni ederler. İşte Cenâb-ı Allah'ın burada anlattığı birinci nimet bu kötü işkenceden kurtarma nimetidir..." Demek oluyor ki, bu ayette önce hürriyet ve bağımsızlık nimeti anılmış ve esirlik mahkûmiyetinin korkunçluğu hatırlatılmıştır."⁸³

⁸¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:526.

⁸² Ebû'l-Alâ Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem ve't-Talîgâtü Aleyh* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 197.

⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:373-374.

Fahreddîn er-Râzî'den sonra gelen birçok müfessir çeşitli konularda onun eserini kitaplarında kaynak olarak kullanmışlardır. Elmalılı Hamdi de tefsîrinde bu ayette olduğu gibi Râzî'nin düşüncelerini bizzat zikrederek, o görüşü benimseyip benimsemediğini genellikle açık bir şekilde ifade etmiştir. Elmalılı Hamdi, bu ayetin tefsîrinde Râzî'nin düşüncelerini aktarıp benimsemekle birlikte, ondan farklı olarak "masum çocukların öldürülmesi" ile ilgili Muhyiddîn Arabî'nin işârî yorumuna da eserinde yer vermiştir.

Dirâyet tefsîri yönünden her iki müfessirin benzer görüşler ifade ettiği ayetlere, Bakara sûresi 65. ayeti de örnek olarak verebiliriz.

"وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ"

"Andolsun, içinizden Cumartesi gününü (ki dinî hududu balık avlamak suretiyle) çiğneyip geçenler(in hallerini, başlarına gelenler)i bilmişsinizdir. İşte biz onlara: "Hor ve zelîl maymunlar olun" dedik." (Bakara, 2/65) ayeti ile ilgili Fahreddîn er-Râzî, "Allah Teâlâ'nın: كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ sözünü, emir değildir. Çünkü onlar kendilerini maymun şekline sokmaya kâdir değillerdi. Bu sözden maksat, maymuna dönüşmenin süratli oluşudur. Allah, onlara, كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ dediği anda, onlar maymun şekline dönüşürler. Yani onlar hakkında Allah bunu murad edince, onlar Allah'ın istediği gibi oluverdiler. Mücâhid'den rivâyet edilmiştir ki Hak Teâlâ, damgalamak ve mühürlemek manasında onların kalplerini döndürmüştü, yoksa onların şekillerini maymun şekline çevirmemişti. Mücâhid'in zikrettiği husus da gerçekten pek uzak olan bir ihtimal değildir. Çünkü insan, mucizelerin ve delillerin ortaya çıkmasından sonra da câhilliğinde devam ederse, örfte böyle olana bazen, "O eşektir, maymundur." denilir. Bu mecâz, zâhir ve meşhur mecâzlardan olunca, bu manaya varmak kesinlikle mahzurlu değildir."⁸⁴der.

Elmalılı Hamdi de "Mücâhid, bu ifadenin sembolik olduğuna ve dolayısıyla görüşlerinde değil iç dünyalarında bir değişimin olduğunu ileri sürmüştür ki, bu, çağımızın algılayış tarzına daha yakın görünmektedir. Gerçi işin özüne bakılacak olursa, şekli bir değişimin, manevî değişimden daha problemlili ve daha önemli olmadığı görülür. Hayvan biçimleri içinden özellikle maymun şeklinin zikredilmesi, herhalde manevî dönüşümün önemine bir delil gibidir. İnsan ile maymun arasındaki gerçek fark,

⁸⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:66-68.

bir kıl ve kuyruk farkı değil; akıl, mantık ve ahlâk farkıdır. Maymunun bütün hüneri, taklit özelliğindedir."⁸⁵ der ve ayeti mecâzî mana vererek tefsîr eder.

Her iki müellif de bu ayetle ilgili Mücâhid'den gelen rivâyeti aktararak benzer fikirleri paylaşmışlardır. Fahreddîn er-Râzî, bu ayete mecâzî mana vermenin mahzurlu olmadığını söylese de hakîkî mana vermeyi uygun görmüştür. Elmalılı Hamdi ise ayete mecâzî mana vererek, onu örfte kullanılan ve akla daha uygun olduğunu düşündüğü şekilde yorumlamıştır.

Her iki müellifin benzer şekilde yaptığı açıklamalara, Bakara sûresi 117. ayet-i kerîmeyi de örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"بَدِيعُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ"

"Göklerin ve yerin yaratıcısı O'dur. O bir şeye hükmetti mi ona ancak "ol" der, o da oluverir."(Bakara, 2/117) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayeti şöyle tefsîr eder: "Ancak ona "ol" der, o da oluverir"ayetinden murad, "Allah'ın olmasını istediği o şeye bizzat "ol" dediği ve o anda o şeyin meydana geldiği" manası değildir. Ayeti te'vil etmek gerekir. En güçlü olan te'vil şöyledir: "Cenâb-ı Allah'ın, "ol" demesinden maksadı, eşyanın yaratılmasında kudret-i ilâhî'nin sür'atle nüfûz ettiğini göstermektir. Bir de bu, Hak Teâlâ'nın eşyayı, yardım olmaksızın ve denemeksizin yarattığını gösterir."⁸⁶

Elmalılı Hamdi de "Ve o, bir işi yapmak isteyince: sadece ona "ol!" der, o da oluverir." Başka hiçbir şeye gerek duymaz. İşte mülkiyetine ait olan bütün bu gökleri, yeri ve bunlarda bulunan her şeyi, bir düzen içinde hep böyle soyut bir irâde ile sadece bir "ol!" emriyle varlığa getirmiştir."⁸⁷ diyerek görüşünü belirtir.

Müfessirlerden İbn Kesîr de bu lafız ile ilgili fikrini şöyle beyan eder: "Allah bir şeye hükmettiği zaman ona "ol" der, o da oluverir. Bununla Allah Teâlâ mükemmel kudretini ve büyük gücünü açıklamış oluyor. O bir şey takdir eder de olmasını da

⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:398.

⁸⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:396-398.

⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:478.

isterse, ona sadece "ol" der, yani bunu bir kere söyler; o da istediğine uygun olarak var olur."⁸⁸

Elmalılı Hamdi, bu ayeti Râzî'nin görüşlerine benzer bir şekilde yorumlamıştır. Râzî "Ol!" lafzıyla kudret-i ilâhî'nin sür'atle nüfûz ettiğini söylerken Elmalılı soyut bir irâde ile emir verdiğini ifade etmiştir.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden aynı olan görüşlerine örnek olarak, "اصْطَفَى" kelimesinin manası ile ilgili Âl-i İmrân sûresi 33. ayetin tefsîrini verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَإِبْرَاهِيمَ وَعَالًا عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ"
"Allah Âdem'i, Nûh'u, İbrâhîm hanedânını, İmrân ailesini -hepsi de birbirinden tek bir zürriyet olarak- âlemlerin üzerine üstün kıldı. Allah hakkıyla işitici, kemâliyle bilicidir."(Âl-i İmrân, 3/33-34) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, bu ayette geçen "اصْطَفَى" kelimesinin manası ile ilgili "Allah, onları kötü sıfatlardan arındırmış ve güzel hasletlerle süslemiştir." görüşünün daha uygun olduğunu⁸⁹ belirtmiştir.

Elmalılı Hamdi de "Müfessirler bu "ıstıfa"yı iki anlam ile tefsîr etmişlerdir. Birisi: "Allah o peygamberleri ıstıfa etti, yani yaratılmışların en öz-saf ve katıksız kıldı", diğeri: "Allah o peygamberleri, kötü niteliklerden ve hallerden temizledi ve övgüye değer özelliklerle süsledi." Şüphe yok ki "ıstıfa"nın bu ikinci anlama gelmesi daha açıktır ve büyük âlim Fahreddîner-Râzî bu anlamı temel alarak, peygamberler üzerinde cereyan eden Allah'ın "seçme ve süzme" kanununu, "seleksiyon" teorisine uygun bir şekilde açıklamıştır. Fakat bu açıklamanın tam olması için birinci tefsîr ve anlamı da gözardı etmemek gerekir..."⁹⁰ diyerek Râzî'nin tefsîrinden etkilenmiştir.

Taberî ise tefsîrinde bu ayeti şu şekilde açıklamıştır: "Allah, Âdem ile Nûh'u, İbrâhîm ve İmrân âilesini dinlerinden dolayı seçti; çünkü onlar, İslâm ehli idiler."⁹¹

⁸⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 1:399.

⁸⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 6:265.

⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:432.

⁹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 3:274.

Elmalılı, "اصْطَفَى" lafzını mecâzî manada yorumlayarak Râzî ile aynı şekilde "övgüye değer özelliklerle süsledi." manasını vermiştir. Ancak Taberî, tefsîrinde lafza bu şekilde mana vermemiştir.

Müfessirlerin bu görüşlerini incelediğimizde şunu söyleyebiliriz: "Kur'ân-ı Kerîm'i okurken insanların en değer vermesi gereken şey ayetlerdeki manalardır. Manaların doğru bir şekilde anlaşılması, Kur'ân'ın bize verdiği mesajların içeriğinin derinliğini ve fiillerde uygulamanın kolaylığını sağlamaktadır. Ayetlerin bizlere vereceği mesajın doğru bir şekilde aktarılması için lafızların Arapçadaki kullanım tarzı konusunda müfessirler araştırmalarını derinleştirerek en doğru ve anlaşılır manaları vermeye çalışmışlardır. Onlareserlerinde ayetleri, bazen hakîkî bazen de mecâzî mana vererek yorumlamışlardır."

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerine yer verdiği örneklerden bir diğeri Nisâ sûresi 46. ayette geçen "tahrif" kelimesinin manası ile ilgili yaptığı açıklamalardır. Cenâb-ı Allah,

"مَنْ الَّذِينَ هَادُوا بِحَرْفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعَ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأَسْمَعُ غَيْرَ مُسْمِعٍ وَرُعْنَا لَيْتَ بَالِ سِنْتِهِمْ وَطَعْنَا فِي الدِّينِ وَلَوْ أَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأَسْمَعُ وَأَنْظُرْنَا لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَقْوَمَ وَلَكِنْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا"

"Yahudi olanlardan kimi, kelimeleri, konuldukları yerlerinden değiştirirler, dillerini eğerek, bükerek, dine de saldırarak derler ki: "(Sözünü zâhiren) dinledik, (fakat kalbimizle) isyân ettik. İşit, işitmez olası, Râinâ!" Eğer onlar: "Dinledik, itaat ettik. İşit, bize bak." deselerdi, kendileri için elbet daha hayırlı ve daha doğru olurdu. Fakat Allah, kendi küfürleri yüzünden onları rahmetinden kovmuştur. Artık onlar, biraz müstesnâ olmak üzere, iman etmezler."(Nisâ, 4/46) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî'ye göre ayette geçen "tahrif"ten maksat şudur:"Tıpkı zamanımızda ehl-i bid'atin, kendi mezheplerine uymayan ayetler hakkında yaptıkları gibi, ortaya birtakım şüpheler atmak, yanlış ve sapık yorumlar yapmak ve lafzı, kelime oyunlarıyla, hak ve gerçek olan manasından bâtil manaya çevirmektir. İşte bu en doğru olan görüştür."⁹²

Elmalılı Hamdi de "tahrif"ın nasıl yapıldığı hakkında üç şekilden söz eder:

⁹² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 8:65.

1. "Bir sözcüğü, bir başkasıyla değiştirirler..."
2. Ortaya çeşitli şüphe ve yanlış yorumlar atmak suretiyle, bir kelimeyi öteye beriye çekerek, anlamını doğru olandan batıla çevirmek şeklinde yapılan tahrif/bozmadır ki, bu da yorum ve açıklamada yapılan anlama yönelik bir tahriftir. Fahreddîn er-Râzî "Nitekim zamanımızdaki bid'atçılar da fikirlerine uymayan ayetlerde böyle yapıyorlar" demiş ve tahrifin açıklamasında bu ikinci biçimin asıl olduğunu da kaydetmiştir.
3. Yalnız kitap değil, bir söz söyledikleri zaman, duydukları ve kalplerinde bildikleri gibi dosdoğru söylemeyip bozarak söylemeleridir..."⁹³

Fahreddîn er-Râzî, bid'atçıların ayetleri gerçek manasından bâtıl olan manaya çevirmek suretiyle yaptıkları tahrife değinerek, "tahrif" lafzını hakîkî manada yorumlamıştır. Elmalılı da bu ayetteki "tahrif" in nasıl yapıldığı ile ilgili açıklamalara değinerek, Râzî'nin görüşünü eserinde bizzat aktarmıştır.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilendiği örneklerden bir diğeri de "ulu'l-emir" ile kimlerin kastedildiği konusunda Nisâ sûresi 59. ayet-i kerîmedir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَزَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا"

"Ey iman edenler, Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin. Herhangi bir şey hakkında çekişirseniz, eğer Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, onu Allah'a ve peygambere götürün. Bu hem hayırlı, hem de netice itibariyle daha güzeldir." (Nisâ, 4/59) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî eserinde bu ayet ile ilgili şöyle der: "Cenâb-ı Hakk'ın, وَأُولِيَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ" ve sizden olan emir sahiplerine de..." ifadesi, bize göre, icmâ-i ümmetin bir hüccet olduğuna delalet etmektedir."⁹⁴

Elmalılı Hamdi de "ulu'l- emir", "başımızdaki idarecilerdir" diyerek bu ayet ile ilgili geniş bir bilgi verdikten sonra Fahreddîn er-Râzî'nin görüşünü aktararak, Allah ve Hz. Peygamber'den sonra toplu olarak kesin itaatleri vacip kılınan "emir sahipleri"nden

⁹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:88.

⁹⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 8:105.

maksat, "Hall ve Akd Ehli" denilen ve ittifakları bütün ümmeti temsil ederek kitap ve sünnetten sonra doğrudan bir dinî delil olan "icmâ ehli" âlimler olması gerektiğini Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaatten sonra en mutlak itaatin ancak bunlara olabileceğini, emir ve karar yetkisine sahip olanlarla âlimlere itaatin de Allah'a ve Hz. Peygamber'e itaate bağlı olduğunu delillendirerek genişçe açıklamıştır."⁹⁵ şeklinde ifade ederek bu ayetin yorumunda özellikle Râzî'nin ismini zikreder.

Elmalılı, Râzî'nin bu konuyu genişçe açıkladığını söyleyerek, onun yorumunu aynen benimsemiştir. Bu ayetin tefsîrinde her iki müellif, özellikle âlimlere itaati de vurgulamışlardır.

Dirâyet tefsîri yönünden her iki müfessirin benzer görüşlerine örnek olarak, Hicr sûresi 21. ayet-i kerîmeyi de verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ"

"Her şeyin hazineleri bizim katımızdadır ve biz, onları ancak belli bir ölçü ile indiririz." (Hicr, 15/21) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî'ye göre ayette kastedilen mana şudur: "Hak Teâlâ'nın, "Hiçbir şey hâriç olmamak üzere, hepsinin hazineleri bizim nezdimizdedir." buyruğunu sadece yağmur manasına almak, sırf bir tahakküm (delilsiz zorlama)dır. Çünkü buradaki "hiçbir şey" ifadesi, kendisine "şey" denilen, her şeyi içine alır. Deliller ile müstesnâ olan da zâtî gereği vâcibu'l-vücûd ve kadîm olan Allah Teâlâ'dır. Bununla, bütün mümkün varlıkların, Allah'ın takdir edip yarattığı ve kendilerini istediği biçimde yokluktan varlığa çıkardığı mülkleri olduğu manası kastedilmiştir."⁹⁶

Elmalılı Hamdi de "Ve hiçbir şey bulunamaz ki, her halukârda onun hazîneleri bizim katımızda olmasın. Fakat biz onu, ancak belli bir ölçü ile indiririz." ayetini "Dünya serveti sonlu ve sınırlıdır, Allah'ın kudreti ise sonsuz ve sınırsızdır."⁹⁷ şeklinde yorumlar.

Bu iki yorum arasında benzerlik bulunmaktadır. Râzî ayeti daha geniş bir manada işlemiştir. Elmalılı ise yorumunda özellikle dünya servetine vurgu yapmıştır.

⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:98-100.

⁹⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:83.

⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:370.

Her iki müfessir, kelimeleri bazı ayetlerde tek bir manaya almak yerine kelimenin anlamını daraltmadan genel manasını esas alarak yorumlamışlardır. Çünkü ayetin kapsamı düşünüldüğünde bütün mülkün tek sahibinin Allah (c.c.) olduğu, bizim hayal dahi edemeyeceğimiz, yaratıcının sonsuz kudretini ve rahmetini sınırlandırmayan bir anlam ifade etmesinin ve en genel mananın anlaşılmasının daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerine benzer şekilde yaptığı açıklamalarabir diğer örnek de"secde"nin manası ile ilgili Nahl sûresi 48. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"أَوْ لَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ يَتَفَيَّوْا ظِلُّهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دُخْرُونَ"

"Onlar, Allah'ın yarattığı herhangi bir şeye bakmadılar mı ki onların gölgeleri bile Allah'a zelîl zelîl secde ederek durmadan sağa sola dönüyor."(Nahl, 16/48) buyurur.

Ayetin tefsîrinde, Fahreddîn er-Râzî, "سُجَّدًا لِلَّهِ" nin anlamı "Allah'a teslim olma, boyun eğme" ve "inkıyâd etme" manasınadır. Allah Teâlâ, aydınlatıcı gök cisimlerini ve yıldızları, ışıkları yeryüzüne düşecek şekilde, belli birtakım prensipler çerçevesinde düzene koymuştur. Sonra yine biz, bu ışıkların ve gölgelerin, yeryüzüne, ancak Allah'ın tedbir ve takdirine uygun olarak düştüklerini görürüz. Böylece bu ayette bahsedilen "secde" ile, inkıyât (boyun eğme) ve tevâzu manasının kastedildiği sabit olmuş olur."⁹⁸der.

Elmalılı Hamdi de Râzî'nin görüşlerine benzer şekilde şunları beyan eder: "Gölgeleri Allah'a, yerlerde sürünerek secde eder bir halde sağ ve soldan uzanır kısalır, yani etrafından yahut doğudan batıya doğru döner eğilir. Burada "secde"den murad, sadece isteğe bağlı fiil ve eylemlerle sınırlı olmayan, kayıtsız şartsız boyun eğiştir. Yani gölgesi bulunan varlıkların, gölgeleri bile sahiplerinin hükmüne değil, Allah'ın emrine mahkûm ve esirdir. Sahibi ne kadar uğraşırsa uğraşsın, gölge Allah Teâlâ'nın emir ve kararına göre, ışığın geliş noktası doğrultusunda düşer ve onun değişmelerine göre değişir. Aynı zamanda gölge ışığın eseri de değildir, cisimler ile ışık arasında öyle bir orana ve bir yasaya esirdir ki, işte o yasa Allah'ın bir işidir. Ve dolayısıyla varlıkların

⁹⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:234-235.

gölgelerinde bile, hüküm ve yetki Allah'ındır. O gölgeler yerde sürünürken sahiplerine değil, Allah'a secde eder ve Allah Teâlâ'nın birliğini ilân eylerler."⁹⁹

Her iki müellif de "secde" lafzında Allah'a (c.c.) şartsız bir boyun eğişin bulunduğunu söylemişlerdir.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin yorumlarını aktardığı örneklerden biri de Mü'minûn sûresi 17. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

"وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَفِيلِينَ"

"Andolsun ki biz sizin üstünüzde yedi yol yarattık. Biz yaratmaktan gâfil değiliz."(Mü'minûn, 23/17)ayetiyle ilgili olarak Elmalılı Hamdi tefsîrinde şöyle der: "Fahreddîn er-Râzî'nin hatırlattığı gibi, bu ayetin birçok konuya işareti vardır. Özetle:

1. Yaratıcının varlığına ve irâdesine delil olur. Çünkü yaratılışın değişimi ve cisimlerin bir özellikten aksi bir özelliğe dönüşümü, bu değişim ve dönüşümü yapan bir öznenin varlığına bir delildir ve eserdeki çeşitlilik, o eseri yapanın irâde ve seçim gücünün olduğuna bir kanıttır.
2. Doğanın tanrı olduğu iddiasının yanlışlığına delil olur. Çünkü eğer doğa belirleyici etken olsaydı, bir kararda durması gerekirdi ve bu değişim ve dönüşümler meydana gelemezdi. Buna karşın, bu değişimlerin, doğanın kendisinde meydana gelen değişimlerden kaynaklandığı da ileri sürülemez. Çünkü, böyle bir tez, doğanın bir yaratıcı ve var ediciye ihtiyacı olduğunu kabul etmek demektir.
3. Bu ayet, evreni idare eden yaratıcının ilmini ve kudretini dile getirir. Gerçekten güçsüz bir varlığın bir şey yapması imkânsız olduğu için, bilgili ve bilinçli eserlerin bilgisiz bir kaynaktan meydana gelme imkânı olmadığı gibi, bu kadar ilginç hareketler ve güzel eserler de bilgisizliğin eseri olamaz.
4. Kudret ve ilmin kapsamı da yeniden dirilişin ve insanların mahşerde toplanmasının olabileceğini ifade eder.
5. Yaratıcının yarattığından habersiz olmaması, yaratıklar arasında söz konusu olan insanların maddi hayatlarına ait rızık ve diğer ihtiyaçların karşılanmasından başka, peygamber göndermek ve kitap indirmek gibi, gerçeğin yolunu gösterip

⁹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:411.

oraya yönlendirildiklerini ve manevi hayatlarına ait ihtiyaçların da giderildiğini ifade eder. Böylece burada peygamberlik ve elçilik konusunun da temellerini kanıtlama vardır.

Dolayısıyla anlatımın amacı şu olur: yaratanların en güzeli olan ve insanı yaratan şanı büyük Biz, yarattığımız yaratıklardan habersiz olmadığımız için üstünüzdeydi yol yarattık."¹⁰⁰

Râzî, tefsîrinde birçok ayeti farklı yönlerden ele alarak geniş bir şekilde açıklamıştır. Elmalılı Hamdi deayetlerin tefsîrinde, Râzî'nin eserindeki yorumlarından etkilenmiş ve onun uzun bir şekilde bahsettiği konuları bazen eserinde özetlemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilendiği bir diğer örnek de Neml sûresi 18. ayet-i kerîmedir.

"حَتَّىٰ إِذَا أَتَوْا عَلَىٰ وَادِ النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّعْلَانِ خُلَا مَسَكِنُكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمُنُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ"

"Hatta karınca vadisi üzerine geldikleri zaman (dişi) bir karınca dedi ki: Ey karıncalar, yuvalarınıza girin. Sakın Süleymân ve ordusu, bilmeyerek, sizi kırmayın!" (Neml, 27/18) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî, tefsîrinde bazı hususlara dikkat çekmiştir:

- a) "Yolda yürüyenin (yerdekilere) dikkat etmesi gerekmeyp, yol üzerindeki yerden sakınması gerekmektedir.
- b) Karınca, peygamberin masum (günahsız) olduğunu ve ondan ancak hataen canlıları öldürme işinin sâdır olacağını bildiği için, "bilmeyerek sizi kırmayınlar." demiştir ki bu, peygamberlerin masum olduklarına kesin inanmak gerektiğine önemli dikkat çekmedir.
- c) Bir kitapta şunu gördüm: O karınca başkalarına, içeri girmelerini şundan ötürü emretmiştir. Çünkü o, idare ettiği karınca topluluğunun, Hz. Süleymân'ı (a.s.), bu saltanat ve celâlet içinde görmeleri halinde, nankörlüğe düşebilecekleri endişesini duymuştur. İşte onun, "Süleymân sizi ...kırmayın." ifadesi ile kastettiği budur. Böylece o, karıncalar bu nimet ve saltanatı görüp, bir nankörlüğe düşmesinler diye, onlara yuvalarına girmelerini emretmiştir ki bu, bir, kendini

¹⁰⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:138-139.

dünyaya kaptırmış kimselerle oturup kalkmanın mahzurlu olduğuna dikkat çekmedir."¹⁰¹

Elmalılı Hamdi de Fahreddîn er-Râzî'nin ifade etiği görüşü aynı şekilde bizlere şöyle aktarmıştır: "*Sakının da Süleymân ve askerleri fark edemeyerek sizi kırmassınlar, yani "Bile bile bir karıncayı nedensiz öldürmezler, fakat farkında olmazlarda kırar geçirirler. Onun için yerlerinize çekilin ve kendinizi kırdırmaya neden olmayın."* diye edep ve incelik dairesi içinde, hikmet ve hüküm sahibi kimselere yaraşır bir şekilde yanındakileri korudu ki, burada ince bir karınca siyaseti vardır. Fahreddîn er-Râzî der ki: "Bazı kitaplarda gördüğüme göre, o karıncanın diğerlerine içeri girmelerini emretmesi şunun içindir ki, o, toplumu Hz. Süleymân'ın görkemini ve ihtişamını görürler de Allah Teâlâ'nın kendilerine olan nimeti konusunda nankörlüğe düşerler diye korktu. İşte, "Sakının, sizi kırmassınlar." demekten asıl amacı da bu idi, yani morallerinin kırılması idi. Bu şekilde bunda, dünyaya çok düşkün kimselerle oturup kalkmanın sakıncasına da bir dikkat çekme bulunmaktadır."¹⁰²

Fahreddîn er-Râzî ayeti hakîkî manada yorumlamakla birlikte, konunun bir başka ince ayrıntısını da özellikle zikretmiştir. Elmalılı Hamdi de bu ayette hakîkî manayı esas alarak yorumlamış, aynı zamanda Râzî'nin yorumunu eserinde aktarmıştır.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin düşüncelerinden etkilendiği örneklere, "velîler" lafzının kapsamı ile ilgili Ankebût sûresi 41. ayetin tefsîrini de verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ"

"Allah'tan başka dost edinenlerin sıfatı kendine bir yuva yapan örümcek misâli gibidir. Halbuki, eğer bilmiş olsalar, evlerin en dayanıksız örümcek yuvasıdır."(Ankebût, 29/41) buyurur.

Ayetin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî görüşünü şu şekilde belirtmiştir: "Cenâb-ı Hak, şirk-i hafî'nin (riyâ gibi şeylerin) bâtil bir yol olduğuna bir işâret olsun diye, "Allah'tan başka velîler (dostlar) edinenler..." deyip, "Allah'tan başka ilahlar

¹⁰¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:412.

¹⁰² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:325-326.

edinenler..." dememiştir. Çünkü başkasına gösteriş olsun diye Allah'a ibâdet eden, Allah'tan başka bir dost edinmiş olur. Bunun durumu da yine, ördüğü ağı ev edinen örümceğin durumu gibidir."¹⁰³

Elmalılı Hamdide"Allah'tan başkalarını, "ihtiyaçlarıma karşı yardım eder, faydaları dokunur, işlerimi görür, tehlikeden bizi kurtarır." diye dost, efendi ve koruyucu edinerek, tapınılan bir şey sayanların başkalarına örnek olacak durumları, örümceğin durumuna benzer. Râzî der ki: "Burada "ilahlar" ifadesi yerine "dostlar"ifadesi kullanılması, sadece açık şirkin değil, gizli şirkin de geçersiz/temelsiz olduğuna işaret edip hepsini silip atmak içindir."¹⁰⁴diyerek doğrudan Râzî'nin yorumunu aktarmıştır.

Elmalılı, Râzî'nin tefsîrinde değindiği önemli noktalardan birini daha benimseyerek, onun görüşünden etkilenmiştir. Râzî, ayetlerden çıkarılabilecek birçok manayı eserinde işlediğinden dolayı, kendisinden sonra gelen müfessirler bu farklı bilgileri benimsemiş ve onun tefsîrini kaynak olarak kullanmışlardır.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilendiği örneklerden bir diğeri de "Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği beş şey" hakkında Lokmân sûresi 34. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ"

"Kıyâmetin ilmi, şüphesiz ki Allah'ın nezdindedir. Yağmuru O yağıdır. Rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını, hangi yerde öleceğini bilmez. Şüphesiz Allah (her şeyi) bilendir. Her şeyden haberdârdır."(Lokmân, 31/34) buyurur.

Elmalılı Hamdi eserinde bu ayet ile ilgili Râzî'nin görüşlerinden etkilenererek şu ifadeler yer vermiştir: "Fahreddîn er-Râzî der ki: "Bazı müfessirler, Yüce Allah, bu ayet ile beş şeyi kendisinden başkasının bilemeyeceğini söyledi." diyorlar. Gerçi öyledir ancak, bu ayette asıl anlatılmak istenen o değildir.Çünkü AllahTeâlâ örneğin tufan zamanında bir kum yığınındaki bir kum tanesini ve rüzgârın onu doğudan batıya kaç defa aktardığını ve nerede bulunduğunu bilir, bunu başkası bilemez. Şu halde bu beş

¹⁰³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 18:26.

¹⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:424.

şeyi özellikle zikretmesinin açıklaması yoktur. Bu konuda doğru olan şudur ki "Öyle bir günden korkun ki.."buyurulması, "Şüphesiz ki Allah'ın vaadi haktır." diye o günün elbette ki gerçekleşeceğini vurgulaması üzerine, "O gün ne zamandır?" diye gelebilecek bir soruya karşı şöyle cevap veriliyor: "Onu Allah'tan başkası bilemez, ancak kesin olacaktır." deniliyor. Ve defalarca geçtiği üzere yeniden diriliş hakkında iki delil de anlatılıyor. Birincisi, yeryüzünün ölümünden sonra canlandırılması. İkincisi, ilk yaratılıştır. "Şu halde bu durum, Cenâb-ı Allah'ın bazı özel kişileri hatta bu beş şeyden bazı gaybî bilgileri bildirmesine aykırı olmaz. Çünkü o sınırlı cüzî konulardandır."¹⁰⁵

Böylece Elmalılı Hamdi'nin, rivâyet edilen hususlar dışında da Râzî'nin tefsîrinde sıkça ön plana çıkan dirâyet tefsîrinin birçok farklı yeni yorumlarını da eserinde özellikle kullandığını görmekteyiz.

Müfessirin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin düşüncelerini paylaşarak benimsediği diğer bir örnek, Hz. Dâvûd'a (a.s.) demirin yumuşatılması ile ilgili Sebe' sûresi 10. ayet-i kerîmedir. Cenâb-ı Allah,

"وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلًا يَجِبَالُ أَوْبَىٰ مَعَهُ وَالطَّيْرُ وَآلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ"

"Andolsun ki biz Dâvûd'a bizden bir üstünlük verdik. "Ey dağlar, onunla birlikte tesbih edin." (dedik), kuşlara da (bunu emrettik). Ona demiri de yumuşattık."(Sebe', 34/10) buyurur.

Elmalılı Hamdi bu ayet ile ilgili şöyle bir açıklama yapar: "Tefsîr âlimleri bunu şöyle yorumluyorlar: "Demiri kızdırmaya ve dövmeye gerek olmaksızın elinde bal mumu gibi dilediği şekle koyuverdi." Fahreddîn er-Râzî der ki: "Allah'ın kudretine göre bunu uzak bir olasılık olarak görmemek gerekir. Çünkü görülüyor ki demir ateşte öyle yumuşuyor, öyle çözülüyor ki, sanki yazı yazılan mürekkep gibi oluyor. O halde aklı başında olanlardan kim bu işi Allah'ın kudreti açısından uzak görebilir? Gerçi bazıları, bu ifade ile anlatılmak istenenin, "ateş ve alet kullanarak demir eritmeyi buldu ve ortaya çıkardı." anlamı olduğu düşüncesine varmışlarsada, bu doğru değildir. İnancının zayıflığı ve Allah'ın kudretine güvensizliği onu bu düşünceye sürüklemiştir. Böyle olmakla beraber, ayet bu anlama da gelebilir. Demirin bulunması ve eritilmesi daha eski olsa gerektir. Fakat onu mum gibi dilediği şekle koyarak, elbise dokuyacak derecede

¹⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:488-489.

ince bir teknik uygulamak Dâvûd'a (a.s.) nasip olmuş bir sanat/bir teknolojidir. Nitekim Enbiyâ Sûresi'nde *"Biz ona sizin için, savaşınızın tehlikesinden korumak için giyecek, yani zırh yapma sanatını öğrettik."*(Enbiyâ, 21/80)buyurulmuştu ki, Hz. Dâvûd'dan bu sanatın daha sonrakilere de hatıra kaldığı anlaşılıyor."¹⁰⁶

İbn Kesîr de tefsîrinde ayetle ilgili şunları kaydeder: *"Ona demiri yumuşattık."*Hasan Basrî, Katâde, A'meş ve diğerleri şöyle demiştir: "O demiri ateşe sokmaya ve çekiçe dövmeye ihtiyaç duymazdı. Onu iplik gibi eliyle bükmedi. Bunun içindir ki Allah Teâlâ: *"Geniş zırhlar yap."* demiştir."¹⁰⁷Dolayısıyla, bu ayetin tefsîrinde her iki müellif de diğer âlimlerle aynı düşünceyi paylaşmıştır.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden benzer açıklamalar yaptığı örneklerden biri de "Rüzgârın Hz. Süleymân'ın (a.s.) emrine verilmesi" konusunda Sâd sûresi 36. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

"فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِ رُحَاءٍ حَيْثُ أَصَابَ"

"Bunun üzerine biz de rüzgârı onun hizmetine verdik.Bu, onun emriyle, onun dilediği yere yumuşacık akar giderdi."(Sâd, 38/36)ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî, "Bu ayetten kastedilen, Allah Teâlâ'nın, rüzgârı Hz. Süleymân'ın (a.s.) isteği doğrultusunda onun emriyle hareket edecek bir biçimde emrine müsahhar kılmış olmasıdır."¹⁰⁸der ve ayeti hakîkî manada tefsîr eder.

Elmalılı Hamdi de "Bu ifadede, dünya mülkünün bir rüzgâr gibi gelip geçici olduğuna da bir işaret vardır. O rüzgâr onun emrine öyle girdi, ona öyle boyun eğdi ki, bir memur gibi..."¹⁰⁹diyerek ayeti Râzî ile aynı şekilde tefsîr eder. Ancak lafızda, hakîkî manasının yanı sıra farklı bir manaya da işaret olduğunu belirtir.

Fahreddîn er-Râzî'ye göre,"Lafzı, herhangi bir zorunlulukolmaksızın, hakîkî manasından alıp mecâzî manaya hamletmek -özellikle bununla ilgili sahih senetlerle gelmiş pekçok hadis de bulunuyorsa- câiz değildir."¹¹⁰Elmalılı Hamdi'ye göre de böyledir. Onun için her iki müfessir de bu ayeti hakîkî manaya göre tefsîr etmiştir.

¹⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:571.

¹⁰⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6:497.

¹⁰⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 19:85.

¹⁰⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:140.

¹¹⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 16:152.

Ayrıca Elmalılı Hamdi ayetteki derin anlamlara yönelik farklı bir görüş daha belirterek, dünya malının rüzgâr gibi gelip geçici olduğuna yönelik mecâzî bir mana da vermiştir.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden yaptıkları benzer açıklamalara, "yazık sana" ifadesiyle ilgili Ahkâf sûresi 17. ayet-i kerîmeyide örnek olarak verebiliriz.

"وَالَّذِي قَالَ لِوَلَدَيْهِ أَفْ لَكُمْ أَنْتَعِدَانِي أَنْ أُخْرَجَ وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي وَهُمَا يَسْتَكْبِرَانِ اللَّهُ وَبَيْنَكَ إِيمَانٌ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَيَقُولُ مَا هَذَا إِلَّا أَسْطِيرُ الْأَوَّلِينَ"

"Ana ve babasına: "Öf size, benden evvel nice nesiller gelip geçtiği halde beni öldükten sonra dirilmekle mi tehdit ediyorsunuz?" diyen (adam yok mu?). Anası, babası Allah'a yalvarırlarve (ona) "Yazık sana, iman et. Allah'ın vaadi şüphesiz haktır." (derler). O ise "Bu evvelkilerin masallarından başkası değildir." der." (Ahkâf, 46/17) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî görüşünü şu şekilde açıklar: "وَيْلَكَ" "Yazık sana" ifadesi "Bu ana-baba oğullarına, "Yazık sana dediler" takdirinde olup, اِيْمَانٌ ifadesi de, "Dirilişe inan" manasındadır. Binâenaleyh, "veyleke" kelimesi oğulları aleyhine bir bedduâ olmayıp, bununla, onun helâk olması değil de, imana karşı bir teşvik kastedilmiştir."¹¹¹

Elmalılı Hamdi de ayeti Râzî ile benzer şekilde tefsîr eder. Şöyle ki: "veylek" ifadesi, aslında bizim, "canı çıkası, geberesi" ifademiz gibi, bir ölüm duâsı, yani bedduâ olmakla beraber, gerçekten ölüm için değil, azarlayarak teşvik etmek ve isteklendirmek için de kullanılır ki, burada da kastedilen budur. Onun için buna, "yazıklar olsun sana" demek daha uygun olacaktır."¹¹²

Her iki müellif de tefsîrlerinde, "veyleke" lafzını mecâzî manada yorumlayarak bu ayete, örfte kullanılan anlamına göre mana vermişler ve bu lafızda dine dönmek için teşvik manasının bulunduğunu söylemişlerdir.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden benzer açıklamalar yaptığı örneklerden bir diğeri de Hadîd sûresi 17. ayet-i kerîmenin tefsîridir. Cenâb-ı Allah,

"أَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ"

¹¹¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 20:39.

¹¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:368.

"Şu hakîkati bilin ki, Allah yere, ölümünden sonra, can veriyor. Muhakkak ki biz, aklınız ersin diye, size ayetleri açıkça bildirdik." (Hadîd, 57/17) buyurur.

Bu ayeti açıklarken Fahreddîn er-Râzî şöyle demiştir: "Bu ifade hakkında şu iki izah yapılabilir:

a) Bu, bir temsildir. Buna göre mana, "Kalplerinin katılaşması sebebiyle ölmüş olan o kalplerin, Allah'ın zikrine mudavim olması, tıpkı Allah'ın ölmüş yeri yağmur ile dirilmesi gibi, huşûun sağladığı hayat ve diriliğin, o kalplere yeniden dönmesine bir sebeptir.

b) *يُخَيِّ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا* ifadesinden, ölülerin dirilmesi kastedilmiştir. Böylece Cenâb-ı Hak bunu, huşû ve haşyete teşvik etmek, kalpleri katılaşmaktan alıkoymak için zikretmiş olur."¹¹³

Elmalılı Hamdi de "Kuşku yok ki onu diriltten Allah, zamanın uzamasıyla katılaşmış olan kalpleri de yeni bir uyanış ve bir hayat neşesi ile diriltir."¹¹⁴ diyerek Râzî'nin aktardığı iki izah şeklinden birini benimsemiştir.

İbn Kesîr de tefsîrinde bu ayeti şöyle açıklamıştır: "Bunda şuna işaret vardır ki Allah kalpleri katılaştıktan sonra yumuşatır, şaşkınları sapıklıktan sonra hidayete erdirir ve sıkıntıları şiddetlendikten sonra giderir. Nitekim ölü ve bitkisiz yeri de bol yağmurla diriltir. Aynen böyle de katı kalpleri Kur'an'ın kanıt ve delilleriyle hidayete erdirir. İçine hiçbir şeyin girmediği kapalı kalpleri nuru ile aydınlatır."¹¹⁵

Beyânu'l-Hak'ta: "O halde geçici bir gafletten ya da uzun süreli isyandan sonra, kalbi katılaşmış hiç kimse, Allah'tan ve kalbinden ümidini kesmemelidir! Zira Allah, indirdiği yağmur ile ölü toprağa can verdiği gibi rahmetiyle de kendisine yönelen ölü kalpleri diriltir ve yaratılıştaki saf ve temizliğine tekrar kavuşturabilir. Yeter ki kul, büyük bir kararlılıkla ve tövbe-i nasuh ile Rabb'ine yönelsin, toprağa can veren yağmur gibi, insana hayat bahşeden ayetlerini can kulağıyla dinlesin ve peygamberine uysun!"¹¹⁶ denilmiştir.

¹¹³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21:315.

¹¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8:166.

¹¹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8:21.

¹¹⁶ Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 3:525.

Müfessirlerin çoğunluğunun tefsîrine baktığımızda bu ayet ile ilgili genel düşünce aynıdır. Bu ayete hakîkî manasının dışında mecâzî bir mana vererek, ayetin bizlere vermek istediği mesajı daha kapsamlı olarak açık ve güzel bir şekilde aktarmaya çalışmışlardır.

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi, ayetleri Arap toplumunun kültürünü ve dilindeki lafızların toplumdaki hakîkî ve mecâzî kullanımı gibi dil özelliklerinden kaynaklı ayrıntıları ele alarak, lafızların bütün manalarını gözden geçirip, aklî bilgilerle destekleyerek tefsîr etmişlerdir. Bu konuda Elmalılı, ayetlerin tefsîrinde genellikle Râzî'nin görüşlerinden etkilenmiştir.

Her iki müfessir de öncelikle Kur'ân-ı kendisiyle veya Peygamberimiz'in (s.a.s.) hadisleriyle açıklayarak, ayetlerle ilgili akla gelebilecek bütün meseleleri her açıdan ele alıp değerlendirmişler ve aklî birçok ilimle de ayetleri yeniden yorumlamışlardır. Bu çalışmaları ile dirâyet tefsîrinin en önde gelen örneklerinden biri olarak, sonraki nesillere öncülük etmeyi başarmışlardır.

2.2.1. Filolojik Yönden Etkilenmeler

Arap edebiyatı Cahiliye döneminde çok etkindi. Özellikle o dönemde şiirlerin yazılması, yarışmaların düzenlenmesi edebiyatın değerini daha fazla artırmış, daha sonra Arap yarımadasının tamamının Müslüman olmasıyla da Kur'ân'ın mucizevî lafzı ve ilme verdiği önemle Arap dili ve edebiyatı daha fazla önem kazanarak, zirveye ulaşmıştır. Arap dilinde kullanılan kelimeler ve sözler cümlenin yapısına göre farklı manalar içerdiğinden dolayı bu da Kur'ân ayetlerini daha iyi anlamak için filolojikyönden incelenmesini gerektirmiştir.

Elmalılı Hamdi'nin filolojik yönden Fahreddîn er-Râzî'nin ifadelerine benzer şekilde yaptığı açıklamalara, Bakara sûresi 19. ayette geçen "gökten" lafzının ayete ne gibi faydalarının bulunduğu ile ilgili görüşlerini örnek olarak vereceğiz.

"أَوْ كَصَيْبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصْبِعَهُمْ فِيَ آذَانِهِمْ مِّنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ"

"Yahut (onların hali) gökten (buluttan boşanan) yağmur gibidir ki onda karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek çakışı vardır. Ölüm korkusuyla yıldırımlardan parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Allah kâfirleri çepeçevre kuşatandır."(Bakara,

2/19)ayetinintefsîrinde Fahreddîn er-Râzî, "Yağmur zaten gökten yağdığı halde Cenâb-ı Allah'ın "gökten" demesindeki fayda nedir?" diye sorarak şöyle cevap vermiştir: "Şayet Cenâb-ı Hak, *أَوْ كَصَيِّبٍ فِيهِ ظُلُمَاتٌ* Yahut kendisine karanlıklar bulunan bir sağanak yağmur gibi...deseydi; o yağmurun gökyüzünün bir kısmından indiği ihtimali söz konusu olurdu. Ama "gökten" deyince, bu, yağmurun gökyüzünün bütün ufuklarını kaplayan umumi bir yağmur olduğunu gösterir. "Sayyib" kelimesinin sîgası ve nekra olarak getirilmesinde bir mübalağa bulunduğu gibi Cenâb-ı Allah, yağmurun bütün göğü kapladığını beyan ederek, bu mübalağayı teyit etmiştir."¹¹⁷

Ayette geçen "gökten" lafzı ile ilgili Elmalılı Hamdi de Râzî ile benzer ifadeler kullanmış ve bu konuda şunları kaydetmiştir: "Bu ayette "yağmur" denildikten sonra, gökten geldiği belli iken, ayrıca *مِنَ السَّمَاءِ* "gökten"denilmesi, bütün bir ufku kaplayan o bilinen göğü açıktan söyleyerek, bu yağmurun bir taraftan değil, göğün her tarafından geldiğini anlatmak ve bu benzetmede, yağmurla beraber bütün o gök manzarasını anlatmak ve bir de "sayyib" in birinci olarak "yağmur" manasını akla getirme inceliklerine sahiptir. Manası: *"Yahut o münâfıkların hali bir yağmur olayına, bir diğer ifadeyle yağmura tutulanlar olayına benzer. O yağmur, göğün her tarafından bardaktan dökülür gibi boşanmış kuvvetli bir yağmur."*¹¹⁸

Bu ayette geçen "gökten" lafzının ayetin manasına ne gibi inceliklerinin bulunduğunu her iki müfessir de kendi görüşlerini net bir şekilde ifade ederek tefsîrlerinde işlemiştir.

Her iki müfessirin filolojik yönden aynı olan görüşlerine, harf-i cerrîyle ilgili A'râf sûresi 189. ayette yaptıkları açıklamaları örnek olarak verebiliriz.

"هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّاهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَوَا اللَّهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ آتَيْنَا صَلَاحًا لَّنُكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ"

"O, sizi bir nefisten yaratan, bundan da huzur bulsun diye, eşini yapan O'dur. Vaktâ ki o, (eşini) örtüp bürüdü, o da hafif bir yük yüklendi de bununla gidip geldi. Nihâyet (gebeliği) ağırlaşınca ikisi de Rablerine şöyle duâ ettiler: Eğer bize düzgün bir çocuk verirken andolsun ki her halde şükredenlerden olacağız." (A'râf, 7/189) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî der ki: "Hak Teâlâ'nın, *وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا* buyruğundaki min

¹¹⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:67.

¹¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:289-290.

harf-i cerriyle kastedilen nedir? Biz deriz ki: Bir şeye bazen o şeyin şahsına, bazen de türüne göre işaret edilebildiğini zikretmiştik. O halde, ayetten kastedilen mana, "Allah, Hz. Âdem'in eşini insan türünden yaratmıştır." şeklinde olur ki, bunun maksadı, Allah Teâlâ'nın, Hz. Âdem'in eşini de kendisi gibi bir insan yaptığına dikkat çekmektir."¹¹⁹

Elmalılı Hamdi de "O, o nefsin eşini de ondan kıldı, "Âdem nefsi" veya "beşerî nefis" veya "insanî nefis" denilen o bir tek canın eşi olan dişisini, Havva türünü de ondan yaptı ve onun cinsinden kıldı. İnsanın eşini yine insandan yaptı. Dolayısıyla erkek bir tür insan, kadın bir tür insan olmakla beraber, ikisi de bir cinstendir. İkisi de insan, ikisi de beşerdir. Ve biri diğerrinin tamamlayıcısı ve eşidir. **وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ أَنْفُسِكُمْ** *Allah size, sizin cinsinizden eşler yarattı.*"(Nahl, 16/72) ve dolayısıyla erkeğiniz ve dişinizle, siz iki "nefis"ten değil bir "nefis" cinsindensiniz."¹²⁰ şeklinde tefsîr ederek Râzî ile aynı düşünceyi paylaşır.

Taberî ise tefsîrinde, nefis-i vahid ile kastedilenin Âdem aleyhisselâm olduğunu ifade eder.¹²¹ İbn Kesîr de ayeti, "Allah Teâlâ bütün insanları Âdem aleyhisselâm'dan yarattığını ve ondan da zevcesi Havva'yı yarattığını vurguluyor."¹²² şeklinde açıklar. Bazı müfessirler, eserlerinde ayeti bu şekilde yorumlamışlardır. Ancak Râzî ve Elmalılı ayette bahsedilen ifadeyi "cinsten" yani "bir nefisten" şeklinde sarf ve nahiv yönünden inceleyerek farklı şekilde tefsîr etmişlerdir.

Elmalılı Hamdi ve Fahreddîn er-Râzî'nin filolojik yönden benzer olan yorumlarına, İbrâhîm sûresi 52. ayeti de örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"هٰذَا بَلٰغٌ لِّلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوْا بِهٖ وَلِيَعْلَمُوْا اَنَّهٗ هُوَ اِلٰهٌ وَّحِدٌ وَلْيَذَكَّرُوْا اُولُوْا الْاَلْبَابِ"

"İşte bu - onunla tehlikelerden haberdâr edilsinler, O'nun ancak bir tek ilah olduğunu bilsinler, akl-ı selîm sahipleri iyice düşünüp öğüt alsınlar diye - insanlara bir tebliğdir." (İbrâhîm, 14/52) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî ayeti şöyle tefsîr eder: "Cenâb-ı Hakk'ın "Onunla tehlikelerden haberdar edilsinler." diye buyruğuna gelince, bu, hazfedilmiş olan bir

¹¹⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 11:199.

¹²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:351.

¹²¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 9:170.

¹²² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3:524.

kelimeye atfedilmiş olup, kelâmın takdiri لِيُنْذِرُوا بِهِ "Nasihat alsınlar ve onunla da, tehlikelerden sakındırılsınlar diye." şeklindedir."¹²³

Elmalılı Hamdi de "Başına bir "vav" ilâvesi ile وَلِيُنْذِرُوا buyrulmasında ne kadar kapsamlı edebî bir incelik vardır. Bu "vav", "atıf" veya "ibtidaiyye" olarak düşünülebileceği için, ilk başta iki bağlanma şekli söz konusu olabilir. "Atıf" olduğu takdirde öncesine لِيُنْصَحُوا gibi, görünmeyen bir "ma'tufün aleyh"i hatırlatarak, "nasihat edilsinler için ve akıl sahibi olanlar düşünsünler diye." anlamını ifade eyler. "İbtidaiyye" olduğu takdirde de, gösterildiği şekilde, "lâm" harf-i cerrinin bağlı olduğu kelimeyi sözün sonunda düşündürür. Öyle ki, bu önündeki sûreye bağlı olabilir. Dolayısıyla bu ayet, bir taraftan Sûre-i "İbrâhîm"i tamamlarken, diğer taraftan kendinden sonraki "Hicr" Sûresi'ne bir hazırlık denebilecek şekilde, edebî ve güzel bir "tahallûs" yani "asıl maksada geçme sanatı" olmuştur. Şu halde "İbrâhîm" Sûresi'nin içerdiği inanç hükümleri nedeni ile insanlara özel bir mesaj, "Hicr" Sûresi'ni de uyarı, tevhid, öğüt hikmetler ile onun bir tamamlayıcısı gibi düşünebiliriz."¹²⁴ der ve Râzî ile aynı yorumu yapar, ayrıca ilave yorumlar ekler.

Her iki müellif de ayetteki edebî inceliklere değinmişlerdir. Bununla birlikte Elmalılı Hamdi, bu ayette geçen "vav"ı filolojik yönden inceleyerek manaya etkisi yönünden değerlendirmiştir. Ayrıca ayetle ilgili ifade edilen anlamlar yanında burada insanlara özel bir mesaj bulunduğunu ve sûrelerin birbiri ile olan mana bütünlüğünü açıklamış, İbrâhîm sûresi ile Hicr sûresi arasındaki bağlantıyı özellikle zikretmiştir.

Müfessirin filolojik yönden Fahreddîn er-Râzî ile aynı görüşü benimsediği bir diğer örnek de "iki kişi hakkında neden cemî kullanıldığı" ile ilgili Nahl sûresi 75. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

"ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّْا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًا هَلْ يَسْتَوِيَانِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ"

"Allah şöyle bir misalde bulundu: Hiçbir şeye gücü yetmeyen bir köle, bir de (hür) bir zat ki kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasip etmişiz de o, bundan gizli ve âşikâr harcaşıp duruyor. Bunlar hiç eşit olurlar mı? Hamd Allah'ındır. Hayır, onların çoğu

¹²³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:47.

¹²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:354.

bilmezler."(Nahl, 16/75) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî, "Cenâb-ı Hak niçin ayette, iki kişi hakkında cemi olarak, "Bunlar müsavî olurlar mı?" buyurmuştur. Bu, "Hürler ve köleler, denk midir?" manasındadır."¹²⁵ şeklinde görüşünü belirtir.

Elmalılı Hamdi de "هَلْ يَسْتَوِيَانِ" *"Hiç bunlar eşit olurlar mı?"* Burada *"Bu ikisi birbirine eşit olur mu?"* buyrulmayıp da, çoğul ifade kullanılması, yalnızca iki birey değil, bu iki sınıf arasında kıyas yapıldığına işarettir. Yani özgürlüğüne sahip olmayıp, başkasının malı, mülkü olan güçsüz, yetkisiz köleler sınıfı ile hürler sınıfı ve özellikle kendilerine güzel bir rızık ve zenginlik verilmiş olup da onu yoksul olanlara sarf eden ve harcayan hürler sınıfı eşit olur mu? Elbette olmazlar değil mi? İşte Allah'tan başkasına tapanlar, köle gibi, özgürlüklerini verip bir yaratılmış kul olmuş esirler gibidir. Allah'tan başka ilah tanımayan, yalnızca tek ilah olan Allah'a inanan mü'minler de hür insanlar demektir."¹²⁶ diyerek ayeti Râzî ile aynı şekilde tefsîr eder, daha doğrusu Râzî'nin yorumunu kabul eder.

Her iki müfessirin filolojik yönden aynı olan görüşlerine, Meryem sûresi 24. ayette geçen "nidâ edenin kim olduğu" ile ilgili yaptıkları açıklamayı da örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا"

"Ona aşağısından seslendi: Tasalanma, Rabbin senin altında bir su arkı meydana getirmiştir."(Meryem, 19/24) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, nidâ edenin kim olduğu hususunda şu üç izah yapılmıştır der:

- a) "Bu, Hz. Îsâ'dır. Hasan el-Basrî ve Saîd b. Cübeyr bu görüştedir.
- b) Nidâ eden, Cebrâîl'dir...
- c) Buradaki min edatını kesra okuyanlara göre, nidâ eden melek, fetha okuyanlara göre ise Îsâ (a.s.) idi. Bu, İbn Uyeyne ve Âsım'dan rivâyet edilmiştir.

Ayetteki "nidâ etti" ifadesi bir fiildir ve bunun mutlaka daha önce zikredilmiş bir failinin olması gerekir. Daha önce zikredilen ise, Hz. Cebrâîl ile Hz. Îsâ'dır. Fakat Hz. Îsâ (a.s.) hakkında olması daha çok muhtemeldir. Zira o, daha yakında zikredilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak bundan önce, *"Derken ona gebe kaldı ve onunla uzak bir yere çekip*

¹²⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:297.

¹²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:420.

gitti."(Meryem, 19/22) buyurmuştur. Bu ifadedeki "ona" zamirleri, Hz. Îsâ'ya (a.s.) aittir. Binâenaleyh bu fiilin failinin de Hz. Îsâ (a.s.) olduğunu söylemek gerekir."¹²⁷

Elmalılı Hamdi de ayeti aynı şekilde tefsîr ederek, "Altında olan (çocuk) ona nida etti: Sakın üzülme. Rabbin senin altında bir su arkı var etti."¹²⁸ der.

Bu ayetteki "O'na altından seslendi." ifadesinde kimin seslendiği hakkında farklı görüşler vardır. Bazı müfessirler konu ile ilgili rivayetleri aktararak seslenen kişinin Cebrâil (a.s.) olduğunu, bazıları da Hz. Îsâ (a.s.) olduğunu söylerken bazıları da ayette seslenen kişinin kim olduğunu kesin olarak bilmenin mümkün olmayacağını belirtmiştir.¹²⁹

Fahreddîn er-Râzî, bu ayetle ilgili görüşleri aktararak, ayette geçen "nida etti" fiilinin Hz. Îsâ'ya (a.s.) ait olduğunu delilleriyle açıklamıştır. Elmalılı Hamdi ise, bu konuda geniş bir açıklama yapmamıştır. Ancak iki müellif de bu seslenen kişinin Hz. Îsâ (a.s.) olduğu şeklindeki görüşü kabul etmişlerdir.

Her iki müellifin filolojik yönden aynı olan görüşlerine, Ankebût sûresi 26. ayette geçen "hicret edeceğim" ifadesinin kime ait olduğu ile ilgili yaptıkları açıklamaları da örnek olarak verebiliriz.

"فَأَمَّنَ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ"

"Bunun üzerine Lût ona iman etti. (İbrâhîm) dedi ki: Hakikat, ben Rabbime hicret edeceğim. Şüphesiz O, mutlak galip, tam hüküm ve hikmet sahibidir."(Ankebût, 29/26) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî fikrini şöyle beyan eder: "Bu, "Lût (a.s.), İbrâhîm'in (a.s.) bu mucizesini görünce iman etti. İbrâhîm de (a.s.), "Ben Rabbime, yani Rabbinin gitmemi emrettiği yere hicret edeceğim. Çünkü O, azîz ve hakîmdir, yani, düşmanlarımla eziyetini benden, izzeti ile engelleyen bir aziz, bana ancak mükemmel hikmetine uygun şeyleri emreden bir hakîmdir." dedi." manasınadır."¹³⁰

Elmalılı Hamdi de Râzî ile aynı görüşü benimseyerek eserinde şu ifadelerle yer verir: "وقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ"Ben, ... hicret edenim." dedi.."ifadesi "امن"iman etti" fiiline

¹²⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 15:321-322.

¹²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:16.

¹²⁹ Bkz. Câmi'u'l-Beyân, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, *Tefsîru'l-Celâleyn*, *Beyânu'l-Hak*.

¹³⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:630-631.

atfedilmiş olarak, Hz. Lût'a (a.s.) ait olması yakın görünürse de, İbrâhîm'e (a.s.) ait olmak üzere, yukarıdaki وَقَالَ "dedi" fiiline atfedilmesi, anlam bakımından daha uygun düşer."¹³¹

Bu ayette, mananın daha anlaşılır ve kıssaya daha uygun olduğu düşünüldüğünden "Ben,...hicret edeceğim." cümlesini iki müfessirde Hz. İbrâhîm'e (a.s.) atfetmeyi uygun görmüşlerdir.

Elmalılı Hamdi'nin filolojik yönden Fahreddîn er-Râzî'den etkilendiği örneklerden bir diğeri de Necm sûresi 7. ayette geçen هُوَ zamiri ile kimin kastedildiği konusundaki yaptığı açıklamalardır. Cenâb-ı Allah,

"وَهُوَ بِالْأَفْقَاءِ عَلَىٰ"

"O, en yüksek ufukta idi."(Necm, 53/7) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî ayette geçen «هو» "O" zamiri ile kimin kastedildiği konusunda görüşünü şöyle beyan eder: "Meşhur olan, buradaki "O" zamirinin, Cebrâîl'e (a.s.) râcî oluşudur. Buna göre mana, "Cebrâîl, Allah Teâlâ'nın kendisini yarattığı şekilde, doğu ufkunda doğruldu. Büyüklüğünden ötürü, bütün doğu ufkunu kapladı." şeklindedir. Ama zâhir olan, bu zamir ile, Hz. Muhammed (s.a.s.) kastedilmiş olup, manasının "O, hakîkten bir mekânda bulunma açısından değil de, rütbe ve değer açısından yüksek bir mekânda iken, bir mekânda doğruldu." şeklinde olmasıdır."¹³²

Elmalılı Hamdi bu ayetin tefsîrinde Râzî'nin görüşünü benimseyerek eserinde şu şekilde yer verir: "Fahreddîner-Râzî der ki: "Meşhur görüşe göre, bu «هو» "O" zamiri Cibrîl'indir. "Cibrîl, Allah'ın yarattığı gibi doğu ufkunda doğruldu, büyüklüğü ile bütün doğuyu kapladı." diye anlam verilmiştir. Halbuki açık olan, bu zamirle kastedilenin Hz. Muhammed (a.s.) olmasıdır. Anlamı yer bakımından yüksek bir yerde durup doğrulmak ise de maksat gerçekten bir yerde bulunmak değil, değerinin, rütbe ve konumunun yüksekliğidir."¹³³

¹³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:420.

¹³² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 20:492.

¹³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8:16.

Celâleyn Tefsîri'nde ise "...kendisi en yüksek ufukta, güneşin doğduğu ufukta yaratıldığı sûreti üzere Peygamber Efendimizde (s.a.s.) Hira'da onu gördü. Cebrâil (a.s.) güneşin batışına kadar ufku kapladı..."¹³⁴ şeklinde ifade edilir.

Müfessirler, ayetteki «هو» "O" zamirinin Hz. Muhammed'e (s.a.s.) ait olduğunu ve ayetteki "ufuk" lafzını mecâzî manada yorumlayarak bununla "rütbe ve konum yüksekliğinin kastedildiğini" söylemişlerdir. Elmalılı, bu ayette de Râzî'nin görüşünden etkilenmiştir. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi her iki müfessir de ayetleri filolojik yönden özenle inceleyerek tefsîr etmiştir.

2.2.2. İşârî Tefsîr Yönünden Etkilenmeler

İşârî tefsîr, "Yalnız tasavvuf erbâbına açılan birtakım gizli anlamlar ve işaretler yoluyla Kur'ân'ı açıklamak demektir."¹³⁵ Mutasavvıflara göre Kur'ân ayetlerinin zâhir, anlaşılır anlamının yanında bir de gizli, derin (bâtın) manaları vardır. Onlara göre bu da tefekkür sahibi, ilimde ileri seviyeye ulaşmış insanları kendi manevi tecrübelerinden faydalanarak Kur'ân ayetlerindeki gizli olan anlamları kavrama ve yorumlama yoluna götürmüştür. İşârî tefsîr, Kur'ân ayetlerini yorumlarken insana farklı bir pencereden bakma imkânı sağlasada bu yöntem bazen akılalmaz fikirlerinde ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak bu iki müfessirin eserlerinde bu tarz bir işârî tefsîr örneğine rastlamak pek de mümkün değildir.

Fahreddîn er-Râzî, tefsîrinde tasavvufî yönden bazen kendi yorumlarını ifade etmiş bazen de büyük âlim ve mutasavvıfların hayatlarından kıssalar, menkıbeler, rivâyetler aktarmıştır.¹³⁶

Elmalılı Hamdi ise eserinde işârî tefsîr ile ilgili şöyle söyler: "Kuşku yok ki, Allah'ın sözü açık bir Arapça dili üzere inmiştir. Kur'ân'ın dili, bilmece bulmaca gibi şifrelerden ibaret sembolik bir ifade değildir. Ve kuşku yok ki, metinlerde aslanan, engelleyici bir delil bulunmadıkça, açık anlamına yormaktır. Bununla beraber şu da kesindir ki, Kur'ân'ın ana yapısını oluşturan muhkem ayetlerin yanısıra, "hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbihâtı, hakîkati, mecâzı, sarîhi, kinâyesi, istiâresi, temsîli,

¹³⁴ Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 2:196.

¹³⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 226.

¹³⁶ Hatice Avcı, "Fatîha Sûresi Tefsirinde Fahreddin Râzî'nin Tasavvufî Görüşleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/4 (2016): 156.

tensîsi,îmâsı belâğatinin incelikleri, ta'rîzleri, telmîhleri ve rumuzları" da vardır. Bütün bunlardan en açık olan anlam kastedilmiş olmakla beraber, "müstetbeat-i terakîb" denilen ve ikinci derecede kastedilen nice anlamlarda vardır. Usûl ilmi'nde bilindiği üzere, "zâhir" in "zâhir" olması, aynı zamanda "te'vil", "tahsîs" ve "mecâz" olasılıklarını ortadan kaldırmayı gerektirmeyeceği için, o zâhir/açık anlama aykırı ve çelişik olmaksızın onunla birlikte bazı olasılıklarla ikinci derecede birçok işaretlerin anlaşılıp çıkartılabilmesi, "muhkem" ifadelerin açık oluşuna aykırı sayılmayacağı gibi, aksine dilinin açık bir Arapça oluşunun ayrılmaz özelliğindendir. Bundan dolayı, "Kur'ân'da hiçbir bâtinî, sembolik anlam ve îmâ yoktur." demek de doğru olmaz. "Elif, Lâm, Mîm", "Kâf", "Nûn" gibi, bazı sûre başlarındaki kesik harflerden oluşan ayetlerin, ne şekilde tefsîr edilirse edilsin, sembolik olmaktan uzak olduğu da söylenemez. Fakat Kur'ân, "...Eğer o, Allah'tan başkasının katından olsaydı, o (inanmayanlar) onda çok çelişkiler bulurlardı." (Nisâ, 4/82) buyurulduğu üzere, gerçekte çelişki ve tutarsızlıklardan uzak en edebî apaçık bir kitap olduğu için, zâhirî ile bâtinî/dış anlamı ile iç anlamı arasında çelişki ve aykırılıktan da uzaktır. Bu temel prensip, Kur'ân'ın tanımlarından biridir."¹³⁷

Anlaşılabileceği üzere Elmalılı Hamdi'ye göre aslolan, ayeti zâhiri manaya göre yorumlamaktır. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı ayetlere zâhirî manasıyla çelişmeyen yan anlamlar da verilebilir. O, zaman zaman diğer İslâm âlimleri gibi işârî yorumları benimserken zâhire uygunluğuna dikkat etmektedir.¹³⁸ Her iki müfessirin eserlerinde bazı işârî tefsîr örnekleri vardır.

Her iki müfessirin işârî tefsîr yönünden benzer olan görüşlerine, Bakara sûresi 156. ayette geçen "إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ" sözüyle ilgili yaptıkları açıklamaları örnek olarak vereceğiz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ"

"Ki onlar kendilerine bir musibet geldiği zaman, "Biz Allah'ın (teslim olmuş kulları)yız ve biz ancak O'na döneceğiz." derler." (Bakara, 2/156) buyurur.

Ayetin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî şöyle der: "Bil ki Allah'a dönmek ve mekâna veya cihete geçmek manasında değildir. Çünkü bu Allah hakkında muhaldir. Daha

¹³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9:331-332.

¹³⁸ Mehmet Arslan, "Elmalılı İle Süleyman Ateş'in Tefsirlerinin İşârî Yöntem Açısından Mukayesesi" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2013), 37.

doğrusu bundan murad, kulun, Allah'tan başka hiç kimsenin hüküm sahibi olamayacağı bir yere varacağıdır. Bu da ahiret yurduudur. Çünkü o zamanda, onlara hiçbir kimse ne bir fayda verebilecek, ne de bir zararı savuşturabilecektir. Dünya'da bulundukları müddet esnasında ise, zâhire göre Allah'tan başkaları onlara zarar ve fayda verebilir. İşte Cenâb-ı Hak bunu, kendisine bir rücû (dönüş) olarak kabul etmiştir." Bunun ardından Râzî, Davûd et-Tâî'nin şu sözünü nakleder: "Dünyaya karşı zühed, orada kalmaktan hoşlanmamaktır. Amellerin en üstünü de Allah'ın takdirine razı olmaktır. Hiçbir Müslüman için hüznlenmek yakışık almaz. Çünkü o Müslüman, her bir musibet için bir sevabın verileceğini bilir." Kul, Allah'ın kazasına (takdirine) razı olarak, iki şekilde sabreder:

a) Tasarruf yoluyla

b) Cezb yoluyla

Cezb yoluyla olan sabır şu şekildedir: "Hakk'ın, kendisine cezbettiği (çektiği) kimse, mağlûb olur. Çünkü Hak mağlûb değil, galibtir. Rabbin sıfatı rubûbiyyet, kulun sıfatı ise ubûdiyyet (kulluk)tur. Rubûbiyyet ubûdiyyete galibtir, bunun zıddı olamaz. Hakk'ın sıfatı hakikat, kulun sıfatı ise mecâzdır. Hakikat, mecâza galibtir. Bunun zıddı olamaz. Galib olan, mağlubu, bulunduğu bir sıfattan ona yakışan başka bir sifata çevirir. Kul, heybetli bir hükümdarın huzuruna çıktığında, kendisini unuttur; bütün kalbi, fikri ve hissi ile ona yönelir, onunla meşgul olur, başkalarını gözü görmez. O halde gözü, bütün başkalarının O'na nisbetle değersiz olduğu Hz. Sultan'a (Allah'a) dönen kimsenin hali nasıl olur? Bu durumda kul o huzurda, kendi nefsinden, nefsinin zevklerinden tamamen uzaklaşmış olur da, orada Hak Subhânehu ve Teâlâ'nın kazasına, taat hususunda herhangi bir çekişme şüphesi kalmaksızın O'nun hükümlerine razı olmuş olur."¹³⁹

Elmalılı Hamdi de tefsîrinde, Râzî'nin görüşlerine benzer bir şekilde şu ifadelerle yer verir: "İnnâ lillâhi "Biz Allah'ımız." demekte, malları ve canları, her şeyi Allah'a verip, Allah Teâlâ'nın mülkü olan her şeyde, hatta can ve bedenlerimizde bile Allah'ın dilediği gibi kullanım hakkı olduğunu ve acı, tatlı onun hiçbir tasarrufuna karşı gelmenin câiz olmayacağını itiraf ve kabul ile, Allah'ın tasarruflarına, kaza ve kaderine rıza göstermek vardır ki bu makam pek büyük bir makamdır. Bu makamı elde eden nefse, "nefs-i râdiye" (razı olmuş nefis) denilir. **إِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ** demekte ise "Biz dönüp dolaşıp sonunda kesin olarak Allah'a varacağız. Başlangıçta hiç yok iken Allah'tan

¹³⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 4:93-96.

geldiğimiz gibi, sonuçta da yine ona varacağız." diye, görüntüden ibaret olan emanet vücudumuzun ölüm ile yok olup ölümüne ve bununla beraber amacın, mutlak yokluk olmayıp tam kavuşma olduğuna inanma ve bu inanç ile Allah katında razı olunmuş kişi olma ümidini gösterme vardır ki bu makama "nefs-i merdıyye", yani "Allah tarafından razı olunmuş nefis" makamı denilir. Bu ise hedeflerin en ilerisi ve mertebelerin en yükseği olan Allah'ın "rıdvan-ı ekberi"dir, en büyük hoşnutluktur ve bu hoşnutluğun tadı, tatların en büyüğüdür. Dolayısıyla **وَإِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ** ayeti, bir taraftan zamanı ahiret olan bir dönüşü, bir taraftanda ahirette de emellerin en ilerisi ve kemal gayesi olan mutlak bir dönüşü içermektedir ve böyle "bakabillah" ile elde edilecek ümit ve korku, sadece ruhun sonsuzluğu teorisine dayandırılan ümit ve korkudan çok yüksek, çok gerçek, çok bilimseldir; her lekeden temiz bir tevhiddir, Allah'a bir teslimiyettir."¹⁴⁰

İki müellif debu ayette ahireti vurgulamakla birlikte, Allah'a karşı itaatin, bağlılığın önemini ayrıntılı bir şekilde aktarmışlar ve bütün kalbiyle Allah'a yönelen bir insanın durumunu incelemişlerdir.

Her iki müfessirin işârî tefsîr yönünden aynı olan görüşlerine örnek olarak, "duâ" ile ilgili Bakara sûresi 186. ayet-i kerîmeyi de verebiliriz.

"وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ"

"Kullarım sana beni sorunca, (onlara söyle:) Şüphesiz ki ben çok yakınımdır. Bana duâ edince ben o duâ edenin davetine icâbet ederim. O halde onlar da benim davetime icâbet etsinler ve bana iman etsinler. Böylece doğru yola ulaşmış olalar."(Bakara, 2/186) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî, şunları kaydetmiştir: **"وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ"** *Kullarım sana benden sorarlar ise, şüphesiz ki ben (onlara) çok yakınımdır.*" Allah Teâlâ, bu ayette cevap olarak, **فَقُلْ إِنِّي قَرِيبٌ** *De ki: Şüphesiz ben yakınımdır.*" dememiştir. Bu, duâ halinin birçok bakımdan büyüklüğüne delâlet eder: Bunlardan birisi, Cenâb-ı Allah ayette, "Kulum bana yakındır." buyurmamış, aksine "Ben ona yakınımdır." buyurmuştur. Burada nefis bir incelik vardır: Çünkü kul "mümkînü'l-vücûd"dur. Kul böyle olduğu için, ademin (yokluğun) merkezinde ve "fenâ" (yok olma) halinin zirvesindedir. Dolayısı ile onun Allah'a yaklaşması mümkün olmaz. Allah Teâlâ, fazlı ve rahmeti ile kullarına yaklaştırmaya kâdirdir. Buna göre o yaklaşmak Hak Teâlâ'dan

¹⁴⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:537-540.

kula doğru olur, kuldân Hakk'a doğru olamaz. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, **فَإِنِّي قَرِيبٌ** buyurmuştur."¹⁴¹

Elmalılı Hamdi, Fahreddîn er-Râzî gibi ayetteki ince manaları aktararak şöyle söylemiştir: "إِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي" ayetinin cevabı, **فَإِنِّي قَرِيبٌ** "Ben çok yakınum." şeklinde getirilmiş, aracı zikredilmemiştir. Buradaki "yakınum" kelimesi de, "duâya cevap veririm" anlamında açıklanmıştır ki, bunda büyük bir ince mana vardır. "Ben yakınum" buyurulup da, "kullarım bana yakındır" buyurulmaması da gayet anlamlıdır. Çünkü kul "mümkün" bir varlık olduğu için, kul olduğu itibarıyla, yokluğun merkezinde ve fanilik kafesleri içindedir. Bunun Hak Teâlâ'ya bizzat yakın olması mümkün değildir. Bu nedenle, yakın olmak özelliği, kul tarafından değil, Hak tarafından. Burada şu gerçeğe ulaşılır ki, duâ eden kimsenin gönlü Allah'tan başkasıyla meşgul olduğu sürece, gerçekten duâ etmiş olmaz. Allah'ın dışındaki her şeyden sıyrıldığı zaman da, Cenâb-ı Hakk'ın tekliğinin bilgisine dalar.. Ve bu makamda kaldıkça kendi hakkını göz önünde bulundurmaktan ve insanlık payını istemekten kaçınır, araçlar bütünüyle aradan çekilir ve o zaman Hakk'ın yakınlığı gerçekleşir. Çünkü kul kendi gayesine yönelik oldukça, Allah'a yakınlaşamaz, o gaye, perdeleyen bir aracıya dönüşür.. Bu aradan çıktığı zaman ise, **وَأَفْوِضْ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ** "Ben işimi Allah'a bırakıyorum. Şüphesiz Allah, kullarını görür gözetir." (Mü'min, 40/44) ayetinde dile getirilen, işleri Allah'a bırakma, kusursuz bir içtenlikle gerçekleşmiş bulunur. İşte duâ böyle bir yakınlaşma vasıtasıdır ve bu nedenle, ibâdetlerin en üstünü ve erdemlisidir."¹⁴²

Elmalılı, eserinde Râzî'nin "duâ" ile ilgili görüşünü aynen alıp kabul etmiştir.

Elmalılı Hamdi'nin işârî tefsîr yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin yorumunu aynı şekilde aktardığı örneklerden biri, "ulûl-elbâb" ile ilgili Âl-i İmrân sûresi 190. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمُوتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ"

"Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde temiz akıl sahipleri için elbet ibret verici deliller vardır." (Âl-i İmrân, 3/190) buyurur.

¹⁴¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 4:375.

¹⁴² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:61.

Elmalılı Hamdi, ayeti tefsîr ederken Râzî'nin görüşüne şu şekilde yer vermiştir: "İşaretler, herkes ve her akıl için değil, "temiz ve tam akıl sahibi/ulûl-elbâb" içindir. Fahrreddîn er-Râzî der ki, "Allah'a doğru manevî yolculuk yapan (salik) kişiye, her şeyden önce delilleri çoğaltması gereklidir. Fakat kalp, bir kere ilâhî bilgi nuruyla aydınlandı mı? Onun artık o delillerle uğraşması, kalbin ilâhî bilgiye dalmasına bir engel gibi olur. Çünkü aklın çeşitli soyut varlıklara yönelmekle uğraşması, zihinsel çaba ve kavrayışlarında derinlik ve enginlik kazanmasına engel olur. Bunun için "salik", işin başında derinlik ve enginlik kazanmakla değil, basit bir gidiş ile hareket edeceğinden delilleri çoğaltmaya uğraşırsa da, marifet nuru bir kere kalbe düştükten sonra, o delilleri azaltmayı ve mümkün olduğu kadar kısa ve özet halini arzu eder ki, kalbin Allah'tan başkasıyla meşgul olmasından kaynaklanan "karanlık" ortadan kalsın da marifetullah "nur"unun görüntüsü tamamlansın."¹⁴³

İşârî tefsîrde önemli bir yeri olan müfessirlerden Kuşeyrî, bu ayeti şöyle yorumlamıştır: "Memleketlerdeki insanlar için Hakk'ı anlatan bu ayetlerde (Âl-i İmrân 3/190-191) ibretler ve deliller vardır. Havâs için ise bu ayetler kendi içlerindedir. Allah Teâlâ (c.c.), *"Gerek afâkta, gerek kendi nefislerinizde ayetlerimizi yakında onlara göstereceğiz..."* (Fussilet, 41/53) buyurdu. Dolayısıyla zâhir ayetler yakîn ilmini gerektirir, bâtın ayetler ise aynel'-yakîni gerekli kılar."¹⁴⁴

Elmalılı eserinde, bu ayette de olduğu gibi Râzî'nin birçok görüşünden etkilenmiştir.

Elmalılı Hamdi'nin işârî tefsîr yönünden Fahrreddîn er-Râzî'nin düşüncelerinden etkilendiği örneklerle, "tesnîm" ile ilgili Mutaaffî'nin sûresi 22-28. ayetlerin tefsîrini de verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خَتْمُهُ مِسْكٌ وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَفِسُونَ وَمِمَّا جَاءُ مِنْ تَسْنِيمٍ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ"

"Şüphesiz o iyiler nimet içinde, tahtlar üzerinde (kendilerine verilen nimetleri) seyre dalacaklardır. Öyle ki sen o nimetin güzelliğini yüzlerinde tanırsın. Onlara mühürlü halis bir şaraptan içirilecek. Ki onun sonu bir misktir. O halde, (bu nimete ulaşmak

¹⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:580-582.

¹⁴⁴ Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâîfü'l-İşârât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 1:188.

için)yarışmak isteyenler bunu arzu etmelidir. (O içeceğin)katkısıtesnîmdendir. (O), bir pınardır ki, mukarrebler onu içerler."(Mutaffîfîn, 83/22-28) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayette geçen "tesnîm" ile ilgili şöyle demiştir: "İbn Abbâs (r.a.): "Cennet ehlinin içeceklerinin en kıymetlisi, tesnîm'dir. Çünkü bundan hâlis olarak, sadece mukarrebler içecek, ashâb-ı yemîn (yani diğer cennetlikler) ise, bunu başka (içkilere) karışmış olarak içecekler." demiştir. Bu, cennetteki çeşmelerin, fazilet bakımından farklı farklı olduklarına delalet eder. O halde, "tesnîm", cennet çeşmelerinin en faziletli ve kıymetlisi, keza mukarrebler de ehl-i cennetin en faziletlieleridir. Ruhanî cennetler açısından "tesnîm", marifetullah'tır. Bakışların en lezzetlisi, kerîm Allah'ın vechine bakmaktır. "Rahîk" de, mevcûdât âlemini mütalaa etmekten duyulan sevinçtir. Buna göre, "mukarrebler, ancak tesnîmden içerler." sözünün manası, "Onlar Allah'ın kerîm vechini mütalaa etmekle (marifetullahla) meşgul olurlar"; "Ashâb-ı yemînin içkileri katkılıdır." sözünün manası, "Onların bakışları bazen Allah'a, bazen de mahlûkâtınadır." şeklindedir."¹⁴⁵

Elmalılı Hamdi de tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî'nin görüşünü benimseyerek şöyle aktarmıştır: "İbn Abbâs Hazretleri demiştir ki: "Cennetliklerin içkilerinin en değerlisi ve en yücesi "tesnîm"dir. Çünkü "mukarreb"ler onu katıksız olarak içerler, "ashâb-ı yemîn"e ise başka içeceklere katılarak verilir.." Bazıları, "Bu ayette "ebrar" ile "mukarrebun" bir anlamdadır; ikisi de cennette nimetlenenler anlamında kullanılmıştır." demişler ise de burada da "ebrar" ile "mukarrebîn" in ayrı olduğunu anlamayanlar ayetin anlam inceliğine ve dil zevkine erememişler demektir. Râzî burada İbn Abbâs'ın görüşünü aktardıktan sonra şöyle demiştir: "Bu cennet nehirleri, üstünlükte birbirinden farklıdır. Demek ki tesnîm, cennet nehirlerinin en üstünü, "mukarreb"ler de cennet halkının en erdemlieleridir. Ve ruhanî cennette "tesnîm", Allah'ı bilme ve Allah'ın şerefli yüzüne bakma lezzetidir. Rahîk da varlıklar dünyasının gözden geçirilmesi ile sevinmedir. "Mukarreb olanlar, tesnîmden başkasını içmezler." yani ancak Allah'ın yüzünü araştırmakla uğraşırlar. Ashâb-ı yemînin ise içkileri karışımli olur. Bakışları bazen ona bazen onun yarattıklarına olur..¹⁴⁶

¹⁴⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22:582.

¹⁴⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9:381-383.

Kuşeyrî tefsîrinde bu ayetteki "tesnîm" ile ilgili şu açıklamalara yer vermiştir: "تَسْنِيمٌ, yüksek bir yerden onların (mukarrebler) üstlerine akan bir pınardır. Onun suyu havadan, yüksek bir yerden akıp ardından cennet ehlinin kaplarına döküldüğü için tesnîm olarak adlandırıldı. Onlardan (cennet ehli)kiminekatkılı (saf olmayan) verilir kimine de katkısız olarak verilir. Velîlere katkılı olan verilir, katkısız olan da havâsa verilir."¹⁴⁷

Müfessirlerin ikisi de bu ayette geçen "tesnîm" ile ilgili İbn Abbâs'tan (r.a.) gelen rivâyeti aktarmışlardır. Elmalılı Hamdi, Fahreddîn er-Râzî'nin yaptığı işârî yorumu eserinde aktararak, onun görüşünü benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin işârî tefsîr yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin düşüncelerinden etkilendiği örneklerden bir diğeri de "itmînân" lafzı ile ilgili Fecr sûresi 27-30. ayetlerin tefsîridir.

"يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً فَادْخُلِي فِي عِبْدِي وَأَدْخُلِي جَنَّتِي"

"Ey mutmain nefis, dön Rabbine, sen O'ndan razı, O senden razı olarak. Haydi gir kullarımın içine, gir cennetime!"(Fecr, 89/27-30)ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî'nin açıklaması şu şekildedir: "itmînân","karar kılma-sebat etme" demektir. Bu karar kılışın nasıl olduğu hususunda şu izahlar yapılabilir:

- a) "Nefsin (ruhun), Hak ile içiçe yaşaması ve onu, hiçbir şek-şüphenin yenip, mahcup edememesi...
- b) Emîn kendisine güvenen nefis, hiçbir korku ve kederin kendisini rahatsız etmediği bir candır.
- c) Hem naklî, hem de aklî deliller, böylesi bir itmînânın, ancak zikrullah ile meydana geleceğinde mutabıktırlar.

Ayetteki, "Gir kullarımın içine!" hitabı, "Mukarreb kullarımın içine gir." demek olup, bu kıymetli bir haldir. Çünkü yüce ve kutsi ruhlar, cilalı aynalar gibi olurlar. Bir kısmı bir kısmına eklendiğinde, bir araya getirildiklerinde, aralarında, cilalı aynaların birbirlerine karşı tutulmaları halinde ışığın birinden diğerine aksetmesiyle meydana gelen duruma benzer bir durum meydana gelir. Böylece de herbirinde ayrı ayrı gözükken şey, hepsinde birden gözükür. Tümünde gözükken şey de, her birinde ayrı ayrı gözükmüş

¹⁴⁷ Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşârât*, 3:404.

olur. Velhasıl bu bir araya gelme, saadetlerin tekamülüne ve ruhani derecelerinin artıp büyümesine sebep olur ki işte bu mana, Hak Teâlâ'nın, "Ama o, *ashâb-ı yemin'den ise... Sana ashâb-ı yemin'den selam olsun.*" (Vâkıa, 56/90-91) ayetinden kastedilen manadır ve bu ruhani mutluluğun ta kendisidir. Daha sonra Hak Teâlâ, "Gir cennetime!" demiştir ki bu da maddi mutluluğa işaretler. Ruhani cennet, saidler hakkında, ölümden sonraya bırakılmayacağı için Hak Teâlâ, *فَادْخُلِي فِي عِبَادِي* "Haydi gir kullarımın içine!" buyurarak, bu ifadeyi fâ-i takibiyye ile getirmiştir. Maddi cennetleri elde etmek ise, ancak büyük kıyametin kopmasından sonra söz konusu olunca, *وَادْخُلِي جَنَّتِي* buyurarak, bu ifadeyi fâ ile değil, vav ile getirmiştir."¹⁴⁸

Elmalılı Hamdi, Fahreddîn er-Râzî'nin yorumunu aktararak görüşünü şöyle belirtir: "Râzî der ki: "İtmînân, iyice yerleşme ve sebat etmedir." Bu yerleşmenin nasıl olduğu konusunda da birkaç açıklama vardır.

Birincisi, hiçbir kuşku bulunmayacak şekilde Allah'a kesin olarak inanma zevkine ermektir.

İkincisi, korku ve üzüntüden sarsılmayacak şekilde bir güven duygusu elde etmektir.

Üçüncüsü, Kur'ân ve aklî deliller şu konuda birleşirler ki, "bu tatmin bulma" ancak Allah'ın zikri ile olur.

"Mutmain nefis", "aslında istikrârı olmayan ve kendileri ihtiyaçtan uzak bulunmayan, nedenler ve sonuçlar zincirinden geçip bizzat etkili olan en üst kaynağı bilmeye yükselerek, onu tanıma amacıyla karar kılan, var oluşunda ve diğer durumlarında onun dışındaki varlıklara ihtiyaç duymadan yalnızca ona ancak onun için tevhid ve ihlâs ile itaat eden ve boyun eğen nefis" demektir. *فَادْخُلِي فِي عِبَادِي* ayeti, dünyada Allah'ın rızasına/hoşnutluğuna uygun iyi ve güzel işleri çoğaltarak, üzerlerinde şeytanın egemenlik ve etkisi olmayan halis muhlis Allah kulları grubuna girmeye çalışarak, dünyada ve ahirette o gruba girmek; *وَادْخُلِي جَنَّتِي* ayeti de, ahirette onlarla beraber cennete girme konusunda emir olmuş ve bu şekilde "mutmainne"nin, ahiretteki o güzel sonu da, bir sonuç olmak üzere gösterilmiş olur."¹⁴⁹

Bu ayet ile ilgili başka bir açıklama da şöyledir: Ayette geçen "itmînân" kelimesi "doğru-yanlış, hak-bâtıl herhangi bir hususta zihnin durulması" anlamındadır. Kur'ân'da

¹⁴⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 23:137-141.

¹⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9:521-527.

"içinde bulunduğu durumu ve hayatı hiç sorgulamadan gönül huzuru içinde yaşayıp gitme" anlamında da kullanılmıştır. Burada "itminân" olumsuz anlamında kullanılarak, müşriklerin, toplumlarında yaşanan kötülöklere karşı gafletleri, umursamazlıkları ve ilgisizlikleri anlatılmaktadır. Bu ayette dünyayı terk ederek ahirete yönelme manası değil, gaflet ve şirkte bulunanların bunları terk edip tevhide yönelmeleri emrediliyor.¹⁵⁰

Yukarıda örnek olarak paylaştığımız ayetlerde her iki müfessir de aşırı uç yorumlarda bulunmamıştır. Ayetleri yorumlarken İslâm dininin ruhuna uygun olarak, konunun içeriğine, Kur'ân'ın bütönlüğüne, dinin emir ve yasaklarına aykırı olmayacak şekilde düşöncelerini ifade etmeye büyük önem vermişlerdir.

2.2.3. KevnîAyetlere Bilimsel YaklaşımYönünden Etkilenmeler

Bilimsel tefsîr, "Bilimsel verilerle ayetlerin delâletleri arasındaki uyumu araştıran ve açıklamaya çalışan tefsîrdir."¹⁵¹ Bu ilmî tefsîr hareketi, öncelikle dirâyet tefsîri içinde yer almış, sonra ise ayrı bir tefsîr ekölü olmuştur.¹⁵²

Fahreddîn er-Râzî'nin elimizdeki bu ölümsüz eseri birçok müfessirin eserine bu açıdan darehberlik etmiştir. Çünkü müfessirin kevnî ayetleri o dönemin bilimsel verileriyle anlamaya çalışması İslâm âlemi için büyük bir başarı örneğidir.

Kur'ân'da geçen,"*O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır ve bütün bunlar kendi yörüngesinde yüzmektedirler.*"(Enbiyâ, 21/33),"*Sen dağları görür, onları yerinde durur sanırsın. Halbuki onlar bulut geçer gibi geçer gider...*"(Neml, 27/88),"*Onlar halâ bakmazlar mı o deveye, nasıl yaratılmıştır o?*"(Gâşiye, 88/17) gibi kevnî ayetleri doğru bir şekilde anladığımızda aslında Rabbimizin ezeli ilmi, irâdesi ve kudreti gibi sıfatlarını da daha iyi kavramış ve O'na daha çok yakınlaşmış oluruz.

Bilimin verileriyle Kur'ân âyetlerini açıklama çalışmaları daha eski zamanlara dayanır. Ancak bir tefsîr kitabında ilk kez Fahreddîn er-Râzî'nin eserinde yer almıştır. O, Kur'ân'ın pozitif ilimleri teşvik ettiğine vurgu yapmış ve tefsîrinde bazı ayetleri

¹⁵⁰ Murat Sölün, "Nefs-i Mutma'inne Ayetine Yeni Bir Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Faköltesi Dergisi*, 50/1 (2009): 22-23.

¹⁵¹ Celâl Kırca, "Bir Anlama Sorunu Olarak Kur'an Yorumlarında Rasyonalizasyon", içinde *Tarihten GünümüzeKur'an'a Yaklaşımlar*, ed., Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay ve Necmettin Gökkır, (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010), 206.

¹⁵² Celâl Kırca, *Kur'ân ve Fen Bilimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2005), 21.

bilimin verileriyle yorumlamıştır.¹⁵³ Râzî, *Aristo* felsefesini ve *Batlamyus*'un kozmoloji görüşünü kullanarak, bu düşünürlerin fikirleriyle Kur'ân ayetlerini açıklamaya çalışmıştır.¹⁵⁴

Fahreddîn er-Râzî, kevnî ayetleri tefsîr ederken nasların, Allah'ın varlığına, birliğine ve kudretine delil olduğunu söylemektedir. O, sütün ve balın oluşumunu Allah'ın yüce kudretinin bir eseri olarak belirterek, bitkilerin ve hayvanların yaratılışını varlık delili olarak kabul etmektedir. Râzî, tefsîrinde bazen şimşek, gök gürültüsü, yıldırım üzerinde dururken, bazen de gece ve gündüzün uzayıp kısılması meselesini ele alırken bütün bunların yüce bir kudretin işareti olduğunu söylemektedir.¹⁵⁵

Elmalılı Hamdi de *Hak Dîni Kur'ân Dili* isimli eserinde kevnî ayetleri tefsîr ederken dirâyetini yoğun bir şekilde ortaya koymaktadır. Müfessir, ilmî keşiflerin, Kur'ân'ın muhtevasına aykırı olmadığı fikriyle, kevnî nasların tefsîrinde müsbet ilimlerdeki gelişmelere yer vererek, Kur'ânî hakikatleri ilim diliyle açıklamaktadır. Dolayısıyla Elmalılı, ayetlerin yorumunda fennî keşiflerin dikkate alınması düşüncesindedir.¹⁵⁶

Elmalılı Hamdi'nin kevnî ayetleri tefsîr ederken Fahreddîn er-Râzî'nin yorumunu aynı şekilde aktardığı örneklere, En'âm sûresi 2. ayetin tefsîrini verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ"

"O, sizi bir çamurdan yaratan, sonra ölüm zamanını takdir edendir. Bir de O'nun katında belirlenmiş olan bir ecel vardır. Yine de hâlâ şüphe edip duruyorsunuz." (En'âm, 6/2) buyurur.

Elmalılı Hamdibu ayeti şöyle açıklar: "Sizin ilk maddeniz, bir çamurdan ibarettir. Onu insan yapan Allah'tır. Burada meşhur tefsîr şudur: "Allah Teâlâ insanları

¹⁵³ Şehmus Demir, "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım", içinde *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed., Bilal Gökçir, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay ve Necmettin Gökçir, (İstanbul: İlim Yayıma Vakfı, 2010), 405.

¹⁵⁴ Celâl Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2009), 202.

¹⁵⁵ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 171.

¹⁵⁶ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 192.

Âdem'den, Âdem'i de bir çamurdan yaratmıştır." Fahreddîn er-Râzî der ki: "Bence bunda diğer bir anlayış şekli daha vardır, şöyle ki: İnsan menî ile kokuşmuş bir şeyden yaratılmıştır. Bunlar ise kandan, kan da gıdalardan meydana gelir. Gıdalar da, ya hayvanî veya bitkiseldir. Hayvanî olduğu takdirde, o hayvanın yaratılışı, insanın meydana gelişi gibidir. Kala kala, bitkisel gıdalar kalır. Bundan ötürü kesindir ki, insan dolayısıyla bitkisel gıdalardan, bitkisel gıdalar da, şüphesiz çamurdan meydana gelmektedir. Ve o halde her insan, bu şekilde doğrudan çamurdan yaratılmıştır. Çamurdan nutfе, nutfeden kalp, dimağ, ciğer ve diğerleri gibi özellik ve şekil bakımından renkte, şekilde çeşitli doku ve organların meydana gelip oluşması ise kendi kendine olabilecek bir şey değildir. Bu, eşi ve benzeri olmayan sanat ancak, alabildiğine hikmetli bir takdir edicinin ve rahmetli yöneticinin planlaması ve yapması ile mümkün olabilir..." Çünkü "yok", kendi kendine "var" olamaz. Kendiliğinden meydana gelme, (jenerasyon spontane) ve nedensiz meydana geliş imkânsız ve temelsizdir. Özellikle, böyle bir "ıstıfa" yani seçip-süzme ile böyle bir insan vücudunun rastgele ve bilgisiz bir şekilde meydana gelmesi, haydi haydi temelsiz ve imkânsızdır."¹⁵⁷

Elmalılı Hamdi, bu ayette meşhur tefsîri benimsemekle birlikte Râzî'nin görüşünü son derece önemli bularak zikretmiş ve onun yorumundan etkilenmiştir. Kendi başına doğma ve oluşumun temelsiz olduğunu, yaratılmanın Yüce bir Yaratıcının ezeli kudretine dayandığını delilleriyle birlikte eserinde aktarmıştır.

Her iki müfessirin kevnî ayetler ile ilgilibenzer ifadeler kullandığı örneklere, En'âm sûresi 95. ayetin tefsîrini verebiliriz.

"إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَىٰ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَٰلِكُمُ اللَّهُ فَأَنَّىٰ تُؤْفَكُونَ"

"Şüphesiz ki Allah taneleri ve çekirdekleri yaratandır. Ölüden diriye çıkaran, diriden ölüyü çıkaran da O'dur. İşte Allah bu. O halde nasıl olup da (imandan) döndürülüyorsunuz?" (En'âm, 6/95) ayetini Fahreddîn er-Râzî şöyle yorumlamıştır: "Âlimlerin ekserisinin görüşüne göre; "falk" kelimesi, "yarmak" manasınadır. "Habb", tıpkı buğday, arpa ve benzeri şeylerin tanesi gibi, bizzat "tane" manasınadır. "Nevâ" ise, şeftali, hurma ve benzeri şeylerin çekirdeği gibi, meyvenin içinde bulunan "çekirdek" manasındadır. Tane veya çekirdek rutubetli bir yere düşüp,

¹⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:516.

aradan bir zaman geçince, Allah Teâlâ o çekirdeğin ve tanenin hem üstünden, hem de altından birer yarık ortaya çıkarır. Bunlardan üst tarafta meydana gelen yarıktan, yukarı doğru çıkan fidan, çekirdeğin altında meydana gelen yarıktan ise "kökler" diye ifade edilen ve yerin derinliklerine uzanan kısım çıkar. Böylece de o çekirdek veya tane, yukarı doğru çıkan fidan (ve bitkinin), yerin derinliklerine uzanan köklerle birleşmesini sağlar. Sonra burada birtakım enteresan şeyler meydana gelir. Yerin altı, kuvvetli çuvaldızın batamayacağı ve keskin bir bıçağın saplanamayacağı kadar sert ve katıdır. Diğer taraftan biz, o köklerin uçlarının çok ince ve nazik olduğunu, hatta en ufak bir kuvvet kullanarak sıkıştırıldığında su haline geldiğini görüp biliyoruz. Sonra bunlar, son derece ince ve yumuşak olmalarına rağmen, o katı ve sert toprağı delip geçiyorlar ve o kesif kütlenin derinliklerine dalabiliyorlar. Binâenaleyh son derece yumuşak ve zayıf bu cisimlerde, böylesine bir kuvvetin meydana gelişi, mutlaka ve mutlaka azîz ve hakîm bir Zât'ın takdiri ile olması gerekir."¹⁵⁸

Elmalılı Hamdi de Râzî'nin görüşlerinden etkilenecek eserinde şu ifadelere yer vermiştir: "Falk, "yarmak ve çatlatmak"tır. Habb, tohum ve özellikle ot tohumları anlamına; çekirdek anlamına gelen 'nevat' kelimesi ise ağaç tohumları anlamına gelir. Bununla birlikte ot ve ağacın her ikisi de bitki olduğu için, "tohum"u, çekirdekleri içindeki *bitkisel maya* şeklinde düşünmek anlam açısından daha uygun olacaktır ki, bir tohum içindeki bu öz, bu maya, bir hurma veya üzüm tanesinin içindeki çekirdek gibidir. Bir tohum-bir çekirdek bir toprağa düşer, aradan bir zaman geçtikten sonra Allah o çekirdek içinden bir hareket, bir basınç, bir filizlenme meydana getirir, onu altından-üstünden çatlatır, hareketsiz yapısı hareketli yapıya, bitişik doğasını ayrılan, parçalanan bir yapıya dönüştürür. Üstteki çatlaktan tek veya çift çenekli olarak göğe yükselen bir ağaç, altındaki çatlaktan yeregeçen ve saçak denilen bir ağaç çıkar ve o tohum, o çekirdek önce böyle biri yukarı, diğeri aşağı doğru iki farklı yapıya sahip iki ağacın birleşme nedeni olur. İşte Allah bu çatlatma ve yaratma olayını gerçekleştiren, ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkaran ve doğalar üzerinde egemen olan sonsuz kudret sahibidir ve dilediğini yapandır."¹⁵⁹

¹⁵⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 10:38-39.

¹⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:52-54.

Kevnî ayetler ayrıntılı bir şekilde araştırılıp incelendiğinde, her biri yüce ve kadîr-i mutlak bir yaratıcının varlığını gözler önüne serer. Müfessirler,ayette geçen kavramları geniş bir şekilde açıklayarak, ayeti benzer şekilde tefsîr etmişlerdir.

Elmalılı Hamdi'ninkevnî ayetlerle ilgili Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilendiği örneklerle,En'âm sûresi 99. ayet-i kerîmenin tefsîrini verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَبِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ"

"Gökten su indiren de O'dur. Biz onunla her çeşit bitkiyi çıkardık, içlerinden de taze ve yeşil (fidanlar) meydana getirdik ki ondan da (büyütüp) birbirinin üstüne binmiş tane(ler), hurma tomurcuğundan sarkmış salkımlar, birbirine hem benzeyen, hem benzemeyen üzümlerden, zeytinden ve nardan bahçeler yapıp çıkarıyoruz. (Her birinin) meyvesine, bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaşınca bakın. Şüphesiz ki bütün bunlarda iman edecekler için birçok ibretler vardır."(En'âm, 6/99)buyurur.

Elmalılı Hamdi, ayetle ilgili şu ifadelere yer verir: "Fahreddîner-Râzîder ki: Burada önce ekinler, sonra hurma, üzüm, zeytin ve nar olmak üzere dört çeşit bitki zikredilmiş ve ağaçtan önce ekin zikredilmiştir. Çünkü ekin, gıda; ağaçların meyveleri ise yemiştir. Gıda ise, yemiştten önceliklidir. Sonra hurmada diğer yemişlerden önce zikredilmiştir. Çünkü hurma Araplar için gıda konumundadır. Ayrıca bilge kişiler hurma ağacıyla hayvan arasında birçok benzer özellikler belirlemişlerdir ki, bu kadar benzerlik diğer bitki türlerinde bulunmaz. Hurmanın ardından da üzüm zikredilmiştir. Çünkü üzüm, yemiş türlerinin en üstünüdür. Çünkü ilk çıkan filizlerinden sonuncusuna kadar kendisinden yararlanılır.Filizinden ilk zamanlarda incecik yeşil iplikler çıkar ki, ekşimtırak lezzetli bir tadı vardır.Bundan yemek yapmak da mümkündür. -Yaprağından faydalanmak da bilinen bir husustur- Sonra koruk çıkar ki, bu da gerek hasta ve gerekse sağlıklı insanlara hoş bir yiyecektir.Bundan ince bir zevk,safralılara faydalı içeceklerde yapılır. Yemeklere konulacak ekşi de kaynatılır ki, ekşili kaynatılmışların en lezzetlilerindendir. Olgunlaşmış üzüm olunca da yemişlerin enlezzetli, en iştahla yenendir. Yaş üzümü askıya asarak bir yıl veya daha fazla saklamak da mümkündür. Bu da gerçekten saklanan yemişlerin en lezzetlisidir.Ayrıca üzümden yenilecek dört

çeşit şey yapılır: Kuru üzüm, pekmez, sirke ve şarap. Bunların faydalarını anlatmak ise, ciltlerle kitap yazmaya gerektirir. Gerçi şeriat şarabı haram kılmıştır. Bununla beraber Cenâb-ı Allah bunun hakkında "وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِنَّهُمْ مِّنْ نَّفْعِهِمَا" (İçki ve kumarda) insanlar için bazı faydalar da vardır. Ancak günahı daha büyüktür." (Bakara, 2/219) buyurmuştur. Üzümün engüzel tarafı ise, çekirdeğidir. Hekimler bundan birtakım ilaçlar hazırlarlar ki, zayıf ve nemli mideler için çok büyük yararı vardır. (Gerçekten zamanımız hekimleri de üzüm çekirdeklerini çiğneyip ezerek yemek şartıyla çok yararlı olduğunu belirterek aynı görüşü dile getirirler.) Özetle üzüm "yemişlerin sultanı" lakabına şayan bir meyvedir. Aynı şekilde zeytinin de birçok yararı vardır; tanesi yenilmekte, yağının da yemekte ve diğer konularda ne kadar faydalı olduğu ve birçok alanda kullanıldığı bilinen bir şeydir. Nara gelince: o da gerçekten ilginç bir meyvedir. Bu, öncelikle dört şeyden oluşmuş bir cisimdir: Kabuk, zar, çekirdek ve su. İlk üçü, yani kabuğu, eti ve çekirdeği, soğuk, kuru, katı ve tutucudur. Ayrıca bu özellikler de oldukça kuvvetlidir. Suyu ise, bunların aksine gayet lezzetli, ince ve normale yakın bir içecektir. Normal yapılı insanlara pek uygundur. Zayıf mizaçları güçlendiren bir yönü de vardır. Bir açıdan gıda ve diğer bir açıdan ise ilaçtır. Dolayısıyla nar, iyice düşünüldüğü zaman üç bölümündeki tam yoğunluk ve suyundaki incelik ve normallik ile sanki Yüce Yaratıcı bunda iki zıt unsuru birleştirmiş gibidir... Yani bunda مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُشْتَبِهًا "Benzer ve benzemez olarak" ayetinde ifade edilen "benzerlik ve farklılık kanunu" nun açık bir örneği vardır."¹⁶⁰

Elmalılı, ayette zikredilen ekin ve bitkilerin sıralanışının hikmetini ve onların faydalarını, Râzî'nin açıklamaları üzerinden tefsîr ederek eserinde yer vermiştir.

Her iki müfessirin kevnî ayetlerle ilgili aynı görüşleri benimsedikleri örneklerden bir diğeri de "arzı uzatmak" lafzı ile ilgili Ra'd sûresi 3. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رُوسِيَ وَأَنْهَرًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا رُجَجِينَ أَتَيْنِ يَغْشَى اللَّيْلُ النَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ"

"O, yeri yayıp döşeyen, onda sağlam dağlar ve ırmaklar meydana getirendir ve O, meyvelerin hepsinden, yine kendilerinin içinde ikieş yaratmıştır. Geceyi gündüze O

¹⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:61-62.

bürüyor ki bütün bunlarda iyi düşünecekler için elbette ayetler (deliller) vardır."(Ra'd, 13/3) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, eserinde bu ayet ile ilgili şu ifadelere yer verir: "Yerin küre şeklinde olduğu delillerle sabittir. Eğer onlar, "Ayetteki, "yeri uzattı (meddetti)" ifadesi, yerin küre şeklinde olmasına ters düşer. Öyle ise, daha onun uzaması nasıl mümkün olur?" derlerse, biz deriz ki: "Hayır, biz bunu kabul etmiyoruz. Çünkü yeryüzü büyük bir cisimdir. Küre, son derece büyük olduğunda, onun her bölgesi ve parçası, dümdüz gibi görünür. Bunun ile aslında dümdüz arasındaki farkı ancak Allah bilir. Baksana Cenâb-ı Hak, "Dağları kazıklar yapmadık mı?" (Nebe, 78/7) buyurmuş ve o dağları, bazı insanlar onların üzerinde meskun oldukları halde, "kazık" olarak nitelendirmiştir. İşte burada da böyledir."¹⁶¹

Elmalılı Hamdi de tefsîrinde benzer açıklamalar yapmıştır: "Arzı uzatmakdeyimi, yerküre maddesinin elastikiyeti, hacim ve dolayısıyla özel bir hareket ve yüzeyinin ilkel halde düzgünlüğü ile boyuna ve enine uzatılması gibi anlamları içerir. Bir yüzeyin basit ve yayılmış, yani yumurta gibi girintisiz çıkıntısız olması küremsi olmasına engel olmayacağı için bundan yer yüzeyinin düz olduğu anlamının çıkarılmaması gerekir."¹⁶²

Her iki müfessir de ayette geçen مَدَّ الْأَرْضَ "yeri uzattı" lafzından dolayı Dünya'nın küre şeklinde olamayacağı anlayışının doğru olmadığını delilleriyle birlikte beyân etmişlerdir.

Elmalılı Hamdi'nin kevnî ayetlerle ilgili Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerine benzer açıklamalar yaptığı örneklerle, İsrâ sûresi 12. ayeti de verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحْوُودًا آيَةً اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِّتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابِ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا"

"Biz gece ile gündüzü iki ayet (işaret) kıldık da gece ayetini silip gösterici gündüz ayetini getirdik. Böylece Rabbinizin lütfettiği nimetleri arayasınız, yılların sayısını,hesabı bilesiniz. İşte biz her şeyi gereği gibi anlattık."(İsrâ, 17/12) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî ayet ile ilgili şöyle der:"Bununla, ayın ışığının artıp eksilmesi kastedilmiştir. Binâenaleyh ay, işin başında hilâl şeklinde gözükür. Sonra gittikçe ışığı

¹⁶¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 13:383.

¹⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:288.

artarak, tam bir dolunay olur. Sonra yine gittikçe ışığı azalır. İşte ayette bahsedilen silme budur. Hem ay ışığının artması ve eksilmesi sebebi ile (kamerî) aylar; ayların dönüp dolaşması (devam etmesi) sebebi ile de, hilali görmeye bağlı olan, arabî (hicrî) yıllar meydana gelir. Nitekim Hak Teâlâ da, *"Yılların sayısı ile hesabı bilesiniz diye"* buyurmuştur. Ayetteki "mahv"i, ayın yüzündeki lekeleri ve pürüzleri silip yoketme manasına aldığımızda da bu, Müslümanların mebde ve meâd ile ilgili görüşlerinin doğruluğu hususunda kesin ve büyük bir aklî delil olur."¹⁶³

Elmalılı Hamdi de "Ay, daha önce güneş gibi ışık saçarak yaratılmıştı; o da bir güneş demekti ve o halde güneş gibi sıcaklığı da vardı. Sonra Allah Teâlâ o güneşi "mahvetti/sildi" yani söndürdü ve bu şekilde, şimdi bildiğimiz gece ayeti olan ay meydana geldi. Şu halde gerek ayın yüzündeki karaltı ve gerek aksettirdiğininurunun büyüüp küçülmesi ve sonunda kamerî-hicrî ayların son üç gününde kaybolup yeni bir hilâl olarak ortaya çıkması,o"silme"nin bir eseri ve sonucudur. Ayın ışığının, kendisinden olmayıp güneşten alıp yansıtma şeklinde olduğu eskiden beri astronomi bilginlerince biliniyor ise de onun daha önce güneş gibi ışık saçan bir gezegen iken, sonradan böyle silinip sönmüş olduğu bilinmiyordu. Kur'ân'ın haber vermiş olduğu bu gerçeği nihayet zamanımız bilim adamları, almış kabul etmiş ve bugünkü bilimsel anlayışlarını bu temel üzerine izlemekte bulunmuşlardır. Gök cisimlerinin oluşumları ile ilgili teorilere yol açmış olan bu ayın silinip, söndürülmesi konusu, bilimsel açıdan çok büyük öneme sahip olduğu gibi, dinî açıdan da öyle önemlidir. Çünkü kıyametin durumlarından,"*Güneş dürülüp, söndürüldüğü ve yıldızlar kararıp döküldüğü zaman..*"(Tekvîr,81/1-2)ayetleri ile haber verilen güneşin dürülmesi ve yıldızların dökülmesiolaylarının düşünülmesini ve doğrulanmasını geçmişte olan bir örnek ile dikkatleresunmaktır."¹⁶⁴şeklindetefsîr eder.

Müellifler, konuyu bilimsel olarak aktararak, hemen hemen aynı şeyleri söylemişlerdir. Aynı zamanda Elmalılı, yapılan son bilimsel verileri de kullanarak aktarılan rivâyetlerin doğruluğunu da eserinde açıklamıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen konuların hepsi Allah'ın varlığının ve kudretinin delilleridir. Fahreddîn er-Râzî, özellikle kevnî ilimlere büyük önem vermiş ve bunları

¹⁶³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:415.

¹⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:474.

asrının ulaştığı astronomi ilminin incelikleri ile açıklamaya çalışmıştır.¹⁶⁵ Elmalılı Hamdi de İslâmî ilimlerin nakil ve akıl yönünün bulunmasından hareketle, sağlam bir anlayışın geliştirilmesinde nakil ve aklın birbirine olan ihtiyacını vurgulamıştır.¹⁶⁶ O, eserinde, kevnî ayetleri tefsîr ederken döneminin bilimsel gelişmelerinden faydalanmıştır.

Her bilimsel bilgi, akl-ı selim olan insanların Kur'ân ayetleri üzerinde tefekkür ederek, Allah Teâlâ'nın(c.c.) varlığını, onun irâde ve kudretinin sınırsız olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Bu nedenle müfessirler eserlerinde birçok ayeti aklî ve naklî deliller kullanarak tefsîr etmişlerdir.

2.2.4. İtikâdîYönden Etkilenmeler

İki müfessirde inanç açısından Ehl-i Sünnet mezhebine mensuptur. Fahreddîn er-Râzî Ehl-i Sünnet'inEş'arî¹⁶⁷ kolundan, Elmalılı Hamdi ise Mâtürîdî¹⁶⁸ kolundandır. Her iki müfessir deayetleri genellikle mezheplerinin görüşlerine uygun bir şekilde tefsîr etmekle birlikte Elmalılı, bazı ayetlerin tefsîrinde Râzî'nin bu konudaki fikirlerinden etkilenmiştir.

Her iki müfessirin itikâdî yönden aynı olan görüşlerine, "İblis'in küfrü" konusunda Bakara sûresi 34. ayete yaptıkları açıklamaları örnek olarak verebiliriz.

"وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ"

"O vakit meleklerle "Âdem'e secde edin." demiştik de İblis'ten başkası hemen secde etmişlerdi. O ise dayatmış, kibirlenmişti. Ve o kâfirlerden oldu."(Bakara, 2/34)ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî,"İblis kibirlendiği, isyanında haklı olduğuna inandığı, buna da "Ben o (Âdem'den) daha hayırlıyım."(A'râf, 7/12) diye delil getirdiği için kâfir olmuştur."¹⁶⁹der.

Elmalılı Hamdi de Râzî ile aynı yorumu yaparak eserinde şu ifadelere yer verir:"İblis'in küfrünün sebebi yalnız emre itaat etmemesi değil, o emri beğenmemesi ve

¹⁶⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 627.

¹⁶⁶ Menderes Gürkan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 6 (2005): 221.

¹⁶⁷ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 90.

¹⁶⁸ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 62.

¹⁶⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:385.

"أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ" *Ben ondan daha üstünüm.*" (Sâd, 38/76) diyerek büyüklenmesi ve kendi kıyasıyla Allah'ın emrini eleştirmeye kalkışmasıdır."¹⁷⁰

Her iki müfessir de Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı olduklarından dolayı eserlerinde genellikle bu çizgide değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bundan dolayı büyük günah meselesinde insanların hangi durumlarda kâfir sayılacağı ile ilgili hüküm çıkartılan ve delil olarak kullanılan bu ayette şeytanın kâfir olma sebebinin Ehl-i Sünnet mezhebinin görüşlerine göre açıklamışlardır.

Elmalılı Hamdi'nin tîkâdî yönden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerine benzeyen yorumlar yaptığı örneklerden biri, "Rabbe kavuşma" ile ilgili Kehf sûresi 110. ayet-i kerîmenin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَحْدٌ فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا"

"De ki: "Ben ancak sizin gibi bir beşerim. Bana yalnız ilahınızın, bir tek ilah olduğu vahyediliyor. Artık kim Rabbine kavuşmayı ümit ediyorsa güzel bir amel işlesin ve Rabbine ibâdetle ortak tutmasın." (Kehf, 18/110) buyurur.

Ayetin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî şöyle der: "Âlimlerimiz ayetteki, "Rabbe kavuşma" ifadesini, Allah'ı görme manasına alırlarken; Mu'tezile bunu, Allah'ın mükâfatına kavuşma ve ulaşma manasına almıştır."¹⁷¹

Elmalılı Hamdi de "Allah'ın huzuruna varmak, hesabından kurtulup sevabına ermek, hoşnutluğunu bulmak veya güzel yüzünü görmek arzu ediyor ve Allah'a kavuşanlardan olmak ümidini besliyorsa manasına gelir."¹⁷² şeklinde tefsîr eder.

Zemahşerî ise "Her kim Rabbiyle karşı karşıya geleceğine dair bir ümit taşıyorsa... ayetinin" Kim Rabbinin kendisini güzel bir şekilde, kendisinden razı olmuş ve (amellerini) kabul etmiş şekilde karşılamasını istiyorsa" veya "Kim Allah'ın kendisini

¹⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:348.

¹⁷¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 15:268.

¹⁷² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:583.

kötü bir şekilde karşılaşmasından korkuyorsa..."manalarına gelebileceğini söylemiştir."¹⁷³

Mu'tezile'ye göre, Allahu Teâlâ'nın göz ile görülmesi (rü'yet) mümkün değildir. Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat'e göre ise rü'yet mümkündür.¹⁷⁴

Elmalılı ayete daha geniş bir mana vermiştir. Ayette anlatılan şey, "Sadece Allah'ın yüzünü görmek değil, aynı zamanda onun hesabından kurtulmak ve sevabına ulaşmak manası da içerir." diyerek lafzı, Râzî ile aynı şekilde yorumlamakla birlikte farklı birkaç anlamı da aktarmayı gerekli görmüştür.

Her iki müfessirinitikâdî yönden Ehl-i Sünnet'in görüşlerini benimsediği örneklerden bir diğeri de "cehennemin vasfı" ile ilgili Furkân sûresi 12. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

"إِذَا رَأَوْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغِيْظًا وَزَفِيرًا"

"O, kendilerini uzak bir yerden gördüğü zaman onlar bunun o müthiş gazaplanışını ve uğultusunu duyacaklardır." (Furkân, 25/12) ayetinin açıklamasında Fahreddîn er-Râzî şöyle der: "Ehl-i Sünnet âlimlerinin itikadına göre, hayatiyetin bulunması için, bünye şart değildir. Binâenaleyh ateş, durumunu muhafaza ettiği halde, Cenâb-ı Hakk'ın onda hayatı, aklı ve konuşmayı yaratması mümkündür. Halbuki Mu'tezile'ye göre bu mümkün değildir. Mu'tezile'nin bu konudaki delilleri sadece bunun âdetlere aykırı bir şey olduğunu söylemeleridir. Eğer bu doğru olsaydı, o zaman peygamber hakkındaki harikulâde şeylerin yalanlanması gerekirdi. İşte bundan dolayı bizim Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat âlimlerimiz, "Allah'ın, cehennemin vasfı hakkında buyurduğu "o kendilerini uzak bir yerden gördüğü zaman, onlar bunun bu müthiş gazaplanmasını ve uğultusunu duyacaklardır." ifadesini, zâhirî manasına göre almak gerekir. Zira, cehennemin canlı gören ve kâfirlere öfkelenen bir hâle gelmesinde, bir imkânsızlık bulunmamaktadır." demişlerdir."¹⁷⁵

¹⁷³ Cârullâh Ebi'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvîd (Riyad: Mektebetü'l Abîkân, 1998), 3:619.

¹⁷⁴ Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm* (Dimeşk: Mektebetü Dâru'l-Ferfûr, 2000), 125.

¹⁷⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:188-189.

Elmalılı Hamdide"teğayyüz:" "gayzlanmak, öfkelenmek," "zefîr" ise, "içeriye doğru nefes almak"tır. Demek ki, cehennem onları uzaktan gördüğü zaman öfkesinden korkunç sesler çıkarıyor ve sömürmek için içine çekiyor. Burada görülüyor ki, gayzlanmak, zefirlenmek gibi "görme" fiili de ateşe nispet edilmiştir. Onlar cehennemi gördükleri zaman değil, cehennem onları gördüğü zaman...Bu isecehennem ateşini algı sahibi bir varlık gibi düşünmek demektir. Buna birçokları "görünecek bir yerde bulundukları zaman" şeklinde mecâzî bir anlam vermek istemişlerdir. Fakat cehenneme algı fiilinin nispet edilmesi yalnızca burada değil; "*O gün cehenneme "Doldun mu?" deriz. O da "Daha var mı?" der.*"(Kâf, 50/30) ayeti ve "*Cehennem, Rabbine şikâyet eder ve "Ey Rabbim! Benim bir kısmım diğer kısmımı yedi" der.*"¹⁷⁶ hadîsi gibi, diğer yerlerde de bu tür kullanımlar vardır"¹⁷⁷ şeklinde ayeti tefsîr eder.

Bu ayetin tefsîrinde Zemahşerî ise "رَأَتْهُمْ" [Cehennem kendilerini görünce] ifadesi, دورهم تترا yani "yurtları birbirine bakar." ifadesindeki anlamıyla kullanılmıştır.Sanki mecaz yoluyla birbirlerini görürler. "Cehennem ateşi, uzaktan bakan kişinin görebileceği bir mesafeye geldiği zaman onun fokurdama sesini işitirler." anlamında olup, bu fokurtu kızıp köpüren ve homurdanan birinin sesine benzetilmiştir. İfade ile şu kastedilmiş de olabilir: "Cehennem zebanileri onları gördükleri zaman inkârcılara olan öfkelerinden ve onlardan intikam alma isteklerinden dolayı homurdanıp köpürürler."¹⁷⁸ yorumunu yapar.

İki müellif de "öfkelenmek" lafzını hakîkî manada almışlardır. Cenâb-ı Hakk'ın "cehennem ateşi"nde bunu yaratması imkânsız değildir. Bundan dolayı, Ehl-i Sünnet mezhebinin görüşlerini naklî delillerle açıklayarak ayeti hakîkî manada tefsîr etmişlerdir.

Elmalılı Hamdî'nin itikâdî yönden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilendiği örneklerle "Allah'ın (c.c.) ilmi" ile ilgili Ankebût sûresi 11. ayet-i kerîmeyi verebiliriz.

"وَلْيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَلْيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِقِينَ"

¹⁷⁶ Buhârî, "Mevâkîtü's-Salât", 9; Müslim, "Mesâcid", 185, 186, 187.

¹⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:244.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4:335.

"Allah elbette iman edenleri de bilir, münâfıkları da bilir."(Ankebût, 29/11)ayetini Elmalılı Hamdi, tefsîrinde şöyle açıklar:"Fahreddîn er-Râzî der ki: "Müfessirler, bu ayetin açık anlamı üzere yorumlanması, Allah'ın ilminin [bir süreç içinde] yenilenmesini gerektirir. Halbuki Allah, doğru olanı ve yalancıyı, sınımadan, denemeden önce de biliyor iken, "sınama sırasında bilecek" demek nasıl mümkün olur?" diye, bu ifadeyi, "gösterecek, ortaya koyacak, seçip ayırt edecek" gibi anlamlara yorumladılar. Biz de deriz ki: Ayet olduğu gibi açık anlamına yorumlanır. Çünkü Allah'ın ilmi bir sıfattır ki, onda her olay, [gerçeklikte] olduğu gibi ortaya çıkar. Örneğin yükümlü kılmadan önce Allah bilir ki, "Zeyd itaat edecek, Amr da isyan edecek"; sonra yükümlü tutma zamanında da bilir ki, o itaatkâr, beriki ise isyankârdır; yapıldıktan sonra da bilir ki, o itaat etti, beriki ise isyan etti.. Hiçbir durumda onun ilmi değişmez, değişen ancak, onun ilmine konu olan şeydir, bilinendir..." İbn Münîr'in şu ifadesi daha güzeldir: "Gerçek şu ki, Allah Teâlâ'nın ilmi birdir. Allah Teâlâ'nın var kılınan bir şeyi bilmesi, o şeyin var olduğu zamanda ve önce ve sonra olduğu gibi aynı şekildedir. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, burada "bilecek" demekten maksat, nedenden söz edip, aslında sonuca dikkat çekmektir. "İmtihan eder gibi, kesin ortaya koyacak ve meydana çıkaracak da, onu ödüllendirecek veya ceza verecektir." demektir."¹⁷⁹

Her iki müfessir de Ehl-i Sünnet'in, "Allah Teâlâ, kemâl sıfatlarla vasıflanmıştır. Eksiklik ve devamsızlık belirten şeylerden münezzehtir. Onun sıfatları, sonradan vücud bulup bil'âhare yok olan arazlar cinsinden değildir, bilakis onlar ezelîdir, ebedîdir, kadîmdir, zâtî ile mevcuddur."¹⁸⁰ görüşünü benimseyerek, Allah'ın (c.c.) ilim sıfatında hiçbir değişiklik olmayacağını belirtmiştir. Fahreddîn er-Râzî, bu ayeti açık anlamı üzerine yorumlamıştır. Elmalılı Hamdi de Râzî'nin görüşünü eserinde aktararak onun görüşünden etkilenmiştir.

2.2.5. Fıkîhî Yönden Etkilenmeler

Fahreddîn er-Râzî, Şâfiî,¹⁸¹ Elmalılı Hamdi ise Hanefî¹⁸² mezhebindedir. Her iki müfessir de çoğunlukla kendi mezheplerinin görüşlerini benimsemişlerdir. Ancak

¹⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:413.

¹⁸⁰ Nûreddîn es-Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-Kifâye fi'l-Hidâye fi Usûli'd-Dîn*, thk. Fethullah Huleyf (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1969), 49.

¹⁸¹ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 90.

tefsîrlerinde bazen farklı mezheplerin görüşlerini de kabul etmişlerdir. Ayetleri fikhî yönden değerlendirirken, kabul ettikleri görüşler hakkında deliller ileri sürerek bazen geniş açıklamalarda bulunmuşlardır.

Her iki müfessirin fikhî yönden aynı görüşleri kabul ettiği örneklere, A'râf sûresi 55. ayet-i kerîmeyi verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"أَدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ"

"Rabbimize yalvara yakara, gizlice duâ edin. Şu bir hakîkattir ki: Allah haddi aşanları sevmez." (A'râf, 7/55) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayet ile ilgili: "Ebû Hanîfe (ö. 150/767), namazda (Fatiha'dan sonra) gizlice "amin" demenin daha efdal olduğunu söylerken; İmâm-ı Şâfiî (ö. 204/820), bunun açıktan (yüksek sesle) söylenmesinin daha efdal olduğunu söylemiştir. Ebû Hanîfe, görüşünün doğruluğuna delil getirirken der ki: "Amin kelimesi hakkında şu iki mana verilir:

a) Bu, bir duâdır.

b) Bu, Allah'ın isimlerinden biridir. Binaenaleyh eğer bu bir duâ ise, Cenâb-ı Allah'ın, "Rabbimize yalvararak, gizlice duâ edin." emrinden dolayı, gizli yapılmalıdır. Yok eğer, Allah'ın isimlerinden biri ise, Hak Teâlâ'nın, "Rabbini, içinden, yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah ve akşam an." (A'râf, 7/205) ayetinden ötürü, yine gizlice söylenmelidir. Bunun vacip olduğu sabit olmasa bile, en azından menduptur." demiştir. Biz de bu görüşe katılıyoruz.¹⁸³ diyerek Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimser.

Elmalılı Hamdi de aynı şekilde görüşünü şöyle ifade eder: "Duâyı gizli bir şekilde yapmamak, bağırıp çağırmak içtenlik sınırından gösterişe, duâ sınırından şikâyet etme ve dava etme durumuna geçen bir sınır çiğneme anlamı içerir. Nitekim sahih bir hadiste de şöyle denilmiştir: "Siz ne bir sağıra ne de yanınızda olmayan birine duâ ediyor değilsiniz; Elbette ki size yakın ve sizi işiten birine duâ ediyorsunuz."¹⁸⁴ Dolayısıyla duâda gizlilik vacip değilse bile, en azından menduptur."¹⁸⁵

¹⁸² Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", 58.

¹⁸³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 10:442-443.

¹⁸⁴ Buhârî, "Cihâd ve Siyer", 131; Müslim, "Zikir ve Dua", 44.

Fahreddîn er-Râzî, Şâfiî mezhebine mensuptur ve eserinde çoğunlukla Şâfiî mezhebinin görüşünü benimser. Fakat bu konuda, farklı mezhebe mensup olmasına rağmen, "Amin" lafzının içeriğinde, Ebû Hanîfe'nin delillerine de yer vererek, onun görüşünü benimsemeyi tercih etmiştir. Elmalılı ise Hanefî mezhebine mensuptur ve genellikle eserinde, aynen bu ayette olduğu gibi onun görüşlerini benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin fikhî yönden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilendiği örneklere, Nûr sûresi 3. ayetin neshi ile ilgili yaptığı açıklamaları verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرِّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ"

"Zinâ eden erkek, zinâ eden veya müşrik olan kadından başkasını nikâhlayamaz. Zinâ eden kadını da zinâ eden veya müşrik olan bir erkekten başkası nikâhlayamaz. Bu (suretle evlenmek) mü'minler üzerine haram kılınmıştır." (Nûr, 24/3) buyurur.

Elmalılı Hamdi, tefsîrinde bu ayeti şöyle açıklar: "Bazıları bu hükmün Medine'de İslâm'ın ilk dönemlerinde söz konusu olduğunu, daha sonraları yürürlükten kaldırıldığını söylemişlerdir. Saîd bin Müseyyeb'den, *"İçinizdeki bekârları evlendirin."* (Nûr, 24/32) ayeti ve *"Hoşunuza giden kadınlardan ikişer, üçer ve dörder tane nikâhlayın."* (Nisâ, 4/3) ayetlerinin genel ifade eden hükümleri ile yürürlükten kaldırıldığı rivayet edilmiş ve böyle yaygınlaşmıştır. Mutezile'den Cübbâide(ö. 303/916) "Bu, icma ile neshedilmiş, yani yürürlükten kaldırılmıştır." demiş. Fakat Fahreddîn er-Râzî'nin tefsîrinde açıklandığı üzere,¹⁸⁶ araştırmacı âlimler, bu anlamın zayıf olduğunu anlatmışlardır. Çünkü bu, "hükmü yürürlükten kaldıran icmadır." demek ise, icmanın neshedici olamayacağı Fıkıh Usûlü'nde yerleşik bir ilkedir. Ayrıca Ebû Bekir, Ömer ve Ali gibi sahâbîlerin karşı fetvaları olduğu bir konuda icma söz konusu olamaz. Dolayısıyla icma ile neshedilmiştir demek doğru olamayacağı gibi, "neshedilmiş olduğu konusunda icma edilmiş." demek de doğru değildir. Çünkü açıklandığı üzere, aksi hüküm sâbittir. Gerçi *"İçinizdeki bekârları evlendirin."* (Nûr, 24/32) ve *"Hoşunuza giden kadınlardan ikişer, üçer ve dörder tane nikâhlayın."* (Nisâ, 4/3) emirleri genel hüküm ifade ederler. Fakat bu emirlerin de, dinî bir engeli bulunmayanlarla ilgili olduğu konusunda kuşku yoktur. Dolayısıyla diğer haramlar gibi

¹⁸⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:219.

¹⁸⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 16:518.

buradaki haramın da engelleyici unsurlardan olması düşünülmektedir. Böyle bir olasılık karşısında ise, bu hükmün yürürlükten kaldırıldığı sonucuna varmak doğru olmaz. Özellikle sûrenin başındaki *وَفَرَضْنَا* "farz kıldığımız bir sûre.." ifadesi, bu sûrede neshedilmiş-yürürlükten kaldırılmış bir hüküm bulunmadığını anlatmak için yeterlidir."¹⁸⁷

Râzî, bu ayetin neshi ile ilgili görüşlerin doğru olmadığı noktasında delilleriyle birlikte açıklamada bulunmuştur. Elmalılı Hamdi de Râzî'nin açıklamalarını benimseyerek eserinde yer vermiştir.

Elmalılı Hamdi'nin fikhî yönden Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilendiği örneklerden bir diğeri de Nûr sûresi 31. ayette geçen "kendi kadınları" ifadesiyle neyin kastedildiği konusundaki açıklamalarıdır. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَقُلْ لِّلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوْ التَّبَاعِينَ غَيْرَ أُولِي إِلْرَبَّةٍ مِنَ الرِّجَالِ أَوْ الْطِفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَىٰ عَوْرَتِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتَوْبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ"

"Mü'min kadınlara da söyle: Gözlerini (harama bakmaktan) sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. Zînetlerini açmasınlar. Bunlardan görünen kısmı müstesnâ. Başörtülerini, yakalarının üstüne (kaplayacak surette) koysunlar. Zînet (yer)lerini göstermesinler. Ancak kocaları, kendi babaları, kocalarının babaları, kendi oğulları, kocalarının oğulları, kendi birâderleri, kendi birâderlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, kendi kadınları, sahip oldukları cariye ve köleleri, erkekliği kalmamış hizmetçiler veya henüz kadınların gizli yerlerine muttali olmayan çocuklar bunun dışındadır. Gizleyecekleri zînetleri bilinsin diye ayaklarını da vurmasınlar. Ey mü'minler! Hepiniz Allah'a tevbe edin. Böylece korktuğunuzdan emin, umduğunuza nâil olabilirsiniz."(Nûr, 24/31) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayetteki "kendi kadınlarından" lafzı ile ilgili şöyle der: "Bununla ilgili iki görüş ileri sürülmüştür.

- a) Kadınların kendi dinlerinde olan diğer kadınlar kastedilmiştir. Bu, ekseri selef âlimlerinin görüşüdür.

¹⁸⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:170-171.

b) Bütün kadınlar kastedilmiştir. Bizim mezhebimiz de budur."¹⁸⁸

Elmalılı Hamdi de "Kendi kadınlarına, yani mümin kadınlara veya hizmet veya arkadaşlığı açısından yakınlığı bulunan kadınlara. Demek ki, özelliklerini tanımadıkları yabancı kadınlar yanında da açılmaları câiz olmayacaktır. Eski müfessirlerden birçoğu demiştir ki: "mümin kadınların kendi kadınları" demek, "kendi dinlerinde olan Müslüman kadınlar" demektir. Dolayısıyla Müslüman kadınlar, Müslüman olmayan kadınlara açılmamalıdır. Fakat bazıları da "mümin kadınların kadınları" ifadesinin, "istihsan" olarak, yani insanların genel durumuna göre en uygun anlam olarak, "hizmet veya sohbetlerinde bulunan, - Müslüman olsun, olmasın - kadın cinsi" demek olduğunu benimsemişlerdir ki, Fahreddîn er-Râzî buna, "mezheb (yaygın görüş) budur." demiş, birincisi en ihtiyatlı; bu ise, en uygun olanıdır."¹⁸⁹ diyerek Râzî'nin görüşünü eserinde zikreder.

Zemahşerî tefsîrinde, "نِسَائِهِنَّ" ifadesinden maksadın mümin kadınlar olduğu; çünkü mümin bir kadının Müşrik veya Ehl-i Kitap kadının yanında soyunamayacağı söylenmiştir. Bu İbn Abbas'tan (r.a.) rivayet edilir. Zâhir olan şudur ki; "kadınları ve ellerinin altındakiler" ifadesinden maksat, kadınların maiyetinde ve hizmetinde bulunan hür kadınlar ve cariyelerdir. Kadınların, birbirlerine bakmalarının helal olması konusunda hepsi eşittir."¹⁹⁰ şeklinde ayeti açıklar.

Fahreddîn er-Râzî, "kendi kadınlarına" ifadesiyle aktarılan görüşlerden birincisinin daha ihtiyatlı olduğunu söylese de bu ifadede "bütün kadınların-kadın cinsinin" kastedildiği görüşünü benimsemiştir. Elmalılı Hamdi de eserinde bizzat Râzî'nin görüşünü aktararak, onun gibi yaygın olan görüşü kabul etmiştir.

Her iki müfessirin fıkîhî yönden aynı olan görüşlerine örnek olarak, "menn" lafzı ile ilgili Muhammed sûresi 4. ayetin tefsîrini de verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَتَخْتَمُوا فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَإِمَّا مَأْبُودٌ وَإِمَّا فَتْلٌ حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَٰلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَكِنْ لِّيَبْلُوَ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَلَهُمْ"

"Onun için o kâfirlerle (muharebede) karşılaştığınız vakit boyunlarını vurun. Nihayet onları mecalsiz bir hale getirdiğiniz zaman, artık bağı sıkı tutun. (Ondan) sonra ise ya

¹⁸⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:49.

¹⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:196.

¹⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4:291.

iyilik (yapıp salıverin), yahut fidye (alın). Yeter ki harb ağırlıklarını bıraksın. (Emir) böyledir. Eğer Allah dileseydi onlardan (muharebesiz olarak da) elbet intikam alırdı. Fakat (muharebeyi emretmesi) sizi birbirinizle imtihan etmesi içindir. Allah, yolunda öldürülenlerin amellerini asla boşa çıkarmaz."(Muhammed, 47/4) buyurur.

Elmalılı Hamdi, bir Hanefî olduğu halde ayette geçen "Menn" kelimesi konusunda Fahreddîn er-Râzî gibi İmâm-ı Şâfiî'nin görüşünü benimseyerek, şöyle söylemiştir: "Menn", yani hiçbir şey almaksızın, karşılıksız olarak esiri "dâr-ı harb"/e/savaşılan ülkeye salıvermek anlamında bir iyiliktir... Ebû Hanîfe, Mâlik (ö. 179/795) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) mezheplerinde bu uygun görülmemiştir.. Fakat İmâm-ı Şâfiî buna cevaz vermiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.), "Bedr" esîrlerinden bir kısmını, (fidyesiz olarak) bir iyilik olsun diye salıvermişti ki bunlardan birisi Ebû'l-Âs b.er-Rebî' idi... Aynı şekilde, Rasulullah (s.a.s.) Yemâme halkının önderi Sümâme b. Üsâl b.en-Nu'mân el-Hanefî'ye de bu şekilde karşılıksız salıvererek iyilik etmiş ki, o sonra güzel bir Müslüman oldu... İmâm-ı Şâfiî, bir de bu, **فَمَا مِّنَّا بَعْدُ وَإِنَّا فِدَاءٌ**..ya (karşılıksız) özgür bırakın ya da fidye (karşılığında)."ayetini delil getirmiştir. Gerçi, bazılarının dediği gibi, burada "menn", fidye olmadığı halde, esiri öldürmemek anlamına yorumlanmak suretiyle gerek kölelik, gerekse zimmî olarak hür olarak bırakma anlamını içerdiği gibi, genel anlamda özgür kılmak anlamına yorumlanmak suretiyle, zimmî olarak kalması seçeneğini de içine alır ise de, bunların hiçbirisi karşılıksız olarak (meccanen) ülkesine geri verilmesi şeklinde anlaşılmasına engel değildir, hatta öncelikli olarak bu anlamı içine alır.. Bu nedenle, bu ayete karşı, "menn"i, yani karşılıksız salıverme hükmünü neshedecek-kaldıracak bir delil olmadıkça, İmâm-ı Şâfiî'nin dediği gibi, karşılıksız serbest bırakmanın câiz olduğu kuşkusuz olur.¹⁹¹

Fahreddîn er-Râzî, tefsîrinde fikhî meseleleri oldukça geniş bir bakış açısıyla incelemiştir. O, genellikle diğer mezheplerin görüşlerini aktardıktan sonra Şâfiî mezhebine mensup olduğu için İmâm-ı Şâfiî'nin görüşlerini benimsemiştir.¹⁹²

Elmalılı Hamdi, bu ayetin tefsîrinde Râzî gibi Şâfiî mezhebinin görüşünü benimsemeyi tercih etmiştir. Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü gibi, iki müfessir de

¹⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:391-392.

¹⁹² Demirci, *Tefsir Tarihi*, 172.

genellikle kendi mezheplerinin görüşlerini benimsemekle birlikte, bazen farklı bir mezhebin görüşünü de benimsemişlerdir. İşte bu da ilmin en güzel yanı ve değişmeyen özelliğidir.

2.2.6. Tenâsüb İlmi Yönünden Etkilenmeler

Tenâsüb, "Uyum ve yakınlıktır; ayetler ve bölümler arasında umumîlik-hususîlik, aklîlik-hissîlik-tasavvura dayalı vb. alaka çeşitlerinden veya sebep ve müsebbeb, illet ve mâlûl, benzerlik ve zıtlık gibi zihnî bağlarla mâna irtibatını göstermek"¹⁹³ demektir. Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi, tefsîrlerinde ayetler ve sûreler arasındaki münasebete geniş bir şekilde yer vermiştir. Her iki müfessir de ayetlere tek başına mana vermek yerine konunun bütünlüğünü içerisinde onunla bağlantılı diğer ayet veya sûrelere işaret ederek açıklamalarını genellikle bu doğrultuda yapmıştır.

Her iki müfessirin tenâsüb yönünden benzer olan görüşlerine örnek olarak, Bakara sûresi 24-25. ayetlerin tefsîrini verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ وَيَبْشِرَ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رَزَقُوا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَنُوتُوا بِهِ مُتَشَبِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ"

"Fakat bunu yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- artık sakının o ateşten ki onun yakıtı insanlar ve taşdır. O kâfirler için hazırlanmıştır. İman eden, bir de güzel amellerde bulunan kimselerimüjdele ki altlarından ırmaklar akan cennetler onlarındır. Kendilerine ne zaman onlardan bir meyve rızık olarak yedirilse her defasında "Haa, bu, evvelce de (dünyada) rızıklandığımız (yediğimiz) şeydi." diyecekler ve o rızık (renkte, şekilde) birbirinin benzeri olmak üzere kendilerine sunulacak. Orada onlar için tertemiz zevceler de vardır. Ayrıca onlar orada süreklilikli olarak kalıcıdırlar." (Bakara, 2/24-25) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, bu ayetteki tenâsüb ile ilgili eserinde şu ifadelerle yer vermiştir: "Allah Teâlâ (c.c.), tevhid ve nübüvvetten bahsettikten sonra ahiretle ilgili açıklamada bulunarak, kâfirin cezasını, itaat edenin de mükâfatını bildirmiştir. Allah

¹⁹³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2008), 631.

Teâlâ'nın (c.c.), va'id ifade eden bir ayet zikrettiğinde, hemen peşi sıra vaa'd ifade eden bir ayet getirmesi âdetindendir."¹⁹⁴

Elmalılı Hamdi de bu iki ayet arasındaki münasebete dâirgörüşlerini,Râzî'nin ifadelerinebenzerşekilde şöyle ifade etmiştir: "وَبَشِّرْ"ve müjdele!"Bu atıf vavı, yani 've' bağlacı, yukarıdaki ayetlerin özünden anlaşılan mananın işaret ettiği gerekli hususa dikkat çekiyor. Şöyle ki: Habibim,Ey sevgili kulum! Sen de insanlardsın ve genel olan işte bu ibadet ve kulluk emri senin için de emirdir. Bununla beraber senin bir özelliğin var, sen benim hâs ve seçkin kulumsun ve peygamberlik gibi özel bir görevin var. İşte bu seçkinliğinin fermanı olan bu Kur'ân'ı ve bu meydan okuma mucizesini gördün ya, bunu al ve senin için hiçbir korku ve hiçbir üzüntü olmadığını anla ve bütün insanları emrine davet et, mucizeni göster, yola gelmeyenlere bu uyarımı ulaştır..."¹⁹⁵

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi, tefsîrlerinde ayetler arasındaki bağlantıya bu ayette olduğu gibi geniş bir şekilde yer vermişlerdir.

Müfessirin tenâsüb yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin yorumlarından etkilendiği örneklerden bir diğeri de "sadakalar" hakkındaki Bakara sûresi 274. ayet-i kerîmedir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ"

"Mallarını gece gündüz, gizli âşikâr (Hak yolunda) harcayanlar (yok mu), işte onların, Rableri katında mükâfatları vardır. Onlara hiçbir korku yoktur, onlar mahzun da olmayacaklardır."(Bakara, 2/274) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayetin sebab-i nüzûlüne dair görüşleri zikrederek şöyle der: "Ayet-i kerime her durum ve her vakitte sadakalarının kendilerini hayra teşvik etmiş olduğu kimseler hakkında umumîdir. Binaenaleyh, bu kimselere bir kimsenin ihtiyaç içinde olduğu haberi ulaştığında, onlar hemen bu ihtiyacı karşılamaya çalışır, onu geciktirmeden, herhangi durum ve zamanla kayıtlamazlardı. İşte bu, bu hususta ileri sürülen görüşlerin en güzelidir. Çünkü bu ayet-i kerime, infâk hükmünün beyânı

¹⁹⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:154.

¹⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:310.

hususunda zikredilmiş olan ayetlerin en sonuncusudur. İşte bu sebeple hiç şüphesiz bu ayet-i kerimede infâk şekillerinin en mükemmeli zikredilmiştir."¹⁹⁶

Elmalılı Hamdi de rivâyetleri aktardıktan sonra Râzî'nin ifadelerine eserinde şu şekilde yer verir: "Bu ayetin bütün zamanlarda ve durumlarda sadaka veren ve herhangi bir yoksulun ihtiyacını öğrendikleri zaman, geciktirmeksizin, hemen o ihtiyacı gideren ve başka bir durum ve zamanla ilintilendirmeyen kimseler hakkında, iyilik ve hayrın yaygınlaştırılmasına özendirmek için indiği de aktarılmıştır ki, Fahreddîner-Râzî, "Ayetin iniş sebebi hakkında zikredilen açıklamaların en güzeli budur. Çünkü bu ayet burada infâkın hükümlerini açıklayan ayetlerin sonu olduğundan, hiç şüphe yoktur ki bunda infâk çeşitlerinin en mükemmeli zikredilmiştir." diyerek bu görüşü tercih etmiştir."¹⁹⁷

Ayetin nüzul sebebi konusunda Elmalılı, Râzî'nin görüşlerini paylaşmış ve onun düşüncelerinden etkilenmiştir.

Her iki müfessirin tenâsüb yönünden aynı görüşleri benimsediği örneklerle, Nûr sûresi 63. ayet-i kerîmenin tefsîrini de verebiliriz.

"لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَسْتَلْلُونَ مِنْكُمْ لَوْ أَدَّ فَأَيُّهَا الَّذِينَ يَخَالِفُونَ عَنْ أَمْرٍ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ"

"Peygamberi, kendi aranızda birbirinizi çağırdığınız gibi çağırmayın. İçinizden diğerini siper ederek sıvışıp gidenleri, muhakkak ki Allah biliyor. Artık onun emrinden uzaklaşıp gidenler kendilerini bir fitne (ve bela) çarpmasından yahut onlara pek acıklı bir azâbını uğramasından çekinsin(ler)." (Nûr, 24/63) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî, tefsîrinde şu ifadelere yer verir: "Müberred (ö. 286/900) ve Kaffâl'ın (ö. 365/976) tercihinə göre ayetin anlamı şöyledir: "Onun, size olan emrini ve çağrısını, birbirinize olan emir ve çağrınız gibi kabul etmeyin. Çünkü, O'nun emrinin yerine getirilmesi farzdır, lâzımdır." Mânânın böyle olduğuna, bu ifadenin peşinden gelen, "Artık O'nun emrinden uzaklaşıp gidenler çekinsinler." ayeti de delâlet eder."¹⁹⁸

¹⁹⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5:548.

¹⁹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:304.

¹⁹⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:160.

Elmalılı Hamdi de "Onun çağrısına cevap vermek farzdır; duâsı Allah katında hemen cevap bulur. Dolayısıyla emirlerine tam bir saygı ile boyun eğip tutunmak ve onu gücendirmekten son derece sakınmak gerekir."¹⁹⁹ diyerek aynı görüşü benimser.

Râzî, bu ayeti yorumlarken, siyâk ve sibâk ilişkisi ekseninde bir açıklamada bulunmuştur. Elmalılı da ayeti Râzî ile aynı şekilde tefsîr etmiştir.

Müfessirin tenâsüb yönünden Fahreddîn er-Râzî'nin yorumlarına benzer görüşler ifade ettiği örneklerden bir diğeri de Muhammed sûresi 1. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah,

"الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَلُهُمْ"

"İnkâr edip de, Allah'ın yolundan yüz çevirenlerin amellerini Allah boşa çıkarmıştır." (Muhammed, 47/1) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, bu sûre ile bir önceki Ahkâf sûresi arasındaki bağlantıyı tefsîrinde şöyle açıklar: "Bu sûrenin başı, bir önceki sûrenin sonuyla bir uyum içindedir. Çünkü bir önceki sûrenin sonunda Cenâb-ı Hak, *"Hiç fâsıklar gürûhundan başkası helâk edilir mi?"* buyurmuştur. Buna göre birisi sanki, "Yemek yedirme, fakirleri doyurma, sılâ-ı rahimde bulunma ve insanın ömrü boyunca yaptığı şeyler gibi, sâlih amelleri varken, fâsıklar (kâfirler) nasıl helâk edilirler? Helâk edilirse, bu durumda amellerinin, iyi işlerinin heder edilmesi söz konusu olur. Halbuki Allah Teâlâ, *"Kim zerre miktarı hayır işlerse, mutlaka onun (karşılığını) görür."* (Zilzâl, 99/7) buyurmaktadır. Cenâb-ı Hak burada ise *"İnkâr edip de Allah'ın yolundan saptıranların amellerini Allah boşa çıkarmıştır."* buyurmuştur ki bu, "Onlar için hiçbir amel kalmadı ve bulunmadı. Dolayısıyla onları helâk etmek imkânsız değil." demektir."²⁰⁰

Elmalılı Hamdi de Ahkâf ve Muhammed sûresi arasındaki münasebeti şu şekilde belirtir: "Bu sûrenin başı ile önceki sûrenin sonu arasındaki ilgi ve bağlantı açıktır. Öyle ki, besmele okunmadan [önceki sûre bu sûreye] bitştirilirse, ilk ayet, onun son ayetinin doğrudan doğruya bir "sıfat-ı kâşife"si, yani açıklayıcı bir sıfatı olarak okunur."²⁰¹

¹⁹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:225.

²⁰⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 20:61.

²⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:385.

Elmalılı Hamdi ve Fahrreddîn er-Râzî, Ahkâf sûresinin sonu ile Muhammed sûresinin başı arasındaki bağlantıyı aktarmıştır. Her iki müfessir de tefsîrlerinde ayetler ve sûreler arası münasebeti çok fazla zikretmiştir.

Müfessirin tenâsüb yönünden Fahrreddîn er-Râzî'nin yorumlarından etkilendiği örneklerden bir diğeri de "Peygamberimiz'in (s.a.s.) tanık olarak gönderilmesi" ile ilgili Fetih sûresi 8. ayet-i kerîmedir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا"

"Biz, seni bir şâhid, bir müjdeleyici ve bir uyarıcı olarak gönderdik." (Fetih, 48/8) buyurur.

Elmalılı Hamdi, "إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَهِدًا" *"Gerçekten biz seni bir tanık olarak gönderdik.."* ayetiyle ilgilieserinde Fahrreddîn er-Râzî'nin şu görüşlerini aktarmıştır: "Burada müfessirler, عَلَيْهِ السَّلَامُ شَهِيدًا...Peygamber de size tanık (örnek) olsun..." (Bakara, 2/143) ayetinin anlamına göre, "ümmetin yapıp, ettiklerine bir tanık olarak gönderdik." anlamındadır." demişlerdir. Fakat daha uygun olanı, لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ, لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ "Allah, melekler ve ilim sahipleri tanıklık etmiştir ki, Allah'tan başka ilah yoktur..." (Âl-i İmrân, 3/18) buyrulduğu şekilde, لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ "Bil ki, Allah'tan başka ilah yoktur." (Muhammed, 47/19) emri gereğince, "Allah'ın birliğine tanık olarak gönderdik." anlamında olmasıdır... وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا *"Hem bir müjdeci, hem de bir uyarıcı olarak..."* "O tanıklığı kabul edip gereğince hareket edenleri müjdeleyici, etmeyenleri de uyarıcı.." ²⁰²

Taberî ise bu ayeti şu şekilde tefsîr eder: "Ey Muhammed, onlara gönderdiğim risâleden ve onları davet ettiğin şeye sana verdikleri cevap hususunda seni ümmetinin üzerine şâhid olarak gönderdim. Eğer dosdoğru dine uyma hususunda senin davetine cevap verirlerse, onları cennetle müjdeleyici; eğer onlara Rabbin katından götürdüğünden yüz çevirirlerse, onları Allah'ın azâbıyla uyarıcısın." ²⁰³

²⁰² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:430.

²⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 26:86-87.

İbn Kesîr ise bu ayeti şöyle açıklar: "*Gerçekten biz seni bir şahit olarak gönderdik.*" yani mahlukatın üzerine demektir. "*Bir müjdecî*" yani mü'minler için "*ve bir uyarıcı*" yani kâfirler için demektir."²⁰⁴

Râzî, bu ayeti Taberî ve İbn Kesîr'den farklı bir şekilde yorumlamıştır. Elmalılı da Râzî'nin görüşünü aktararak, onun yorumuna katılmıştır.

2.3. Değerlendirme

Ayetler bazen bir kişiden bahsederek, has mana ifade ediyor olabilir ancak bu hitaplaraynı özelliği taşıyan diğer bütün insanlar için de bir uyarıdır. Örneğin; Firavun, Nemrut ve Ebû Lehebbir şahıs olmakla birlikte onlar artık birer sembol haline gelmiştir. Dolayısıyla Kur'ân'ın evrenselliğinden, bu ayetleri umum olarak anlamamız bütün İslâm âlemi için bir ders niteliğindedir. Yani her iki müellif tefsîrlerinde bu konuları ayrıntılı bir şekilde işlemişler ve çoğu zaman ayetlerdeki evrensel mesajları öne çıkarmışlardır.

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi, ayetlerin kapsamını daha iyi anlamamızı sağlamak için bazı kelimelerin üzerinde özellikle durarak ve ince manaları zikrederek, ayetleri bu çerçevede yorumlamışlardır. Her iki müfessirde lafızları yorumlarken, genellikle hakîkî manasından çok fazla uzaklaştırmayarak anlam vermeyi uygun görmüşlerdir. Aynı zamanda ayete aykırı olmayan, örfte kullanılan bir mecâzî manası daha varsa onu da reddetmezler. Lafızlara, akılla bağdaşan ve genellikle örfte kullanılan şekliyle, insanların davranışları üzerindeki yapıcı etkisine yönelik anlam vermişlerdir.

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi eserlerinde, ayetlerin sebebi nüzullerini göz önünde bulundurarak, mananın konunun bağlamı içerisinde değerlendirilmesine ve ona göre ayetin anlaşılmasına özen göstermişlerdir. Her ikisi de ayetleri tefsîr ederken, kelimelerin hakîkî ve mecâzî manalarını, özellikle lafızların toplumdaki kullanım şekillerini, ayetlerin te'vil edilip edilmeyeceği vb. noktasını dikkate almışlardır.

Her iki müfessir de ayetle ilgili aktarılan rivâyetleri tercih ederken, ayetin mekkî-medenî oluşu, nüzul sebebi, siyâk ve sibâkî bağlamında değerlendirmelerde bulunarak görüşlerini ifade etmişlerdir. Eserlerinde, rivâyetleri, konunun içeriğine bağlı

²⁰⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 7:329.

olarak, aktarılan bilgilerin doğruluğuna deliller getirerek ve akıl süzgecinden geçirerek almışlardır. Bazende konuyla ilgili yeni fikirler aktarmayı doğru bulmuşlardır.

İki tefsîr kitabı da dirâyet ağırlıklı tefsîr olduğundan dolayı her başlıkta aslında kendi fikirlerinin bir yansımasını görmek mümkündür. Her iki müfessir de eserlerinde, yalnızca ayetlerle ilgili rivâyetleri aktarmakla sınırlı kalmayıp, fennî, sosyal ilimler gibi çeşitli ilimlere dayanarak, konuyla ilgili ellerinde bulunan bilgileri akıl süzgecinden geçirmişlerdir. Kevnî ayetlerin tefsîrini yaparken, yaşadıkları dönemin bilimsel verilerini kullanmışlardır.

Müellifler, Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı olduklarından dolayı eserlerinde genellikle bu çizgide değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Fıkhen Fahreddîn er-Râzî, Şâfiî mezhebine; Elmalılı Hamdi ise Hanefî mezhebine mensuptur ve eserlerinde ahkam ayetlerinin yorumunda genellikle onların düşüncelerini benimsemişlerdir. Fakat bazı ayetlerin tefsîrinde, diğer mezheplerin görüşlerini paylaşmayı uygun görmüşlerdir.

Müellifler, zaman zaman ayetleri filolojik yönden ayrıntılı bir şekilde inceleyerek, ayetlerde bulunan zamirlerin, fiillerin, harf-i cerlerin vb. manaya etkisini, akla ve bilime uygun, diğer ayetlerle ilişkilendirerek, anlamı kuvvetlendirecek ve evrensel mesajlar içerecek şekilde yorumlamışlardır.

Müfessirler, eserlerinde ayetler arası ilgi ve bağlantılara, nüzul sebeplerine, gerekli olduğu yerlerde mütevâtir kıraat farklarına ve bunların tefsîre etkisine, dil ile ilgili edebî inceliklere temas etmişler, ayetlerdeki dinî, hukukî, sosyal, ahlakî konuları işleyerek, mümkün oldukça ayetlerin temel mesajlarını vermeye çalışmışlardır.

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi, eserlerinde tenâsübü çokça kullanmıştır. Her iki müfessir de bir ayetin, onunla bağlantılı olan diğer ayetlerle veya sûrelerle münasebetini kurmuş, sûreler arasındaki bağlantıyı da tefsîrlerinde ayrıntılı olarak işlemişlerdir.

Her iki müfessir de tefsîrlerinde, birçok önemli eserden istifade etmişler, ama ilmî becerileri ile yer yer eleştirilerde ve tercihlerde bulunmuşlar, akıl ve mantık çerçevesinde güzel, ikna edici açıklamalar yapmışlardır. Eserler, müfessirlerin lisanî, şer'î ve aklî ilimler çerçevesinde âlimlerimizin dirâyet metodundaki maharet ve

başarısını yansıtır. Eserlerde birçok rivâyete yer verilmekle birlikte özgün fikirler çok geniş bir yer tutmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELMALILI MUHAMMED HAMDÎ'NİN FAHREDDÎN ER-RÂZÎ'DEN FARKLI GÖRÜŞLERİ

Kur'ân-ı Kerîm, inmeye başladığı andan itibaren Müslümanlar tarafından üzerinde derin derin düşünülerek, çeşitli araştırmaların yapıldığı ve her zaman merak uyandıran özelliği ile ilmî çalışmaların kaynağı olmuştur. Bu sebeple yazılan tefsîr kitaplarıyla birlikte ayetler hakkında birçok yeni ve farklı düşünceler oluşmuştur. Her iki müellif de ayetlerdeki konuları zaman zaman farklı işleyişleriyle özgün eserler ortaya çıkarmışlardır. Elmalılı Hamdî, birçok ayetin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî'den etkilenip görüşlerini paylaşmıştır. Bununla birlikte o, tefsîrinde bazen farklı görüşlerde bulunmuş, bazen ilave yorumlar yapmış ve bazen de Râzî'nin eserinde yer vermediği düşünceleri eserinde özellikle zikredip, incelemiştir. Bu bölümde Elmalılı Hamdî'nin, Râzî'den farklı olan görüşlerini inceleyeceğiz.

3.1. Aynı Ayetin Tefsîrinde Farklı Rivâyetleri Kullanması

Kur'ân'ın bir ayeti için bazen birden çok rivâyet bazen de zayıf ve uydurma rivâyetler söz konusu olmuştur. Bununla birlikte İsrâiliyat kaynaklı bilgiler de İslâm eserlerine dâhil edilerek birçok insan tarafından benimsenmiştir. Bu da rivâyetlerin kaynağını daha iyi incelemeyi ve bilgileri özenle seçip akılla bağdaştırarak tefsîr kitaplarında kullanmayı gerektirmiştir. Her iki müfessirde zikredilen rivâyetlerde, ayetlerle bağdaşan ve akla uygun olanları özenle seçmiş, ancak ayetleri yorumlarken bazen farklı rivâyetleri tercih etmişlerdir.

Fahreddîn er-Râzî, tefsîrinde öncelikle ayetle ilgili rivâyet edilen bütün görüşleri yazmış, daha sonra da kendi görüşünü delilleriyle birlikte aktarmayı tercih etmiştir. O,

bazen de sadece rivâyetleri söylemekle yetinmiştir. Elmalılı ise, eserinde bütün rivâyetleri aktarmayarak, genellikle sahih gördüğü rivâyeti bizlerle paylaşmıştır.

Her iki müfessirin rivâyetleri kullanarak farklı yorumlarda bulunduğu ayetlere örnek olarak, Bakara sûresi 114. ayeti kerîmenin tefsîriniverebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسْجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ"

"Allah'ın mescidlerinde O'nun adının anılmasınaengel olanlardan, onların harap edilmesi içinçalışandan daha zâlim kimdir? Onlar için, oralara ancak korkarak girmeleri uygundur. Dünyada rezillikonlarıdır. Ahirette büyük azâb da yine onların."(Bakara, 2/114) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, bu ayet ile ilgili rivâyetleri sıraladıktan sonra bu hususta bir izah tarzı daha bulunduğunu ve bu nazmın gözetilmesi bakımından daha uygun olduğunu söyleyerek, konuyu şu şekilde açıklamıştır: "Kible Ka'be'ye çevrilince, bu, Yahudilere çok zor geldi. Bunun üzerine onlar, insanları Ka'be'ye yönelerek namaz kılmaktan menetmeye yöneldiler. Öyle ki bazı kâfirleri Kâbe'yi tahrip etmeye kışkırtmak suretiyle de, Kâbe'yi tahrip etmek hususunda çaba harcamışlardır. Yine onlar, içinde kibleye müteveccihen namaz kılmasınlar diye, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) mescidini tahribe de çalışmışlardır. Böylece Allahu Teâlâ onları bu konuda kınamış ve onların bu konudaki tutumlarının kötülüğünü beyan etmiştir."²⁰⁵

Elmalılı Hamdi ise"Müfessirlerin çoğunluğunun açıklamasına göre, ayetin asıl iniş sebebi, Beyt-i Makdis'in yıkılması konusu olup, ayet de, Rûm ve Hristiyanlarla ilgilidir. Diğer müfessirler ise, ayetin müşrikler hakkında indiğini ileri sürmüşlerdir. En doğrusu ayet, her iki grubun, yani Hristiyanlar ile müşriklerin ortak oldukları "şirk" hakkındadır. Ayetteki kınamanın asıl hedefi, Rum Hristiyanlarıdır. Bütün tarihî zulümleri özetleyen bu yüce ayet, özellikle Hristiyanların müşriklerle paylaştıkları bu zulme işaret ederek inmiş; Yahudiler de, sebebiyet vermek ve Beyt-i Makdis'in hakkını ödememek suretiyle onu yıkmaya çalışanlar sınıfına katılmıştır. Dolayısıyla ayetin

²⁰⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:356.

bağlamı, hem Yahudi, hem Hristiyan ve hem de müşriklere dokunarak, mescitlerin dokunulmazlık hakkını evrenselleştirmiştir."²⁰⁶ şeklinde tefsîr etmiştir.

Râzi, bu ayetle ilgili tefsîrinde rivâyetleri aktarmış ancak kendisi ayete daha uygun olduğunu düşünerek yeni bir yorum getirmiştir. Elmalılı ise çokça benimsenen rivâyeti uygun görmekle birlikte asıl konunun "şirk" olduğunu ve ayetin bununla ilgili olan bütün toplulukları kapsadığı anlayışını benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin rivâyetler konusunda Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, "Allah'ın boyası" ile neyin kastedildiği konusundaki Bakara sûresi 138. ayetin tefsîrini örnek olarak verebiliriz.

"صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عِبْدُونَ"

"Allah'ın boyası... Allah'tan daha güzel boyası olan kim? Biz ona kulluk edenleriz." (Bakara, 2/138) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî, صِبْغَةَ اللَّهِ ifâdesiyle neyin murad edildiği hususunda âlimlerin farklı görüşlerini zikretmiştir:

- a) "Allah'ın dini" manasınadır. Yahudiler evlâdlarını Yahudilik ile, Hristiyanlar da Hristiyanlıkla boyuyorlardı. Yani bu din o çocukların kalplerinde iyice yer etsin diye, onları kendi dinlerine sokup adetâ onunla onları boyuyorlardı. Bu izah Katâde'den rivayet edilmiştir.
- b) "Allah'ın boyası" O'nun yaratışdır.
- c) "Allah'ın boyası" sünnet olmak demektir.
- d) Esamm'dan rivâyet edildiğine göre, صِبْغَةَ اللَّهِ "Allah'ın hüccet ve delili" demektir. Ebû Ubeyde'den rivâyet edildiğine göreyse, onun "Allah'ın kanunu", "Sünnetullâh" olduğu söylenmiştir. Râzî'ye göre en güzel görüş, birinci görüştür.²⁰⁷

Elmalılı Hamdi ise "Din ve imanı bir boyaya benzetmek gerekirse, biz, Allah'ın boyası olan fitrî bir iman ile, yani yaratılışımızda içimize işlenmiş iman ile inanırız. Maddî ve manevî bütün temizlik ve süslerimiz, hep bu ilk yaratılış temelini korumak ve

²⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:473-475.

²⁰⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:511-514.

geliştirmek amacına harcanır. İslâm dini ve tevhid inancı, insanların Allah tarafından yaratılırken boyandıkları ne güzel ilâhî bir renktir."²⁰⁸ şeklinde ayeti tefsîr etmiştir.

Müellifler, **لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** lafzını biraz farklı şekillerde tefsîr etmişlerdir. Râzî, lafzı "Allah'ın dini" manasına almayı daha uygun görmüştür. Elmalılı ise bu ayetin, "Biz Allah'ın boyası olan fitrî imanla iman ettik, sun'î imana tenezzül etmedik." anlamına geldiğini Hristiyanların çocukları, suya batırmalarının fitrî temizlik açısından hiçbir anlam ifade etmediğini belirtmiştir.²⁰⁹

Elmalılı Hamdi'nin rivâyetler konusunda Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de "zina eden erkeklere eziyetin nasıl olacağı" ile ilgili Nisâ sûresi 16. ayetin tefsîridir.

"وَالَّذَانِ يَأْتِيَاهَا مِنْكُمْ فَأُذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا"

"Sizlerden fuhuşu işleyenlerin her ikisine de eziyet edin. Eğer tevbe edip hallerini düzeltirlerse artık onlar(a eziyet)ten vazgeçin. Çünkü Allah tevbeleri çokça kabul eden, çokça esirgeyendir."(Nisâ, 4/16) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî der ki: "Âlimler, bu eziyetin mutlaka dil ile sıkıntı vermek şeklinde -ki bu da azarlama ve ayıplamadır- gerçekleştirileceği hususunda ittifâk etmişlerdir. Mesela şöyle denilir: "Yaptığınız bu iş, ne kadar kötüdür. Siz kendinizi Allah'ın ceza ve gazabına dâhil kıldınız. Ve yine siz kendinizden adâlet, liyâkat ve ehliyetini uzaklaştırıp, şehâdet etme hakkını yitirdiniz..." Âlimler, bu eziyete, dövmenin de dâhil olup olmayacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. İbn Abbâs'tan, onların pabuçlarla dövüleceği rivâyet edilmiştir. Birinci görüş daha uygundur. Çünkü nassın medlûlü (manası) onlara sadece eziyet etmedir. Bu ise, sadece dil ile yapılan eziyet ile tahakkuk etmektedir. Âyet-i kerîme'de, dövmeye delâlet eden bir husus da yoktur. Bundan dolayı, bu görüşe varmak doğru değildir."²¹⁰

Elmalılı Hamdi ise "Erkeklerde zina yapanlara gelince: **وَالَّذَانِ يَأْتِيَاهَا مِنْكُمْ فَأُذُوهُمَا** eza ediniz, yani ne kadar olacağı sizlere bırakılmış olmak üzere, sözlü veya fiili cezalandırma ile haddini bildiriniz. Bazıları bu ayetin

²⁰⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:509.

²⁰⁹ Mehmet Çalışkan, "Kur'anî Bir Kavram Olarak "Sıbgatullah" Kelimesinin Model İnsan Oluşumundaki Katkısı", içinde *Uluslararası İslâm ve Model İnsan Sempozyumu Bildiri Kitabı Cilt II*, editör M. Akif Özdoğan, Faruk Çiftçi, Fatih Tiyek, Veli Aba, Sezai Korkmaz ve İrfan Kara (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Kültür ve Turizm Şube Müdürlüğü Yönetim Yeri, 2018), 22.

²¹⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 7:427.

inişinin daha sonra olup, önce kadın hakkında, o ayetteki "veya Allah kendilerine bir yol belirleyinceye kadar" ifadesinin işaret ettiği gibi, ömür boyu hapsi yürürlükten kaldırmış, daha sonra Nûr Sûresi'ndeki ayetle de burada kapalı olan "eza/tazir" cezası açıklanarak "had cezası"na çevrilmiş olduğunu söylemişlerdir ki, en uygun görüş de bu olsa gerektir."²¹¹ şeklinde açıklar.

İbn Kesîr, tefsîrinde bu ayet ile ilgili fikrini şöyle beyan eder: "*İçinizden onu yapanlara eziyet edin.*" yani fuhuş yapanlara eziyet edin, demektir. İbn Abbâs (r.a.), Saîd b. Cübeyr ve diğerleri: "Sövmeye, ayıplama ve pabuçlarla dövme ile demişlerdir. Allah onu celde veya recm ile değiştirenceye kadar hüküm böyleydi."²¹²

Râzî, bu ayet ile ilgili rivâyetleri zikrettikten sonra eziyetin dil ile olması gerektiği görüşünü benimserken, Elmalılı ise eziyetin sözlü veya fiili olarak olması gerektiğini bizlere aktarmıştır.

Elmalılı Hamdi'nin Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, Nahl sûresi 41. ayetin nüzul sebebi ile ilgili yaptığı açıklamayı da örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لَنَبْوَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَلَا جَزَاءَ الْآخِرَةِ أَكْبَرَ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ"

"Biz, zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenleri dünyada elbette güzel bir surette yerleştiririz. Âhiret mükâfatı ise daha büyüktür. (Kâfirler bunu) keşke bilmiş olsalardı."(Nahl, 16/41) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayet ile ilgili şöyle söyler:"İbn Abbâs (r.a.), bu ayet,sahâbeden Kureyş'in köleleri olan altı kişi, yani Suheyb, Bilâl, Ammâr, Habbâb, Âbis ve Cübeyr hakkında nazil olmuştur ki, Kureyş, onları İslâmiyet'ten geri çevirmek için, onlara ellerinden gelen her türlü işkenceyi yapmaya başlamışlardı. Suheyb, Kureyşlilere, "Ben, ihtiyar, yaşlı bir adamım. Sizin lehinize olsam bile, size faydam dokunmaz. Sizin aleyhinize olsam, size zararım dokunamaz." dedi de, onlardan canını mal karşılığı fidye ile kurtardı. Diğerlerine gelince: Onlar, hicret etmişlerdir. İşte bundan dolayı bu ayet nazil olmuş."²¹³

²¹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:50.

²¹² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2:235.

²¹³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:221-222.

Elmalılı Hamdi ise ayeti, "هَاجِرُوا" *yurtlarından göçenler*. Bu sûre vahyin Mekke döneminde indiğine göre, bu ayetin iniş nedeni, Habeşistan'a hicret eden ilk muhacirler olsa gerektir.²¹⁴ şeklinde tefsîr eder.

Bu ayetin nüzul sebebi ile ilgili İbn Kesîr de tefsîrinde şöyle demiştir: "İniş sebebinin Habeşistan hicreti olma ihtimali vardır. Çünkü o zaman kavimleri Mekke'de kendilerine şiddetle eziyet etmişlerdi, onlar da Rablerine ibâdet imkânı bulmak için aralarından çıkmışlardı."²¹⁵

Fahreddîn er-Râzî, ayetin nüzul sebebi ile ilgili İbni Abbâs'tan (r.a.) gelen rivâyeti zikretmiş, Elmalılı Hamdi ise burada herhangi bir rivâyet aktarmamış ve ayete daha genel bir mana vererek "yurtlarından göçenler" ifadesinin Habeşistan'a hicret eden bütün muhacirlerle ilgili olduğunu söylemiştir. İbn Kesîr de ayetin nüzul sebebinin Habeşistan hicreti olabileceğini ifade etmiştir. Kur'ân'daki ayetlerin nüzul sebepleri hâs mana ifade etsede ayetlerdeki evrensel mesajın bütün bu davranışı sergileyen mü'minler içinde geçerlilik arz ettiği düşüncesindeyiz.

Elmalılı Hamdi'nin rivâyetler konusunda Fahreddîn er-Râzî'den farklı yorumladığı ayetlerden bir diğeri de "nezdinde kitaptan bir ilim olan" kimsenin kim olduğu ile ilgili Neml sûresi 40. ayetin tefsîridir.

"قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِّنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَن يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رَءَاهُ مُسْتَقَرًّا عِنْدَهُ قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي ءَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَمَن شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ"

"Kendisinde kitaptan bir ilim olan, "Ben, sen daha gözünü yumup açmadan evvel onu sana getiririm." dedi. Onu, yanında durur bir halde gördüğünde "Bu, Rabbimin lütfundandır. Şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni imtihan ettiği içindir. Kim şükrederse kendi faydasıdır. Kim de nankörlük ederse şüphe yok ki Rabbim, tamamen müstağnîdir, hakkıyla kerem sahibidir." dedi." (Neml, 27/40) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî görüşünü şu şekilde belirtmiştir: "Doğrusu bu, Süleymân'ın (a.s.) bizzat kendisidir. Hitap olunan şahıs ise Hz. Süleymân'ın (a.s.) kendisiyle konuştuğu ifittir. Hz. Süleymân (a.s.), bir mucize ortaya koymak ve böylece

²¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:409.

²¹⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4:572.

de herşeyden önce onlara meydan okumak istemiştir. Daha sonra da İfrît'e, İfrît için mümkün olmayan bir sürat içinde, o tahtı kendisinin getireceğini açıklamıştır."²¹⁶

Elmalılı Hamdi ise "Bu zatın kim olduğu hakkında çeşitli görüşler vardır. İbn Mes'ûd'un görüşüne göre o, Hızır aleyhisselâm'dır. İbn Abbâs'ın herkesçe bilinen görüşüne göreyse o, Hz. Süleymân'ın veziri olan Âsaf İbn Berhîyâ'dır ki o, çok doğru (Sıddîk) bir zat idi. Kendisiyle duâ edildiğinde duânın kesin kabul edildiği Allah'ın "ism-i a'zam"ını bilirdi. Hazreti Süleymân'ın bir mucizesi olmak üzere, veziri böyle bir keramet göstermiştir. Fahreddîner-Râzî, bu kişinin Süleymân aleyhisselâm'ın kendisi olması görüşünü, değişik açıklamalar yaparak, tercih etmiştir. Bununla birlikte çoğunluk, bu kişinin Süleymân aleyhisselâm'ın kendisi değil, yakın adamlarından birisinin olmasını, ayetlerin akışına daha uygun bulmuşlardır. Muhyiddîn Arabî *Füsûs*'ta demiştir ki: "Bu iş Süleymân aleyhisselâm'ın yakın adamlarından birisinin eliyle oldu ki, orada bulunanların gönüllerinde, Süleymân aleyhisselâm'ın şanı için daha görkemli ve etkileyici olsun..."²¹⁷ Şüphesiz adamlarından böyle bir kerametın meydana gelmesi, kendisinin daha çok yüksekliğini gösterir ve bu ilmin, ona verilen ilmin bir uzantısı olduğunu anlatır."²¹⁸ şeklinderivâyetleri aktararak tefsîr etmiştir.

Elmalılı, eserinde Râzî'nin görüşünü paylaşmakla birlikte ondan farklı bir yorumda bulunmuştur. Muhyiddîn Arabî'nin bu ayet ile ilgili düşüncelerine, eserinde genişçe yer vererek onun fikirlerinden etkilenmiştir.

Ayetlerin tefsîrinde naklî bilgiler ön plana çıkmış, ayetlerin nüzul sebebi, müteşâbih ayetler ve gaybî meseleler vb. ile ilgili konuları içeren ayetler başta olmak üzere, Kur'ân'ı en doğru şekilde yorumlayabilmek için özellikle Peygamberimiz'in (s.a.s.) sünnetinden faydalanmamız önem arz etmiştir. Elmalılı Hamdi'ye nazaran Fahreddîn er-Râzî eserinde, ayetleri aklî delillerle açıklamanın yanısıra konuyla ilgili çok fazla hadis de zikrederek, tercihlerini sağlam delillerle desteklemiş ve kuvvetlendirmiştir.

²¹⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:428.

²¹⁷ Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem*, 156.

²¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:335-336.

3.2. Dirâyet Tefsîri Yönünden Farklılıklar

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi, eserlerini yazarken genelde özgün fikirlerini aktarmayı tercih etmiştir. Eserlerinde, rivâyet tefsîrinin örneklerine rastlamakla birlikte iki âlim dedirâyet tefsîrinin en büyük temsilcilerinden olmuştur. Elmalılı Hamdi, birçok ayette Fahreddîn er-Râzî'nin fikirlerini benimsemekle birlikte ilmî birikiminden ve yaşadığı dönemin düşüncelerinden dolayı ayetlere farklı yorumlarda getirmiştir.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı şekilde yorumladığı ayetlere, "gazap olunan kimseler" ve "sapıtanların" kimler olduğu ile ilgili Fâtiha sûresi 7. ayet-i kerîmeyi örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ"

"... Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet, gazaba uğrayanların vesapıtanların yoluna değil." (Fâtiha, 1/7) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayet ile ilgili, "Evlâ olan, "kendilerine gazap olunan kimseler" in görünen amellerde hata eden kimselere (ki bunlar da fâsıklardır), "sapıtanlar" sözünün de inanç bakımından hata eden kimselere hamledilmesidir. Çünkü lafız, umumîdir; umumî olan lafzı kayıtlamaksa, aslolanın aksine bir hareket tarzıdır."²¹⁹ diyerek âlemdeki insanları üç gruba ayırmıştır:

"Birinci grup, Hakk'a ulaşmış, ihlâs sahibi kâmil insanlar... Bunlar bizzat Hakk'ın bilgisi ve bu bilgiyle amel etme neticesi elde edilen hayrı kendilerinde cemetmiş olan kimselerdir. أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ sözü ile bu kimselere işaret edilmektedir.

İkinci grup, sâlih amelleri ihlâl etmiş olanlardır ki, bunlar da fâsıklardır. غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ sözü ile bunlara işaret edilmiştir.

Üçüncü grup, doğru inancı ihlâl etmiş olanlardır ki bunlar bid'ate ve küfre dalan kimselerdir. İşte الضَّالِّينَ sözü ile de bunlara işaret edilmektedir."²²⁰

Elmalılı Hamdi ise "Gazaba uğramışlar" dan maksat ahdi haricî ile yani dış dünyada en bilinen örneği ile Yahudiler; "sapıtmışlar" dan maksat da Hristiyanlardır, diye tefsîr

²¹⁹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 1:363-364.

²²⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 1:376-377.

olunursa, ayetteki "gayr" ve "lâ" edatları ile, ilk ve sözlü olarak bunların yolunun olumsuz olduğu bildirilmiş (nefy) ve dolaylı olarak da bütün diğerlerinden haydi haydi sakınılmış olunur. Ve bu tefsîrin rivâyetindeki zincirler kuvvetlidir. **إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ** "Sadece sana ederiz kulluğu, ibâdeti ve sadece senden dileriz yardımı, inayeti (Ya Rab!)" (Fâtiha, 1/5) ayetinde şirkleri belli olan diğer müşriklerden açıkça ve sürekli olarak; bunlara oranla hafif olan Yahudilerve Hristiyanlardan da dolaylı olarak sakınılmış olmasında, burada da bunlardan açıkça ve öbürlerinden dolayısıyla sakınılmış olmasında da bir incelik vardır."²²¹ şeklinde açıklamıştır.

İbn Kesîr de tefsîrinde, "Yahudiler ameli kaybettiler, Hristiyanlar da ilmi kaybettiler. Bundan dolayı gazap Yahudilere, sapıklık da Hristiyanlara aittir."²²² diyerek ayeti Râzî'den farklı bir şekilde yorumlamıştır.

Bu ayetin tefsîrinde, "Allah'ın gazabına müstahak olanların ve sapıtanların" sadece Yahudiler ve Hristiyanlar olduğunu söyleyip, manayı bu iki millet ile sınırlandırmak, bizce ayetin ufkunu daraltır. Fahreddîn er-Râzî'nin dediği gibi, "nerede ve ne zaman olursa olsun, amelde hata edip Allah'ın öfkesini hak edenler **الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ**; itikatta hata edip, doğru yoldan sapanlar da **الضَّالِّينَ** dir." demek daha doğru olur.²²³

Fahreddîn er-Râzî, bu ayete daha kapsamlı ve derin bir mana vererek önemli bir konuya dikkat çekmiştir. Ayette geçen lafzın umumî olduğunu belirterek **غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ** sözü ile fâsıkların, **وَالضَّالِّينَ** sözü ile de bid'ate ve küfre dalan kimselerin kastedildiğini söylemiştir. Elmalılı Hamdi ise hadisi dikkate alarak, burada Yahudiler ve Hristiyanlardan açıkça ve müşriklerden de dolayısıyla sakınılmış olduğunu aktarmış ve ayeti Fahreddîn er-Râzî'den farklı bir şekilde tefsîr etmiştir.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı yorumladığı ayetlerden bir diğeri de "لَا رَيْبَ فِيهِ" sözünden ne kastedildiği ile ilgili Bakara sûresi 2. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah,

"ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ"

²²¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:171-191.

²²² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1:141.

²²³ Zeki Duman, *Beş Surenin Tefsiri* (Kayseri: Fecr Yayınevi, 1999), 49.

"Bu, o kitaptır ki kendisinde hiçbir şüphe yoktur. (O) takvâ sahipleri için doğru yolun ta kendisidir."(Bakara, 2/2) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayetin tefsîrinde şöyle der:"Cenâb-ı Hakk'ın لَا رَيْبَ فِيهِ sözünden murad, bu kitabın, hangi şekilde olursa olsun, herhangi bir şüpheyeye mahal olmasını reddetmektir. Bunun gayesi ise, bu kitabın doğruluğunda, Allah katından olması hususunda ve bir mucize olmasında, herhangi bir şüphenin olmadığını ifade etmektir."²²⁴

Elmalılı Hamdi ise ayeti Râzî'den farklı bir şekilde yorumlayarak eserinde şu ifadeler yer verir:"Cenâb-ı Allah,"Bu konuda hiçbir şekilde şüphe etmeye gerek yoktur."diye açıkça garanti vermiştir ki bunda Rasulullah'ın, vahyi gerek almasında ve gerek insanlara ulaştırmasında, sözünde doğru ve güvenilir olduğunu belirtme ve ilan vardır. Bu şekilde, kitabın "şüphe edilemez" olduğunu belirtmek, onu insanlara ulaştıran Muhammedü'l-Emin'in de "şüphe edilemez" olduğunu belirtmedir."²²⁵

Fahreddîn er-Râzî, bu ayette geçen "لَا رَيْبَ فِيهِ" ifadesine Kur'ân'dan şüphe etmeye hiç mahal yoktur manasını vermiş, Elmalılı ise kitabın yanısıra Hz. Peygamber'in (s.a.s.) vahyi almasında ve insanlara ulaştırmasındada şüphe edilemez olduğunu özellikle yorumunda vurgulamıştır.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden farklı olan görüşlerine, Bakara sûresi 10. ayette geçen "hastalık" ile ilgili yaptıkları açıklamaları da örnek olarak verebiliriz.

"فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ"

"Kalplerinde bir maraz vardır onların. Allah da marazlarını artırdı. Yalan söylemekte oldukları için de onlara acıklı bir azâb vardır."(Bakara, 2/10) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî, ayeti birçok bakımdan tevil etmek gerekir der ve manaları şöyle sıralar:

- a. "Ayette geçen "hastalık", gam ve keder anlamına hamledilir. Münâfıklar, Hz. Peygamberin işinin sağlamlaştığını ve günden güne şanının yüceldiğini gördüklerinde kalpleri kederlenmişti...

²²⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 1:441.

²²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:217.

- b. Onların hastalıkları ve küfürleri, sorumluluklarının artması sebebiyle de artmıştır...
- c. Cenâb-ı Hak'ın **فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا** sözünden maksat, Allah'ın onlara lütfunu arttırmamasıdır. İşte bu lütfu arttırmaması sebebiyle de Allah onları yardımsız bırakmıştır.
- d. Ayetteki hastalık, onların niyetteki gevşeklikleridir. Bu böyledir, çünkü önce, onların kalpleri muhârebe, çekişme ve düşmanlık gösterme hususunda çok kuvvetli idi. Sonra saltanatları kırıldı, böylece bu korku ve hastalık sebebiyle münâfıklığa başvurdular da bunun üzerine Cenâb-ı Hak, **فَرَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا** buyurdu. Yani, Allah onlarda bu inkisarı, korkuyu ve bu zayıflığı arttırdı.
- e. Ayetteki hastalığın, kalbin acısı manasına hamledilmesidir. Bu böyledir, çünkü insan hased, nifak ve başkalarının başına bir kötülüğün gelmesini bekleme hastalığına tutulduğunda ve bu hastalık onda devam ettiğinde, çoğu kez bu durum, kalbin mizâcının değişmesine ve onun elem duymasına sebep olur. Lafzı bu manaya hamletmek, o lafzı hakîkî manasına hamletmek olur. Bu sebeple de diğer izah tarzlarından daha üstün olur."²²⁶

Elmalılı Hamdi ise, "Allah Teâlâ insanlardan bir peygamber göndermiş ve ona şüphe olmayan bir kitap indirmiş ve onu doğup büyüdüğü Mekke'de bırakmayıp, bütün dünyaya, kıyamete kadar ışık yaymak için Medine'ye getirmiş ve insanlar peş peşe ona iman ederek büyük bir topluluk oluşturmaya başlamışlar; eğriliği kaldırıp, doğruluğu yayıyorlar, hak yoldan, dosdoğru yoldan başka bir şey istemiyorlar; güçlülerin zayıflara sataşmasına meydan vermiyorlar. "Hak" denildi mi, hatır, gönül tanımıyorlar, herkesi eşit tutuyorlar. Bu hal ile Abdullah İbni Übeyy İbni Selûl gibi münâfıkların hükümdarlığına nasıl imkân kalır. O hastalık Allah tarafından bunların kalplerine bir mühür gibi kazınıyor, ikinci bir tabiat/ikinci bir huy oluyor ve gittikçe artıyor. Onlar da bu yüzden Allah'a ve müminlere hile yapmaya kalkıyorlar."²²⁷ şeklinde yorumlar.

²²⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:35-37.

²²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:273-274.

Taberî, tefsîrinde ayette geçen مَرَضًا lafzını şöyle yorumlar: "Allah'ın (c.c.) zikrettiği hastalık, onların kalplerindeki inançtır. Bu hastalık, Allah'ın (c.c.) Hz. Muhammed'e (s.a.s.) verdiği yetki hususunda onların duydukları şüphe dir."²²⁸

Celâleyn Tefsîri'nde ise "Onların kalplerinde bir hastalık, şüphe ve nifak vardır. Bu onların kalplerini hasta eder yani zayıflatır. Allah da indirmiş olduğu Kur'ân-ı Kerîm'i, onların inkâr etmeleriyle onların hastalıklarını artırmıştır."²²⁹ şeklinde ifade edilir.

Müfessirler, ayeti farklı şekillerde yorumlamışlardır. Râzî, eserinde ayetle ilgili manalara genişçe yer vermiş ve insanların kalbinde bulunan hased ve nifak duygularının çoğu kez kalbin mizâcının değişmesine ve onun elem duymasına sebep olduğunu belirtmiştir.

Elmalılı ise ayeti Râzî'den biraz farklı bir şekilde yorumlayarak şöyle demiştir: "Şüphe, imansızlık, inançsızlık da insanda asıl değil sonradandır ve hastalıklı bir haldir. Her çocuk doğarken iman ve inanç potansiyeli ile doğar; şüphe nedir tanımaz. Asıl yaratılış, insana, ileride şüpheye düşmesi için değil, şüpheleri atması, hak yolunu bulması ve alıştırma yoluyla da imanı bir tabiat/ bir huy edinmesi için verilmiştir. Dolayısıyla kalplerdeki bu hastalık, insanın isteği dışında olmuş değildir."²³⁰

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, "nefislerinizi öldürünüz" sözünden maksadın ne olduğu ile ilgili Bakara sûresi 54. ayetin tefsîrini de örnek olarak verebiliriz.

"وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يُقَوْمِ إِنَّمَا ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ"

"Ve hani Mûsâ, kavmine: "Ey kavmim, siz buzağıyı (ilah) edinmekle, kendinize yazık etmişsiniz. Hemen yaratana tevbe edip nefislerinizi öldürün, böyle yapmanız yaratana katında, sizin için çok hayırlıdır." demişti de (Allah da) tevbelerinizi kabul etmişti. Çünkü o, tevbeleri çok kabul edenin, çok esirgeyenin, ta kendisidir." (Bakara, 2/54) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî, "Tevbenin nefsi öldürmek şeklinde tefsîr edilmesi nasıl câiz olur?" diye sorarak şöyle cevap verir: "Maksad, tevbenin "nefsi

²²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1:140.

²²⁹ Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1:3.

²³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:274.

öldürmek" şeklinde açıklanması olmayıp, aksine, "onların tevbelerinin ancak nefsi öldürmekle olacağını ve tamamlanacağını" izah etmektir. Bu tevbe ancak böyle olmuştur. Bu ayette, "Allahu Teâlâ, tevbe etmeyenlere (suçsuzlara) tevbe edenleri öldürmelerini emretmiştir. Buna göre Cenâb-ı Hakk'ın **فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ** ifadesinden maksat, ölümü ve öldürülmeyi kabul ediniz demek olur."²³¹

Elmalılı Hamdi ise **فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ** "*nefislerinizi öldürünüz*" cümlesi, mefhum açısından üç anlama gelebilir diyerek şu açıklamaları yapar:

Birincisi, hakîkî anlamıdır ki, herkesin kendisini öldürmesi, yani intihar etmesidir. Fakat bu şekilde ölmüş olsalardı, sözün söyleneceği bir topluluk kalmaz veya sadece âsîler kalırdı. Öyle ise, anlatılmak istenen mana bu değildir.

İkincisi, sözün dil örfünde ifade ettiği "hakîkî" anlamıdır ki, "*Aslında birbiriyle kardeş olan bir milletin fertleri! Haydi bakalım birbirinizi öldürünüz.*" demektir. Tûr Dağı'na giden Hz. Mûsâ'nın yokluğunda Sâmirî, altından bir buzağı yaparak, böğürmesini sağlamış ve ineğe tapan Mısırlı ve diğer putperestler gibi, İsrâiloğullarının bir kısmını, *işte Mûsâ bunu aramaya gitti* diye bu buzağıya taptırmış ve daha dünkü nimetlere karşı böyle bir bozgunculuk ve başkaldırı çıkarmıştı. Diğer bir kısmı ise, Hz. Hârûn ile beraber bu olayın gerçekleşmesine güç kullanarak engellemeyip, Hz. Mûsâ'yı beklemişlerdi. O zamana kadar da söz konusu bozgunculuk iyice yayılmış, Hz. Mûsâ Tûr'dan gelince elindeki Tevrat'ın hükmü ile hepsine birden *kendinize yazık ettiniz* diye hitap etmiş, hem buzağıya tapanlara ve hem de bunun karşısında susup bekleyenlere bu günahlarından dolayı derhal tövbe etmelerini ve tövbe edenlerin etmeyenleri hemen öldürmelerini emretmiş ve bu iç savaş Allah'ın izniyle başarıyla sonuçlanmış, İsrâiloğulları da hallerini düzeltmişti. İşte burada bu olay hatırlatılmıştır. Burada **قَاتِلُوا** "birbirinizle savaşınız" şeklinde değil de **فَاَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ** "kendinizi öldürünüz" denilmesi, hadisenin kendi aralarında ve acıklı olduğuna, ayrıca nefse haksızlık etmenin anlamına işaret eder.

Üçüncüsü ise, ilgili sözün tamamen mecâzî/sembolik olmasıdır ki, nefsinizi öldürünüz, yani günahınıza pişmanlık duymak suretiyle, canınızı gam ve kederden kurtarın veya nefislerinizi çeşitli arzulardan engellemekle riyazet ediniz (yemek, içmek,

²³¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:7-10.

uyku vb. şeyleri azaltın). Çünkü size böyle bir bozgunculuk yaptıran ve şirke saptıran şey, her zaman bu tür arzulardır. Tövbe de bunların kırılmasıyla fayda verir ve o zaman kabul edilir, demektir. Böyle bir yorum da yapılmıştır. Bu da güzeldir, fakat bu, tasavvufî bir yorumdur."²³²

Ayette geçen **فَأَفْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ** lafzı ile ilgili Kâşânî (ö. 736/1335) tefsîrinde şöyle der: "Tövbenizin kabulü için kendisine has olan ef'âlî istiklâliyyesinden ve huzûzundan (zevkler) men ile ruhu mesabesinde mâ-bih-il-hayâtı (yaşam kaynağı) olan hevâsını kökünden kopararak riyâzat kılıcı ile nefsinizi katlediniz..."²³³

Âlûsî ise tefsîrinde, bu konu ile ilgili geniş bir açıklama yaparak, "Tasavvufçulara göre ayette geçen **العجل** "buzağı"nın, kusurlu nefs ve onun arzularının göstergesi" olduğunu aktarır;²³⁴ "nefislerinizi öldürünüz" lafzını mecâzî anlamda öldürmek...²³⁵ şeklinde yorumlar.

Her iki müellifde ayeti hakîkî manada yorumlasalar da, ifadelerinde farklılıklar mevcuttur. Şöyle ki, Fahreddîn er-Râzî: "Tevbe etmeyenlerin (suçsuzların) tevbe edenleri öldürmelerinin emredilmiş olduğunu" söylerken, Elmalılı Hamdi ise: "Hem buzağıya tapanlara ve hem de bunun karşısında susup bekleyenlere bu günahlarından dolayı derhal tövbe etmelerini ve tövbe edenlerin, etmeyenleri hemen öldürmelerinin emredilmiş" olduğunu ifade etmiştir. Bu ayet ile ilgili bazı tefsîr kitaplarında "nefislerinizi öldürünüz" lafzına mecâzî mana verilerek tasavvufî yorumlarda yapılmıştır. Elmalılı Hamdi, tasavvufî yorumu tefsîrinde aktarıp, yorumun güzel olduğunu söylemiştir. Ancak kendisi hakîkî anlamı benimsemiştir.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden farklı görüş ileri sürdüğü ayetlerden bir diğeri de "seni ve ilahlarını" ifadesinden ne kastedildiği ile ilgili A'râf sûresi 127. ayetin tefsîridir.

"وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَتَدْرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَيَذَرَكْ وَعَالِهَتَكَ قَالَ سَنُقَتِّلُ أَبْنَاءَهُمْ وَنَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ"

²³² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:378-379.

²³³ Kemâlüddîn Abdürrezzâk el-Kâşânî, *Te'vîlât-ı Kâşânîyye*, çev. Ali Rıza Doksanyedi, nşr. M. Vehbi Güloğlu (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1987), 1:32.

²³⁴ Ebu'l-Fadl Şehâbüddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 1:409.

²³⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 1:412.

"Firavun kavminden ileri gelenler şöyle dedi: "Mûsâ'yı ve kavmini -fesatçılık etmeleri, seni de, ilahlarını da terk etmesi için mi- bu toprakta (Mısır'da) bırakacaksın?" O da: "Oğullarını öldürtürüz, yalnız kadınlarını sağ bırakırız. Şüphesiz ki biz onlara karşı ezici bir üstünlüğe sahibiz." dedi."(A'râf, 7/127)ayetini Fahreddîn er-Râzîşöyle açıklar:"Firavun, bir yaratıcının varlığını kabul etmeyen bir "dehrî"(dinsiz) idi... Ve o, bu evrenin idarecisinin yıldızlar olduğunu söylüyordu. Ama bu âlemde kendi ahâlisine ihsan edip onları yetiştirenin kendisi olduğunu iddia ediyordu. İşte onun, "İşte ben, sizin en yüce rabbinizim."(Nâziât, 79/24) ifadesi, "sizi terbiye eden, size in'amda bulunan, sizi yedirip içiren en büyük, en yüce Rabbiniz (efendiniz) benim..." anlamındadır. O Firavun'un, "Ben sizin benden başka bir ilahınız olduğunu bilmiyorum." (Kasas, 28/38) şeklindeki sözüne gelince, bunun da manası, "Ben, benden başka ibâdet etmeniz gereken herhangi bir kimse tanımıyorum..." şeklindedir. Onun inancı böyle olunca, "O, yıldızlar suretinde birtakım putlar edinmişti. Onlara tapmıyor ve yıldızperestlerin dini üzere, onlara yaklaşıyordu..." denilmesi uzak bir ihtimal değildir. Böyle olması halinde de, Hak Teâlâ'nın, "Seni de, ilahlarını da terketmesi..." ifadesini, zâhirî manasına hamletmede bir sakınca yoktur."²³⁶

Elmalılı Hamdi ise "Burada "seni ve ilahlarını" denilmesinden, Firavun'un tapındığı birtakım ma'budlar, ilahlar varmış gibi akla gelir. Bundan da eski Mısırlıların tapılacak ilah saydıkları Bakara/İnek, Güneş gibi şeyler akla gelebilir. Halbuki Firavun kendi üstünde bir ilah kabul etmiyor, *أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى* "Ben sizin en büyük rabbinizim."(Nâziât, 79/24) diyordu. Şu halde "ilahlarını" ifadesi, "Senin ibâdet ettiğin ilahların" demek değil, "senin hoşlanıp uydurduğun ve halkı tapındırdığın ilahlar" anlamında kullanılmış demektir. Bununla birlikte bunlar da aslında Firavun'un istek ve eğilimlerine bağlı olacağından "seni ve daha üstün yok diyerek tapındığın heveslerini, arzularını, ideallerini terk edecekler." anlamında anlaşılması da mümkündür."²³⁷diyerek görüşünü belirtir.

Müfessirler, Firavun'un tapındığı bir ma'bud olmadığı noktasında aynı fikirdedirler. Ancak "seni ve ilahlarını" ifadesinden kastedilen manayı farklı şekillerde tefsîr etmişlerdir. Râzî lafzı zâhirî manasında tefsîr ederken, Elmalılı ise zâhirî

²³⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 11:20-21.

²³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:270.

manasının dışında "yücelttiğin heveslerini, arzularını" şeklinde anlaşılmasının da mümkün olduğunu ifade eder.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden farklı şekilde yorumladığı ayetlere, Nahl sûresi 65. ayet-i kerîmeyi de örnek olarak verebiliriz.

"وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ"

"Allah gökten su indirdi de onunla yere, ölümünden sonra, can verdi. Şüphesiz ki bunda dinleyecek bir kavim için bir ayet vardır." (Nahl, 16/65) ayetini Fahreddîn er-Râzî şöyle tefsîr etmiştir: "Allah Teâlâ, semayı, kendisinden yağmur yağacak bir tarzda yaratmış ve o yağmur da yerin can bulmasına sebep olmuştur. "Yerin dirilmesi"yle kastedilen mana, ekinler, ağaçlar, çiçekler, meyve vermezken meyve verenler haline gelmiş olan ağaçların ve faydalı değilken faydalı hale gelmiş olan bitkilerin durumudur. Daha sonra Cenâb-ı Hak "وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ" *"Şüphesiz bunda, insafla ve düşünerek dinleyen kimseler için delil vardır."* buyurmuştur. Çünkü kalbiyle ve gönlüyle içinden gelerek kulak vermeyen, sanki duymayan bir sağır gibidir."²³⁸

Elmalılı Hamdi ise "يَسْمَعُونَ" *"Sem'i bulunan, dinleyecek olanlar için.."* Burada, toprağın ölümünden sonra yeniden hayat bulmasına neden olan yağmurun indirilişi hatırlatılırken, "يَسْمَعُونَ" *"dinleyecek olanlar"* buyrulması dikkat çekicidir. Halbuki suyun inmesine uygun olan ifade "dinlemek" değil, "görmek" veya "düşünmek" gibi görünür. Dolayısıyla bunda önemli bir incelik vardır. O da, sözü edilen suyun Kur'ân'ı sembolize ettiğine işarettir."²³⁹ diyerek farklı şekilde tefsîr etmiştir.

Arapçanın kendi dil yapısından kaynaklı olarak, bir kelime birden fazla manada kullanılabilir. Kelimenin hakîkî veya mecâzî oluşu, ayetin nüzul sebebi, muhkem veya müteşâbih olması, has ya da umum olduğuna göre müfessirler tarafından farklı anlaşılıp yorumlanabilmektedir. Bundan dolayı müfessir Fahreddîn er-Râzî, bu ayeti hakîkî manasına göre yorumlamıştır. Elmalılı Hamdi ise bu ayette derin bir mana söz konusu olduğunu söyleyerek, mecâzî bir kullanımla Kur'ân'ın kastedildiğini aktarmıştır. Sanki ayet Kur'ân'ın, dinleyenlere önceki bütün Cahiliye toplumunun adetleriyle yok

²³⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:267.

²³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:416.

ettikleri hayatlarından sonra nasıl canlılık vererek onunla insanların hidayete erdiklerini mecâzen anlatmıştır.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı görüş benimsediği ayetlerden bir diğeri de İsrâ sûresi 71. ayet-i kerîmedir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمامِهِمْ فَمَنْ أَوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا"

"O gün biz, bütün insanları imamlarıyla çağıracağız. Artık kimin kitabı sağından verilirse, onlar kitaplarını, en küçük haksızlığa uğratılmaksızın okuyacaklardır." (İsrâ, 17/71) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayette geçen "İmam" kelimesi ile ilgili âlimlerin görüşlerini zikrettikten sonra kendisi lafızla ilgili şöyle bir ihtimalin daha bulunduğunu söylemiştir: "Üstün ve fasit ahlâkın çeşitleri pek çoktur. Her insana hükümrân olan da, o ahlâkın bir türüdür. Mesela, bazılarına gadab; kimilerine para tutkusu; kimilerine geliri olan arazî, kârlı iş tutkusu; kimilerine de, kin ve haset hükümrândır. İyi huy tarafını ele alırsak, diyebiliriz ki, bazı kimselere af duygusu veya şecâat (cesaret) veya kerem, yahut da ilim ve zühd talebi hükümrân olmuştur. Bunu iyice kavradığımızda biz diyoruz ki: Bu zâhirî fiilleri yapmaya sevkeden şey, o gizli ve bâtinî olan huylardır. Binâenaleyh, bu bâtinî huylar, o zâhirî fiillerin bir imamı; itaat edilen bir meliki ve uyulan, iktidâ edilen bir önderi gibidir. Binâenaleyh, Kıyamet gününde, mükâfat ve cezâ, o huylardan neşet eden fiillere göre verilir. Böyle bir ihtimal benim gönlüme doğan bir ihtimaldir. Kendi muradını en iyi bilen ise Allah'tır."²⁴⁰

Elmalılı Hamdi ise "İmam," "doğruya veya yanlışla götürmede öne geçirilip arkasına düşülen, kendisine uyulan kimse" demektir ki bir peygamber, bir kitap, bir din, bir mezhep veya herhangi bir başkan, bir komutan için kullanılabilir. Dolayısıyla o gün, her insan toplumu, ilâhî veya şeytânî önderlerine nispet edilerek, örneğin "ey İbrâhîm ümmeti," ey Mûsâ ümmeti," "ey Âsâ ümmeti," "ey Muhammed ümmeti" diye veya "ey Firavun taraftarları," "ey Nemrud taraftarları"... diyeveyahut dinlerine, kitaplarına,

²⁴⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:546.

mezheplerine nispet ile "ey filân ümmet", "filân millet" diye çağırılacaklar."²⁴¹ şeklinde tefsîr etmiştir.

İbn Kesîr ise tefsîrinde "imam" lafzı ile ilgili şöyle söylemiştir: "Burada imamdan maksat amel defterleridir."²⁴²

Yukarıda paylaştığımız ifadelerden anlaşılacağı üzere, müfessirler, "imam" lafzını farklı şekillerde yorumlamıştır. Bazıları, "amel defteri", bazıları "önder" olarak tefsîr etmiştir. Râzî ise, farklı bir şekilde yorumlayarak onun "bâtınî huylar" olabileceğini açıklamıştır.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, Kehf sûresi 94. ayetteki "set" konusunda yaptığı açıklamaları da örnek olarak verebiliriz.

"قَالُوا يٰذَا الْقَرْنَيْنِ اِنَّ يٰجُوجَ وَمَاجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلٰى اَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا"

"Onlar dediler ki: Ey Zülkarneyn! Doğrusu Ye'cûc ve Me'cûc yerde fesat çıkaranlardır. Bizimle onların arasına bir set yapman üzerine sana bir vergi verelim mi?"(Kehf, 18/94)ayetinde geçen "set" konusunda Fahreddîn er-Râzî, görüşleri zikretmiştir ancak kendisi herhangi bir şekilde görüşünü belirtmemiştir.

Elmalılı Hamdi ise bu konuda şu açıklamayı yapmıştır: "Allah en iyisini bilir ya, Kur'ân'ın haber verdiği bu engel, onun yapılmasını Zülkarneyn'den isteyen kavmin, Zülkarneyn sayesinde oluşturdıkları "toplum düzenleri" olsa gerektir ki "demir kütleleri gibi kuvvetli ve sağlam olan unsurlarına akıtılan "rabbanî feyz" ile meydana gelmiş maddî ve ma'nevî bir sedd" demek olur. Eğer bu millet, müfessirlerin aktardıkları gibi, Türk idiyse, burada Zülkarneyn'e kuvvetleri ile yardım eden Türklerin, geçmişte yeryüzünü bozgunculuk ve anarşiden kurtarmak için ettikleri hizmetin önemi gösterilmiş olduğu gibi, Hz. Peygamber'in (a.s.) peygamber olarak gönderilişinden sonra İslâm'a yapacakları hizmete de işaret edilmiş demektir. Ve şu halde Türklerin gerileyip yıkılması, Ye'cûc ve Me'cûc seddinin yıkılması ve yeryüzü düzeninin bozulması demek olacaktır ki bu, kıyametin işaretlerindendir. Sözün özü, doğuyu batıyı dolaşan Zülkarneyn'in en büyük işi, sırf Rab Teâlâ'nın bir rahmeti olan bu engelin

²⁴¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:493-494.

²⁴² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 5:99.

yapılmasıdır ki, bunun sonradan yıkılması yeryüzünde insanlığın pek büyük bir felâketi olacaktır."²⁴³

Elmalılı, birçok ayetin tefsîrinde, Râzî'nin düşüncelerinden etkilenmekle birlikte genellikle kendine has fikir ve üslubunu yorumlarına yansıtmaktadır. Bu ayet ile ilgili de mecâzî bir yorum yaparak, Râzî'nin tefsîrinde değinmediği farklı bir noktaya eserinde yer vermiştir.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden farklı görüş belirttiği ayetlerden bir diğeri de Neml sûresi 86. ayet-i kerîmedir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لَيْسَتُكُنُوهُ فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ"

"İçinde sükûn bulmaları için geceyi, aydınlıkla gözlerini açmaları için gündüzü yarattığımızı görmediler mi? Bunda iman edecek bir kavim için elbette deliller vardır."(Neml, 27/86) buyurur.

Fahreddîn er-Râzîbuayeti şöyle tefsîr etmiştir:"Allah Teâlâ, onları Kıyametin halleriyle korkutunca, imana sevk etmede ve küfürden sakındırmada etkili olsun diye, tevhide, haşre ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) peygamberliğine delil olacak bu cümleyi getirmiştir. Bunun tevhide delâleti şu şekildedir: Aklen nûrun zulmete, zulmetin nûra çevrilişi, ancak yüce, kâhir bir kudretle olabileceği açıkça bilinebileceği bir husustur. Bu ifadenin haşre delâletinin izahı da şöyledir: Allah Teâlâ'nın, bazen hayatı ölüme, bazen da ölümü hayata çevirmeye kâdir olduğu kalplerde anlaşılır. Bunun nübüvvete delâletinin izahı da şöyle yapılabilir: Allah Teâlâ, mükelleflerin faydasına olsun diye, gece ile gündüzü ard arda getirir, kısaltır, uzatır. Peygamberlerin mahlûkata gönderilmesinde de yine büyük faydalar vardır."²⁴⁴

Elmalılı Hamdi ise "İslâm'ın da gecesı gündüz olacak, o da bu değışim ve altüst oluş evreninde, bazen gecelerin sükûnet ve huzur avuçlarında dinlenecek ve bazen gündüzlerin istikbal nurunda gözlerini açarak Hak Teâlâ'nın izzet ve onur huzurunda en yüksek hayatı yaşamak için uyanacaktır. Bu ayetin işaretine göre, İslâm'ın geleceğı gece

²⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:579.

²⁴⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 17:463-464.

değil, gündüzdür, sönük değil, parlaktır. Ara sıra basan gece karanlıkları onu dinlendirip tekrar uyandırmak içindir."²⁴⁵diyerek ayeti farklı şekilde açıklamıştır.

Fahreddîn er-Râzî, bu ayetin bir önceki ayetlerle ilişkisini göstererek, İslâm'ın en önemli yapı taşları olan tevhid, haşr ve nübüvvet gibi iman esaslarına büyük bir delil olduğunu açıklamıştır. Elmalılı ise farklı ve etkileyici bir düşünceyle bu tür ayetlerin geleceğe ve İslâm ruhuna ait bir mesaj verdiğini ve bizleri gaflet uykusundan uyandıracak etkiye sahip olduğunu aktarmaya çalışmıştır.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden farklı görüş ifade ettiği ayetlerden bir diğeri de Fetih sûresi 29. ayet-i kerîmedir.

"مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْطَهُ فَازْرَعَهُ فَاسْتَوَى فَاسْتَوَى عَلَى سَوَافٍ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا"

"Muhammed Allah'ın rasûlüdür. Onunla birlikteolanlar kâfirlere karşı çetin, kendi aralarında ise merhametlidirler. Onları rükû ve secde eder halde görürsün. Onlar Allah'ınlütfunu ve rızasını isterler. Secde izinden (meydana gelen) nişanları yüzlerindedir. İşte onların Tevrat'taki vasıfları budur. İncil'deki vasıfları da (şöyledir: Onlar) filizini yarıp çıkarmış, gitgide onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, gövdeleri üzerine doğrulup kalkmış bir ekin benzerler ki bu, çiftçilerin de hoşuna gider.(Bu onunla kâfirleri öfkelenmek için(dir). İçlerinden iman edip de sâlih amelde bulunanlara Allah hem mağfiret, hem büyük mükâfat vadetmiştir."(Fetih, 48/29)ayetinintefsîrindeFahreddîn er-Râzî şu ifadelere yer vermiştir:"Onlar, her iki kitapta da bu şekilde anlatılmış, onlar için bu şekilde benzetme yapılmıştır. Onlar sanki bir ekin gibi kabul edilmişlerdir. Çünkü ekin ilk çıkışta, zayıf ve nârin olur. Ama olgunlaşacak kâbiliyet ve kapasitesi vardır. İşte mü'min de böyledir. شَطْطٌ kelimesi, bitkinin filizi demektir. فَارَزَهُ fiili ile, "Filizini çıkardı ve sarmaş dolaş olacak, birbirine girecek şekilde büyüüp kuvvetlendi."manasının kastedilmiş olması muhtemeldir. Bu, en kıymetli ve açık manadır."²⁴⁶

²⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:365.

²⁴⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 20:186.

Elmalılı Hamdi ise "İşte Rasulullah ve ashâbı böyle hoş, mükemmel ve düzenli güzel bir ekin gibi yetiştirilmiş bir ordudur. Burada Rasulullah'ın ahlakının bereketi, eğitim ve öğretimi ile ümmetine ruhi ve maddi olarak verilen hayatın düzen ve neşesinin bir anlatımı ve Mekke fâtiplerinin bir geçit resmi vardır. Bazı müfessirlere göre *الْإِنْجِيلُ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ* ifadesi, *مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ* üzerine atfedilmiş olarak, onunla irtibatlıdır ve *الْإِنْجِيلُ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ* "Bu, onların Tevrat'ta ve İncil'de anlatılan örnek halleridir." demektir. *كَزْرَعٍ* "Bir ekin gibi..." ifadesi de, Allah tarafından yeni bir örneklemedir.. Zemahşerî *Keşşâfta* şöyle der: Bu bir misaldir ki, Allah Teâlâ bunu İslâm ümmetinin başlayışı ile yükseliş biçimi konusunda zikretmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (a.s.) tek başına ortaya çıktı, sonra Allah Teâlâ onu, ekinin ilk çimi ondan doğarak etrafını saran filizlerle katlanıp kuvvetlendiği gibi, sahâbileri ile güçlendirdi. Çünkü bunun görünüşü bakımından ekin, Hz. Peygamber; filiz, sürgün de onun ashâbıdır. Şu halde bu, yalnız ashâbın değil, Peygamberle beraber ashâbının da bir örnekleme olmuş olur."²⁴⁷ diyerek ayeti Râzî'den farklı şekilde tefsîr etmiştir.

Taberî, tefsîrinde ayetle ilgili Dahhâk'tan gelen şu rivâyeti aktarmıştır: "Muhammed'in (s.a.s.) ashâbı az sayıda idi. Sonra artarak çoğaldılar ve güçlendiler."²⁴⁸

Celâleyn Tefsîri'nde ise "Allah sahâbeyi ekine benzetmiştir. Zira onlar önceleri az ve zayıftılar, fakat sonra en güzel şekilde çoğalıp güç buldular."²⁴⁹ şeklinde açıklanmıştır.

Fahreddîner-Râzî, bu ayet edaha genel bir mana vererek "müminleri" ekine benzetirken, Elmalılı Hamdi ise diğer müelliflerin açıkladığı gibi Peygamber (s.a.s.) ve onun ashâbının bu ekin misaline benzediğini aktarmıştır.

Elmalılı Hamdi'nin dirâyet tefsîri yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı şekilde açıkladığı ayetlere, Kâf sûresi 11. ayet-i kerîmeyi de örnek olarak verebiliriz.

"رَزَقْنَا الْعِبَادَ أَحْيَاءَ بِلَدِهِمْ مَيِّتًا كَذَلِكَ الْخُرُوجُ"

"(Bunlar) kulları için rızık olarak (yaratılmışlardır). Biz onunla ölü bir memlekete can verdik. İşte (kabirden) çıkış da böyledir." (Kâf, 50/11) ayetinin açıklamasında Fahreddîn

²⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:456.

²⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 26:131.

²⁴⁹ Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 2:184.

er-Râzî der ki: "Bu kelâmın takdiri, "Biz o suyla ölü bir beldeyi dirilttik de, böylece o belde yarıldı, oradan bitkiler çıktı.. İşte aynen bunun gibi, yer yarılr da, oradan ölüler çıkıverir.." şeklindedir. Bunun böyle olduğunu, ayetteki "*Bu akıldan uzak bir dönüştür..*" (Kâf, 50/3) cümlesinde geçen رَجَع kelimesinin رُجُوع "*dönmek, dönüş*" manasına olduğunu söylememiz de destekler. Çünkü Allah Teâlâ, o müşriklere, imkânsız gördükleri bu hususu beyân etmiştir. Binâenaleyh, şimdi onlar müteaddî anlamda olan rec'i, (döndürmeyi) uzak ve imkânsız görmüşlerse, Cenâb-ı Hakk'ın, كَذَلِكَ "Çıkartmak da bunun gibidir..." demesi gerekirdi. Ama Cenâb-ı Hak, كَذَلِكَ "çıkış da böyledir" dediğine göre onların, (lâzım anlamında) rücûu (dönüş)ü inkâr ettikleri anlaşılmış olur. İşte bu sebeple de Cenâb-ı Hak böyle buyurmuştur."²⁵⁰

Elmalılı Hamdi ise "كَذَلِكَ الْخُرُوجُ" *"İşte kabirlerden çıkış, diriliş de böyledir."* Ebüssuûd'un açıklamasına göre, yerden bitkilerin çıkarılmasına "ihya" yani "hayata dönderme" ve ölülerin dirilmesine de "hurûc" yani "çıkış" denilmiş olması, önemsiz gibi görülen bitirmenin önemini yüceltmek ve zor, imkânsız görülen diriltme işini (doğal bir iş gibi) kolay göstermek ve bu şekilde, bitkileri çıkarma ile ölüleri diriltme arasındaki benzerliği incelikli bir şekilde göstererek, karşılaştırmayı açıklamak ve anlayışlara yakınlaştırmak içindir.²⁵¹ Herhalde biz bununla, ölmüş bir toplumdan, Hakk'ın bereketiyle İslâm'ın yeniden görüleceği ve yeni bir hayat ile başkalarına karşı çıkışı ve üstünlüğü anlamına da bir işaret olarak anlayabiliriz."²⁵² diyerek ayeti Râzî'den farklı şekilde yorumlar.

Elmalılı, tefsîrinde Râzî'nin yorumundan farklı olarak bu ayette hakîkî manadan biraz uzaklaşarak dolaylı bir anlam vermeyi tercih etmiştir. Zor gibi görünen her şeyin Allah'ın (c.c.) yardımıyla, süratle ve kolaylıkla vuku bulacağı ve O'nun kudretiyle İslâm toplumunun yenilenip, güçlenerek yeryüzünde hâkimiyeti kolaylıkla ele alabileceğini vurgulamıştır. Râzî'nin bu konuda değinmediği birçok noktayı özellikle tefsîrinde zikretmeyi gerekli görmüş ve ayetleri, gelecekte insanlarda oluşacak manevî eksikliğin giderilmesi için İslâm'ın tekrardan başarıya yükselişindeki amaçlarına yönelik bir ışık olarak göstermiştir.

²⁵⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 20:275.

²⁵¹ Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdülkâdir Ahmed Ata (Riyad: Mektebetü'r-Riyadi'l-Hadîse, ts.), 5:186.

²⁵² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:512-513.

Her iki müfessirin dirâyet tefsîri yönünden farklı görüş beyan ettiği ayetlere, Tekvîr sûresi 2. ayeti de örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"وَالصُّبْحُ إِذَا تَنَفَّسَ"

"Nefeslendiğinde sabaha ki..."(Tekvîr, 81/18) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayetteki mecâzın keyfiyeti hususunda şu iki izahı yapmıştır:

- a) "Sabah vakti geldiğinde, onun gelmesiyle bir rahatlık, bir huzur, bir sürur gelir. Bu da mecâzen, onun nefesi, onun canı kabul edilmiştir, böylece *desabah teneffüs ettiğinde...*denilmiştir.
- b) Bu karanlık gece, hiç hareket etmeden ve kalbi hüznle dopdolu olan belaya duçar ve hüznü birisine benzetilmiştir. Binâenaleyh bu kimse bir nefes aldığı anda bir rahatlık hissedecektir. İşte ayette de sabah vakti olunca, böylece gece sanki bu kederden, bu hüznünden kurtulmuş da, dolayısıyla onun bu hali, nefes alma tabiri ile ifade edilmiştir."²⁵³

Elmalılı Hamdi ise "Sabahın"teneffüs"ü de, *إِذَا اسْفَرَّ* "açıldığı dem sabaha yemin olsun ki.."(Müddessir, 74/34) ayetindeki gibi, 'açılmaya başladığı zaman'dır ki, tatlı tatlı esen sabâ rüzgârının hoşluğuna da işaret eder. Bunun gecenin sıkıntısını gideren bir müjde ifade ettiğinde ise kuşku yoktur. Bu şekilde bu yeminde, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara "*Kuşkusuz ahiret senin için dünyadan daha hayırlıdır.*"(Duhâ, 93/4) ayetinin içerdiği anlamda güzel bir sonu müjdelemek vardır. Bu dünyanın onlar için sabaha yönelmiş bir gece; ve her kişinin ne hazırlamış olduğunu bileceği o kıyamet zamanının da böyle teneffüs eden bir sabah demek olduğunu müjdelemektedir."²⁵⁴ şeklinde tefsîr eder.

Sabahın "teneffüs" etmesi ile ilgili Elmalılı Hamdi, tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî'den farklı olarak, bu dünyanın geçiciliği ve gerçek huzurun ebedi olan ahiret hayatı ile sağlanacağı noktasına vurgu yapmıştır.

Müellifler, yaşadıkları dönemlerin farklı olmasından kaynaklı olarak, kendi dönemlerinde vuku bulan sorunlara eserlerinde genişçe yer vermişlerdir. Fahreddîn er-Râzî, fikrî mücadelesini daha çok dönemindeki Mu'tezile, Kerrâmiyye, Felâsife ve

²⁵³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 22:532-533.

²⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9:339.

Bâtîniyye gruplarına karşı yürüterek, tefsîrinde onların görüşlerine yer verip eleştirmiş ve bunları kuvvetli bir aklî istidlâlle desteklemiştir. Elmalılı ise eserinde, son yıllarda ortaya çıkan, özellikle Avrupa kaynaklı Yahudi ve Hristiyan grupların hadsiz saldırılarına karşı, konuyla ilgili ayetlerden ve tarihte yaşanan olaylardan cevap vererek mücadele etmiştir. Bu eserlerle birlikte yapılan çalışmaları bir bütün olarak düşündüğümüzde, ilimle temelleri atılan bir İslâm toplumunun hiçbir kuvvet tarafından asla parçalanamayacağına bilinmesi gerektiği düşüncesindeyiz.

3.2.1. Filolojik Yönden Farklılıklar

Cenâb-ı Hakk'ın (c.c.), *"(Hidâyet yolunu) apaçık ortaya koyan (bu) kitaba andolsunki, biz onu, anlayasınız diye, Arapça bir Kur'ân kıldık."*(Zuhurf, 43/2-3) ayeti doğrultusunda Arapça dilini ve gramerini iyi bir şekilde öğrenmemiz ayetin doğru anlaşılması için gereklidir. Kur'ân-ı Kerîm'i yorumlarken, lafızları ve metinleri filolojik yönden dikkatli bir şekilde inceleyerek ayetlere doğru şekilde mana vermeliyiz. Her iki müfessir de bu konuya son derece önem vererek ayetleri tefsîr etmişlerdir. Elmalılı, filolojik yönden Râzî'nin eserinden etkilenmekle birlikte bazen de farklı düşüncelerde bulunmuştur.

Elmalılı Hamdi'nin filolojik yönden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, Fâtiha sûresi 7. ayette geçen "على" harfi cerri ile ilgili yaptığı açıklamayı örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ"

"... Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet, gazaba uğrayanların ve sapıtanların yoluna değil."(Fâtiha, 1/7) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayetle ilgili birçok önemli noktaya değinirken, ayette geçen "على" harfi cerri ile ilgili herhangi bir bilgiye ayrıca yer vermemiştir.

Elmalılı Hamdi ise bu ayeti şöyle tefsîr etmiştir: "İn'âm", nimet vermek, nimeti ulaştırmaktır. Aslında geçişlidir. Fakat lütuflara boğma anlamını içersin ve nimet verenin yüceliğine ve nimetin üstlerinden yağmur gibi yağışına bir gönderme olsun

diye, tümlecine "üzerine" anlamına gelen "على" harfi cerri ile bitişir.²⁵⁵ Bu yorumla Elmalılı, ayetteki "على" harfi cerri ile ilgili güzel bir açıklama yapmıştır.

Elmalılı Hamdi'nin filolojik yönden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, "sihrin kimlere izâfe edileceği" ile ilgili Bakara sûresi 102. ayetin tefsîrini de örnek olarak verebiliriz.

"وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيْطَانُ عَلَىٰ مُلْكٍ سَلِيمٍ وَمَا كَفَرَ سَلِيمٌ وَلَكِنَّ الشَّيْطَانَ كَفَرُوا يَعْلَمُونَ النَّاسَ السَّحَرِ وَمَا أَنْزَلَ عَلَى الْمَلَائِكَةِ بِبَابِلَ هُرُوتَ وَمَرُوتَ وَمَا يَعْلَمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلَّمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلْقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ"

"Şeytanların; Süleymân'ın mülkü aleyhine uydurup takip ettikleri şeylere uydular. Halbuki Süleymân aslâ kâfir olmadı. Fakat o şeytanlar kâfirdiler ki insanlara sihri ve Bâbil'deki iki meleğe, Hârût ve Mârût'a indirilen şeyleri öğretiyorlardı. Halbuki onlar (o iki melek): "Biz ancak fitneyiz (imtihan için gönderilmişsinizdir). Sakın kâfir olma!" demedikçe hiçbir kimseye (sihir) öğretmezlerdi. İşte onlardan (o iki melekten) koca ile karısının arasını ayıracak şeyler öğrendiler. Halbuki (sihirbazlar) Allah'ın izni olmadıkça onunla hiçbir kimseye zarar verici değildir. Onlar ise kendilerini zarara sokacak, onlara fayda vermeyecek şeyleri öğreniyorlardı. Andolsun, onlar muhakkak biliyorlardı ki onu (sihri) satın alan kimsenin ahiretten hiçbir nasibi yoktur. Onlar, kendilerini ne kötü bir şey karşılığında sattıklarını keşke bilmiş olsalardı." (Bakara, 2/102) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî tefsîrinde şu ifadelerle yer verir: "Ebû Müslim'e (ö. 322/934) göre, وَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا'nın mânası, "Onlar fitne ve küfürden, karı ile kocanın arasını ayıracak miktarı öğreniyorlardı." olur. "Sihir ancak kâfirlere ve inatçı şeytanlara izâfe edilir; buna göre Allah'ın yasakladığı bir şey, nasıl Allah'a izafe edilir?" sözüne karşı deriz ki, amel ile öğretme arasında bir fark bulunmaktadır. Öyleyse, onunla amel etmenin nehyedilmiş olması niçin câiz olmasın? Onun fesadına dikkat çekmek gayesiyle öğretilmesine gelince bu, emredilen bir şey olur."²⁵⁶

Elmalılı Hamdi ise ayeti şöyle açıklar: "Bu cümleinin öncesi ile bağlantısında da olabilecek bir kaç şekil var: Birçok müfessir, bunu Hârût ve Mârût ile ilgili cümleye bağlayarak, "منهما""o ikisinden" zamirini bu "iki meleğe" veriyorlar ve يتعلمون "öğreniyorlar" fiilinin öznesini de, ما من احد ifadesinden anlaşılan "insanlar", yani

²⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:181.

²⁵⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:283-284.

"herkes" olarak görüyorlar. Bu cümlelerin *يعلمون* veya *كفروا* üzerine, ya da *يتعلمون* *منهم* takdirinde cümleyi cümleye atfetmek şeklinde, daha öncesine atfedildiği de söylenmiştir. Ancak bizim seçimimiz, bunun *يعلمون* ye bağlı olması veya doğrudan doğruya *واتبعوا* cümlesine atfedilmiş olup, *منهما* zamirinin "sihr" ile *الْمَلَكَيْنِ* cümlesine râci olmasıdır ki, özetle şu anlamdadır: Allah'ın kitabını arkalarına atıp Süleymân'a karşı o şeytanların gittikleri yola uyan Kitap Ehli'ne mensup söz konusu grup bu Yahudi zümresi, o kâfir şeytanların izleyip öğrettikleri bu iki sihir türünü içeren kitaplardan kişi ile eşinin arasını ayıracak şeyler öğreniyorlar."²⁵⁷

Râzî, Ebû Müslim'in sözünü eleştirerek, konuyla ilgili yorumunu aktarmıştır. Elmalılı ise konuyu filolojik yönden inceleyerek, tamamen Râzî'den farklı bir düşünceyi benimsemiştir.

Her iki müfessirin filolojik yönden farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de Şûrâ sûresi 40. ayet-i kerîmenin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَجَزُوا سِنَةً سِنَةً مِّثْلَهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ"

"Kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür. Fakat kim affeder, barışı sağlarsa onun mükâfatı Allah'a aittir. Şüphesiz ki O, zâlimleri asla sevmez." (Şûrâ, 42/40) buyurur.

Bu ayeti Elmalılı Hamdi şöyle açıklamıştır: "فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ" Her kim de affedip durumunu düzeltirse, "yani "kendine kötülük eden kimsenin suçunu affedip, onunla arasındaki düşmanlık halini düzeltirse", "فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ" onun da mükâfatı Allah'adır. "Burada مَنْ عَفَا "kim de affederse.." diye, affin tekil siga ile getirilmesi, bunun genel hukukta değil, bireysel hukukta olabileceğine bir uyarı gibidir."²⁵⁸

Fahreddîn er-Râzî ise tefsîrinde, bireysel hukuk ile ilgili böyle bir beyanda bulunmamıştır.

Elmalılı, Râzî'nin çok kapsamlı bir içeriğe sahip olan eserinden etkilenmekle birlikte, bu eserde hiç zikredilmeyen yeni düşünceleri bu ayette olduğu gibi bizlerle paylaşmıştır. Bu farklılık müelliflerin üsluplarından ve yaşadıkları dönemlerin farklı olmasından kaynaklanıyor olabilir.

²⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:454.

²⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:280.

Elmalılı Hamdi'nin filolojik yönden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine bir başka örnek olarak, Rahmân sûresi 68. ayette geçen "فَاكِهَةٌ" lafzıyla ilgili yaptığı açıklamayı verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ"

"İçlerinde her türlü meyve, hurma ve nar vardır." (Rahmân, 55/68) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayette niçin فَاكِهَةٌ kelimesinin nekra geldiği konusunda herhangi bir görüş belirtmemiştir.

Elmalılı Hamdi ise "Bu ikisinde bir başka meyve, bir başka hurma, bir başka nar var. Bu isimlerdeki "tenvin", benzeri görülmedik derecede bilinmez oldukları ifade edilerek çok büyük nimet olduklarına işaretler. Meyveden sonra özellikle hurma ile nardan söz edilmesi de, En'âm sûresi'nde geçtiği üzere, bunların yemiş olmaktan başka yiyecek ve ilaç olarak da bir özellikleri olmasındandır."²⁵⁹ şeklinde ayeti yorumlamıştır.

Elmalılı, bazı ayetlerin tefsîrinde Râzî'nin değinmediği birçok önemli noktaya değinerek, harf-i cerlerin ayete yüklediği anlamlar, lafzın nekra olmasının önemi vb. gibi konular üzerinde durarak, ayetlere çok güzel derin manalar yüklemiş ve ayetlerin içerdiği manaların kapsamını daha da genişletmiştir. Bazı ayetleri de Râzî uzun uzun tefsîr etmiş, Elmalılı kısa bir şekilde anlatmıştır. Her iki müfessir de Kur'ân-ı Kerîm'i tefsîr ederken Arapça cümle yapısındaki bütün kuralları göz önünde bulundurarak, lafızların hakîkî ve mecâzî manalarını, örfte kullanılan açık ve anlaşılır anlamlarını da kullanmış ve ayetlerdeki ince ayrıntıları manaya etkisiyle birlikte özverili bir şekilde bizlere aktarmıştır. Elmalılı, Râzî'nin görüşlerinden etkilenmekle birlikte farklı bir üslupla ayetleri yorumlama ve aktarma gücüne de sahip olmuştur.

3.2.2. İşârî Tefsîr Yönünden Farklılıklar

Her iki müfessir bazı ayetlerde işârî yorumlar üzerinde önemle durmayı tercih etmiş ve bu konuda farklı açıklamalar da yapmışlardır.

Her iki müfessirin işârî tefsîr yönünden farklı olan görüşlerine örnek olarak, "tâbût"un ne olduğu ile ilgili Bakara sûresi 248. ayetin tefsîrini verebiliriz.

²⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8:119.

"وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ آيَةَ مُلْكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ آلُ مُوسَىٰ وَآلُ هَارُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلَائِكَةُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّكُم إِن كُنتُمْ مُّؤْمِنِينَ"

"Peygamberleri onlara şöyle dedi: Gerçek, onun hükümdarlığının açık alâmeti size o Tâbût'un gelmesi olacaktır ki içinde Rabbinizden bir sekînet ve Mûsâ hânedanıyla Hârûn âilesinin bırakmış olduğu birtakım eserler vardır. Melekler onu yüklenecektir. Elbette bunda sizin için bir delil vardır, eğer iman etmiş (kimse)lerseniz."(Bakara, 2/248)ayetinde geçen "tâbût" ile ilgili Fahreddîn er-Râzî şöyle der: "Bil ki Allahu Teâlâ "tâbût"un gelişini bir mucize kılmıştır. Bu hususta iki ihtimal vardır:

a)"Tâbût"un gelişinin mucize olması ihtimali...

b)"Tâbût"un mucize olmayıp, onun içinde bulunan şeyin mucize olmasıdır. Cenâb-ı Allah'ın, *Size içinde Rabbinizden bir sekîne bulunan o Tâbût'un gelmesidir..* buyruğundan muradın, onların "tâbût"un içinde, kalplerinin yatışmasına sebep olacak bir mucizeyi bulmaları olması da muhtemeldir."²⁶⁰

Elmalılı Hamdi ise "İsrâiloğulları, Tâlût'un hükümdarlığı konusunda açık bir delil istedikleri zaman peygamberleri, onun hükümdar olacağına dair açık ayetin, "tâbût"un gelmesi olduğunu söylemiş. Demek oluyor ki, İsrailoğullarında "tâbût", mukaddes emanetlerden olup Hristiyanlıktaki Haç gibi saygın bir yerde tutulmuş. Nitekim Hristiyanların Büyük Haç'ı da buna benzer bir olay geçirmiştir. "Tâbût"un tâ Âdem'den beri gelmesi, içi resimli bir sandık olması, bu Âdem'in insanlığın atası olan Hazreti Âdem diye anlamak oldukça zor ve fakat aynı zamanda çokça yaygınlaşmış olan bu haberleri bir çırpıda yalanlamak da yanlış olacağından, İbn Abbâs Hazretlerinden rivayet edildiği üzere, bunun kaybolmuş "Tevrat sandığı" olmasıyla yetinmek ve eski tarihî bir sandık olduğunu da kabul etmek uygun olacaktır. Bununla birlikte, Râgıb el-İsfahânî'nin aktardığı şekilde, "tâbût", kalptir; sekîne de, ondaki ilimden ibarettir." de denilmiş. Çünkü "kalb"e, *سَفْطُ الْعِلْمِ* "ilmin biriktiği yer"; *بَيْتُ الْحِكْمَةِ* "hikmet evi"; *تَابُوتُ* "ilim kutusu"; *وَعَاءُ عِلْمٍ* "ilim kabı" ve *صَنْدُوقُ عِلْمٍ* "ilim sandığı" denilir.²⁶¹ Bu her ne kadar, meşhur ve açık olan anlayışa aykırı görünürse de, onun gereği olan önemli bir işârî/tasavvufî anlam olduğu da yadsınamaz. Buna göre ayetin anlamının özü şudur: Onun hükümdarlığının gerçek göstergesi, isyan ve aldanış ile yok olmuş ve sizi perişan

²⁶⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5:345.

²⁶¹ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân* (Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.), 93.

etmiş olan kalbinizin yerine gelmesi ve gerçeklere iman ederek, sükûnet ve huzura ermenizdir. Gerçek delil ise, dış dünyanızda "maddi" bir delil olmaktan çok, iç dünyanızda ruhî bir delildir. Siz bozuk düşünceler ile yok olmuş kalbinizi bulup, batıl davayı bırakarak ona uydunuzmu, artık problem biter. Aksi halde Allah'ın o [Tâlût]'a verdiği kudret ve vereceği başarı, size onun hükümdarlığını karşı duramayacağınız bir çaresizlik ile kabul ettirir. İşte onun hükümdar olduğuna dair kesin delil, işte bu açık ve "Ruhî Tâbût"un gelmesidir."²⁶² şeklinde tefsir eder.

Kuşeyrî, tefsirinde "tâbût" ile ilgili şu açıklamalara yer verir: "Allahu Teâlâ (c.c.) levhalardan hoşnut oldukları tâbûtu, Mûsâ'nın (a.s.) asasını ve peygamberlerinin işaretlerini (mucize) Benî İsrâîl'e bir sekîne kıldı. Bu ümmetin ise kalplerinde bir sekine kıldı. Zirâ Allahu Teâlâ *"İnananların kalplerine sekine indiren O'dur..."* (Fetih, 48/4) buyurdu. Sonra tâbût düşmanlarının ve diğerlerinin ellerinde dolaşıldı. Tâbût bir kez saklandı, bir kez kayboldu ve dolayısıyla taşındı ve bir kez geri getirildi... Mü'minlerin kalplerine gelince o, efendileri ile kendi aralarında bir durumdur. Onu ne bir meleğe ne bir peygambere ne göğe ne havaya ne bir yere ne de bir kişiye emanet etmedi. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurdu: *"Müminlerin kalbi Rahman'ın parmaklarından iki parmağı arasındadır."*²⁶³ Yani Allah'ın kabzı, Allah'ın hükmü ve tasarrufu altında olması anlamına gelir. Bundan murad "kudret"tir. Sekineleri düşmanların elinde olan bir ümmet ile sekineleri yaratılanın üzerinde yetkisi olmayan bir ümmet arasında ne kadar fark vardır."²⁶⁴

Fahreddîn er-Râzî, "tâbût" lafzı ile ilgili görüşleri aktarmış ancak bu ayet ile ilgili işârî bir yorum yapmamıştır. Elmalılı Hamdi ise Râzî'den farklı bir şekilde bu ayette geçen "tâbût" ile ilgili Râgıb el-İsfehânî'nin görüşünü aktararak, ayeti işârî olarak yorumlamıştır. Ayette geçen "tâbût"un kalp ile ilgili olduğunu vurgulayarak onun "maddi" bir delil olmaktan çok, iç dünyada ruhî bir delil olduğunu söylemiştir.

²⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:205-206.

²⁶³ Müslim, "Kader", 17; Tirmizî, "Kader", 7; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar (Beyrut, Doha: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 303.

²⁶⁴ Kuşeyrî, *Letâîfû'l-İşârât*, 1:114-115.

Elmalılı Hamdi'nin işârî tefsîr yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine,İsrâ sûresi 44. ayette geçen "tesbih" ile ilgili neyin kastedildiği konusundaki açıklamalarını daörnek olarak verebiliriz.Cenâb-ı Allah bu ayette,

"تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا"

"Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar O'nu tesbih eder. O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz, onların tesbihini iyi anlamazsınız. O, halîmdir, gafûrdur."(İsrâ, 17/44) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayeti,"Cansızlara izafe edilen tesbih, ancak Allah'ın münezzeh olduğuna delâlet eden şeyler manasındadır. Dolayısıyla bu tesbihi, yerde ve gökte bulunan cansızlar hakkında mecâzî manaya hamletmek daha evladır."²⁶⁵ şeklinde tefsîr etmiştir.

Elmalılı Hamdi ise"Çokları bu tesbihin, hal dili ile Allah'a delil olma ve insanlara doğruyu gösterme anlamında veya hem hal dili hem de sözlü olarak Allah'ı tesbih etmek anlamında olduğunu söylemişlerdir. Fakat bazı müfessirler hakîkî anlamı üzere,bunun, sözlü tesbih demek olduğunda ısrar etmiştir.Çoğunluğun görüşü halkın aklına daha yatkın görünürse de,Âlûsî'ninRûhu'l-Meânî isimli tefsîrinde ayrıntılı anlatıldığı üzere,Rasulullah'ın elindeki taşların Allah'ı tesbih edişlerinin duyulması gibi, gelen birçok hadîs ve rivâyet,²⁶⁶o azınlıkta kalan âlimlerin görüşünü desteklemektedir."²⁶⁷ diyerek ayeti Râzî'den farklı şekilde yorumlamıştır.

Fahreddîn er-Râzî, bu ayette geçen "tesbih"i mecâzî manada yorumlamıştır. Elmalılı Hamdi iserivâyetlerden ve tasavvufçuların görüşlerinden etkilenerak lafzı hakîkî manada yorumlamıştır.

Her iki müfessirin işârî tefsîr yönünden farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de Sâd sûresi 35. ayetin tefsîridir.

"قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِّنْ بَعْدِي إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ"

²⁶⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:496.

²⁶⁶ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 9:119-126.

²⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:483.

"Dedi ki: Ey Rabbim, beni affet. Bana öyle bir mülk ver ki o, benden başka hiçbir kimseye lâıyk olmasın. Şüphesiz Sen, bütün istekleri ihsân edensin."(Sâd, 38/35)ayetindeFahreddîn er-Râzî,birkaç yönden anlam vermiştir.Bunlardan biri de şöyledir:"Dünyayı elde edemeyenlerin kalpleri, daima bunlara asılı kalır. Böylece de, dünyada büyük mutlulukların ve faydalı şeylerin bulunduğunu zanneder. İşte bu cümleden olarak Süleymân (a.s.), "Ey izzet ve ululuğun Rabbi, bana, mülklerin en büyüğünü ver." demiştir. Böylece, insanlar, o mülklerin hallerinin en mükemmeline vakıf olabilsinler de, bu durumda akıl, bunlarda da bir fayda bulunmadığını anlar; kalp, bunlardan yüz çevirir, bunlara iltifât etmez, Allah'a kullukla meşgul olur, dünya ile ilgili şeylerle iştigal etmez ve nefis, böylece de itminâna erer."²⁶⁸

Elmalılı Hamdi ise "Râzî'nin verdiği de güzel bir anlamdır. Fakat biz öyle anlıyoruz ki Süleymân Aleyhisselâm'ın asıl amacı, geçici olan dünya mülkünü değil, ahiret mülkünü istemektir. Çünkü,"*Her kim ahiret ekini/ahiret mükâfatı elde etmek isterse, onun ekinini artırırız ve kim de dünya ekini/dünya malı-mülkü isterse, ona ondan veririz ve onun ahirette hiçbir nasibi olmaz.*"(Şûrâ, 42/20) Ve ondan dolayıdır ki kendisine fazlası verilmiştir."²⁶⁹ şeklinde tefsîr etmiştir.

Kuşeyrî ise Hz. Süleymân'ın (a.s.) duasını şöyle yorumlamıştır: "O görünen bir mülk istememiştir. Bunun yerine onunla kendisini yönetmek istedi. Öyleki hükümdar - gerçekte- kendisini yöneten kimsedir, kendisini yöneten kimse ise hevasının peşinden gitmez. İsteddiği şey ile Rabbine şahitlik etme (görme) konusunda durumunun mükemmel olmasını istedi,böylecebu onunla birlikte başkasında görülmedi. Ayrıca onunla başka bir seçeneğin kalmayacağı bir kanaat (gönül hoşluğu) istedi..."²⁷⁰

Elmalılı, Râzî'nin verdiği anlamı beğenmekle birlikte Kur'ân'dan diğer ayetleri delil getirerek bu ayette Süleymân Aleyhisselâm'ın asıl amacının ahiret yurdunu istemek olduğunu belirtmiştir.

Elmalılı Hamdi'nin işârî tefsîr yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine bir diğer örnek deKâf sûresi 16. ayetteki "biz ona şah damarındandaha yakınız" sözüyle ilgili yaptığı açıklamalarıdır.

²⁶⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 19:84.

²⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:139-140.

²⁷⁰ Kuşeyrî, *Letâîfü'l-İşârât*, 3:105.

"وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ عَظْمًا تَوَسُّسًا ثُمَّ نَفْسًا فَرَأَيْنَاهُ أَقْرَبَ إِلَيْنَا مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ"

"Andolsun, insanı biz yarattık. Nefsinin ona ne vesveseler vermekte olduğunu da biliriz. Biz ona şah damarından daha yakınız." (Kâf, 50/16) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî şöyle der: "Ayetteki, وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ" Biz ona şah damarından daha yakınız." ifadesi, Allah'ın ilminin mükemmel oluşunu anlatan bir ifadedir. Verîd, içinden kanın geçtiği ve bedenin herbir parçasına ulaştığı damar demektir. Allah Teâlâ, işte insana, ilmi ile bundan daha yakındır. Çünkü o damarı etin örtmesi mümkündür. Ama Allah'ın ilmini hiçbir şey kapayıp perdeleyemez. Şöyle de denilebilir: Biz, bu husustaki kudretimizyegâne oluşu ile insana şah damarından daha yakınız. Onun hakkındaki işlerimiz, hükümlerimiz, tıpkı kanının damarlarında akışı gibi, akar ve geçerlidir."²⁷¹

Elmalılı Hamdi ise "Yakınlığı, "zât bakımından yakınlık" anlamında anlayan olmadı; ancak sözün gelişine göre, kimileri "kudretin tesiri", kimileri de, "bilmek" bakımından "yakınlık" anlamını benimsediler. Fahreddîn er-Râzî bunu şöyle ifade etmiştir: "Bu, Allah Teâlâ'nın ilminin mükemmelliğini açıklamadır. Allah ilmi ile ona damarındaki kandan daha yakındır, çünkü damarla arasında bir engel vardır. O, ona gizli kalabilir. Ama Allah Teâlâ'nın ilmi için bir engelin olması olanaklı değildir." Bu ayete şu anlamda verilebilir: Kendisi üzerinde biricik ve tek kudret sahibi olmamız bakımından, biz ona, ana toplardamardan, şah damardan (habl-i verîd) daha yakınızdır. Emrimiz onda, damarlarındaki kanın akışı gibi işlemekte, akmaktadır..." Kâdî Beyzâvî ve Ebüssuûd da bunu, bir ince anlam ekleyerek özetlemişler ve şöyle demişlerdir: Biz onun halini, ona boynundaki topar, şah damardan (habl-i verîd) daha yakın olandan daha iyi biliriz, demektir. Zâtın yakınlığı ile dolaylı olarak, ilminin yakınlığı anlatılmıştır. Çünkü o, "Zâtının yakınlığı", ilminin yakınlığını gerektirmektedir..."²⁷² Âlûsî burada, "Vahdet-i vücudcuların sözü, böyle bir hali denememiş, yaşamamış olanlarca zor anlaşılır şeylerdendir."²⁷³ demıştır. Bununla birlikte biz, Şeyh Muhyiddîn Arabî'nin *Fütûhât-i Mekkiyye*'sinin, Esmâ-i Hüsnâ

²⁷¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 20:279.

²⁷² Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, 5:187; Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1998), 5:141.

²⁷³ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 14:268.

[Allah'ın güzel isimleri] kısmında, "Akreb" İsm-i şerîfi hakkındaki şu sözlerini aktaralım:

حضرة الأقرب أعلى الحضرات و هي بالذات لأهل الفترات
فهى قرب فيه بعد للذي قيل فيه إنه ذو عثرات

"En Yakın Olan'ın Hazret'i, mertebelerin en yücesidir; o, keşif sahipleri ve bilenler olanlar için Zât iledir.

O mertebe, tökezleyenler, yani günahkârlar için bir uzaklık olan, yakınlıktır."²⁷⁴ Görülüyor ki Şeyh, beytinde [Allah'ın] bizzat yakınlığını benimsemiş ve fiilen yakınlığı anlatmış, sonunu da kulun yokluğuyla tevhîde bağlamıştır. Âlûsî'nin dediği gibi, bazı noktaları, hal ehli olmayanlara ağırdır. Dünya göğüne inmeden, mekânsal bir yakınlık değil, "emr"le ilgili yakınlığı anlamak gerekir."²⁷⁵ şeklinde görüşünü belirtir.

Fahreddîn er-Râzî, bu ayette "Allah'ın (c.c.) ilminin mükemmelliği"ni vurgulamıştır. Elmalılı Hamdi ise Fahreddîn er-Râzî'nin görüşünü aktarmakla birlikte, ayrıca Âlûsî'nin hal ehli ile ilgili düşüncelerini benimseyerek ayeti işârî olarak yorumlamıştır.

Her iki müfessir de ayetleri genellikle hakîkî, örfte kullanılan anlamlarını göz önünde bulundurarak veya siyâk ve sibâkına göre anlam vermeyi uygun bulmuşlardır. Bununla birlikte bazen ayetleri işârî olarak yorumlamışlar bazen de ayetlerin tefsîrinde tasavvufî görüşleri aktararak, bunların güzel olduğunu söylemişlerdir.

3.2.3. Kevnî Ayetlere Bilimsel Yaklaşım Yönünden Farklılıklar

Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de, kendi ayetleri üzerinde düşünmemizi isterken, içinde yaşadığımız âlemi de gözlemleyip onun üzerinde de düşünmemizi, ondan bir takım dersler çıkarmamızı istemektedir. Dolayısıyla yaşadığımız her olayda bir hikmet aramak ve nedenlerini araştırmaya devam etmek, Kur'ân'ın bildirdiği bütün hakîkatlere tafsîlî olarak iman etmede önemli bir pekiştirici etkiye sahiptir.

²⁷⁴ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 7:399.

²⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7:520-522.

İlmî verilerle ayetleri anlamaya ve açıklamaya çalışan bilimsel tefsîrin esaslarını oluşturan yorumlar ilk olarak Fahreddîn er-Râzî'de görülmüştür.²⁷⁶ Elmalılı Hamdi, kevnî ayetlerin tefsîrinde, Fahreddîn er-Râzî'nin görüşlerinden etkilenmekle birlikte bazen farklı yorumlarda da bulunmuştur. Çünkü her ikisinin dönemindeki bilimin seviyesi farklıdır.

Elmalılı Hamdi'nin kevnî ayetler ile ilgili Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine örnek olarak, "cehennemin yakıtı" ile ilgili Bakara sûresi 24. ayetteki açıklamalarını verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ"

"Fakat bunu yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- artık sakının o ateşten ki onun yakıtı insanlar ve taşlardır. O kâfirler için hazırlanmıştır." (Bakara, 2/24) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayet ile ilgili "Niçin insanlarla taşlar bir araya getirilerek, beraber cehennemin yakıtı oldukları söylendi?" şeklinde bir soru sorarak şöyle cevap verir: "Çünkü insanlar dünyada, o taşları, put olarak yontup, Allah'a ortak tutup, Allah'ı bırakıp onlara ibâdet ederek, zaten kendilerini taşlarla birleştirmişlerdir. Cehennemin yakıtı olan taşlardan maksadın kükürt taşları olduğu söylenmiştir. Bu, delili olmayan bir tahsisdir. Bu ayette, taşları, kükürt taşları diye tahsis etmenin doğru olmadığına delalet eden şeyler vardır. Burada, Cenâb-ı Allah'ın maksadı, cehennem ateşinin vasfını yükseltmektir. Halbuki ateşin kükürt taşları ile yanması alışılmış bir husustur. Bu sebeple, kükürtle cehennemin tutuşturulması, ateşinin çok kuvvetli olduğuna delalet etmez. Ama ayette geçen taşları, kükürt taşı olarak değil de diğer taşlar manasına aldığımızda, bu, cehennem ateşinin şiddetini gösterir. Çünkü diğer taşlarla, aslında ateşler söndürülür. Bu sebeple, ayette sanki Cenâb-ı Allah şöyle demiştir: Cehennem ateşleri ta başında, dünya ateşlerini söndüren taşlarla yandığı için, kuvvette had noktaya ulaşmıştır."²⁷⁷

Elmalılı Hamdi ise "Ve'l-hicare" (ve taşlar) kelimesinin bilimsel bir işareti ihtiva ettiğinde şüphe yoktur. Gerçi bu taştan kastın, putlar ve heykeller olduğu ve cehennem ateşini tutuşturmaya sebep olan yakıtın, insanlar ve tapılan heykeller olduğu

²⁷⁶ Mehmet Kaya, "Bilimsel Tefsir ve Değişim", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 3/5 (2016): 219.

²⁷⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:153-154.

açıklanıyor. Fakat aynı ifadede Allah Teâlâ, çıra ve kömür gibi, ateş tutuşturan taşlar bulunduğunu da bildirmiş oluyor ki bilim adamları bunun taş kömürleri olduğunu söylüyorlar. "Vekud" kelimesi, ateş yakılan/tutuşturan kibrit, ot, çöp, çıra, paçavra, odun gibi şeylerin hepsi için kullanılır."²⁷⁸şeklindedefsîr eder.

İbn Kesîr ise tefsîrinde ayeti şöyle açıklar: "Ondan maksat Allah'tan başka tapılan putlardır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle demiştir: *"Şüphesiz sizler de Allah'tan başka taptıklarınız da cehennem odunusunuz..."*(Enbiyâ, 21/98)Bunu Kurtubî (ö. 671/1273) nakletmiş, Râzî bunu tercih etmiş ve: Çünkü kükürt taşının ateş alması görülmedik bir şey değildir. Onu bu taş kabul etmek daha evladır, demiştir. Dediği bu şey kuvvetli bir görüş değildir. Zira ateş kükürt taşı ile tutuşturulursa, daha çok ısınır ve alevi daha da artar."²⁷⁹

Celâleyn Tefsîri'nde ise "O ateşten sakınınız ki, onun yakıtı, kâfir insanlar ile taşlardan yapılmış olan onların putlarıdır. Yani o ateş o kadar sıcaktır ki, adı geçen şeylerle tutuşur. Yoksa dünya ateşi gibi odun ve benzeri şeylerle tutuşmaz."²⁸⁰şeklinde yorumlanır.

Bu ayette müfessirler, konuyu farklı şekillerde yorumlamışlardır. Müfessirler, düşüncelerini delilleriyle birlikte aktararak, bazıları "taşlar"dan maksadın "tapılan heykeller" olduğunu ifade etmiş, bazıları da "kükürt taşı, ateşle tutuşturulan taşlar" olduğunu söylemiştir.Elmalılı da bu ayetin bilimsel yönünü incelemiş, "taşlar"dan maksadın "ateş tutuşturulan taşlar" olduğunu söylemiştir. Bu ayetin bilimsel tefsîri üzerine derin bir şekilde düşünüldüğünde, insanlar için taşların farklı alanlarda kullanımının ve faydalarının araştırılmasının önemli olduğu kanaatindeyiz.

Her iki müfessirin kevnî ayetler ile ilgili farklı olan görüşlerine örnek olarak, Bakara sûresi 265. ayet-i kerîmeyi de verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَتَغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَنْبِيئًا مِّنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَاتَتْ أَكْثُهَا ضَعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطُلَّ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ"

"Allah'ın rızasını isteyerek ve içlerinden gelerek hayır işlerinde mallarını harcayanların hali de bir tepenin üzerinde bulunan güzel bir bahçenin haline benzer ki ona bir yağmur

²⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:309.

²⁷⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1:202.

²⁸⁰ Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1:4-5.

yağmıştır da meyvelerini iki kat vermiştir, ona bol bir yağmur düşmese de bir çisenti (bulunur). Allah, ne yaparsanız hakkıyla görendir."(Bakara, 2/265) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayeti şöyle tefsîr eder:"Müfessirler şöyle demişlerdir: Bahçe, yüksek bir yerde bulunduğunda daha güzel ve daha verimli olur. Bence, bu hususta bir müşkil bulunur, o da şudur: Bahçe yüksek bir yerde bulunduğu zaman, su seviyesinin üstünde olur, nehir suyundan istifâde edemez, çok rüzgâr alır ve bu sebeplerden dolayı güzel olmaz. Çukurda bulunduğu zaman, nehir suları kolayca oraya akar ve rüzgâr almadığı için, yine böyle bir bahçenin de verimi güzel olmaz. Binâenaleyh bir bahçenin verimli olması, ne tepe ne de çukur olmayan düz bir arazide bulunduğunda mümkün olur. O halde ayette bahsedilen "rabve" (tepe)den maksad, müfessirlerin söylediği şey olmayıp, aksine o yerin, yağmur aldığında kabaran ve yükselen sıcak ve nemli bir arazide olmasıdır. Çünkü bu özellikteki toprak parçalarının verimi çok olur ve ondaki ağaçlar güzel büyür."²⁸¹

Elmalılı Hamdi ise *"كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ"* çok yüksek bir tepedeki güzel bir bahçenin şu haline benzer ki, *وَابِلٌ أَصَابَهَا* buna kuvvetli bir yağmur düşmüş ve *ضَعْفَيْنِ* o, meyvelerini iki kat vermiştir. Normal durumlarda örneğin bir veren bu bahçe, bu yağmur nedeniyle iki bin vermiş bulunuyor. O (öteki) kayayı cascavlak bırakan yağmur, bu tepede rahmetin ta kendisi olur."²⁸² şeklinde Râzî'nin tefsîrinden farklı olarak düşüncesini açıklar.

Râzî, müfessirlerin ifadelerinden farklı olarak yeni bir yorum yaparak, "tepe"den maksadın müfessirlerin söylediği şey olmadığını, aksine o yerin, yağmur aldığında kabaran ve yükselen sıcak ve nemli bir arazide olmasının kastedildiğini vurgular. Elmalılı ise özellikle yağmurla gelen rahmeti anlatmıştır. Bu ayeti Râzî'den farklı şekilde yorumlamıştır.

Elmalılı Hamdi'nin kevnî ayetler ile ilgili Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de "tennûr" lafzının anlamı ile ilgili Hûd sûresi 40. ayetintefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

²⁸¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5:497-498.

²⁸² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:268.

"حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ آمَنَّ
وَمَا آمَنَ مَعَهُ إِلَّا قَلِيلٌ"

"Nihayet emrimiz gelip de tennûr kaynadığı zaman dedik ki: "Her birinden ikişer çift ile aleyhinde söz geçmiş (helâkleri takdir edilmiş) olanlar dışında aileni ve iman edenleri içine yükle." Zaten onunlabirlikte çok azı iman etmişti."(Hûd, 11/40) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayette geçen "tennûr" lafzı ile ilgili,

a) "Bu, içinde ekmek pişirilen"tandır" manasındadır.

b) Bu, tandırdan başka birşeydir." şeklinde görüşleri aktarmış, daha sonra da kendisi şu açıklamayı yapmıştır: "Aslolan sözü, hakikî manasına hamletmektir. "Tennûr" lafzının ise, hakikî manası "ekmek pişirilen yer" demektir. Dolayısıyla bu lafzı, bu manaya almak gerekir. Suyun ilk önce belli bir yerden fışkırmaya başladığını ve o yerin de (Hz. Nûh'un) tandırı olduğunu söylemek de aklen imkânsız değildir..."²⁸³

Elmalılı Hamdi ise bu konuda müfessirlerin çeşitli açıklamalarına yer vermiş ve kendi görüşünü şöyle ifade etmiştir: "Tennûr'un gerçekte bir ocak olması, aynı zamanda onun gemide su toplanan bir kazan ile aynı olmasına engel değildir. Çoğu müfessirin "ocak" rivâyetiyle bu rivâyet arasında aykırılık da yoktur. Belirlilik takısı olan "elif-lâm" ile "et-tennûr" denilmesi, bunun "gemiye ait bir tennûr" olduğunu açıkça gösterir. Aynı zamanda Hz. Nûh'a (a.s.) özel bir "tennûr" olması da bununla çelişmez. Çünkü bu onun bir mucizesidir. "Tennûrun feverânı"nın,geminin hareket veren gücünü (motorunu) anlattığı ve فَارَ التَّنُّورُ"tennûr feverân etti"nin bugünkü ifadeye göre, "nihayet emrimiz gelip gemi ateşlendiği zaman" anlamında olduğu ortaya çıkar. Bu ifadede "tennûr" ve "feverân" kelimelerinin sözlükteki asıl anlamında olduğu ve ayetin bu manada gayet açık olduğu da şüphesizdir. Geminin yapımı tamamlanıp ateşlenme haline gelmesinin, Allah'ın (c.c.)emri olan tufanın başlayacağına bir işaret olmasında da çelişki yoktur. Ayetin bu açık anlamına karşı "O zamanda öyle bir vapur nasıl yapılabilirdi ve yapılmış olsaydı bu sanayi unutulur muydu?" şeklinde bir garipseme ve kuşkudan başka denecek bir şey de bulunamaz... Yüce Allah'ın (c.c.) koruma ve vahyi ile yapılmış olan,"dağlar gibi dalgalar içinde akıp giden..." (Hûd, 11/42) olağanüstü bir geminin

²⁸³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 13:21-22.

sıradan bir yelken gemisi şeklinde düşünülmesinin daha çok garipsenmesi gerektiğinde şüphe yoktur."²⁸⁴

Her iki müfessir de "tennûr" lafzını hakikî manada yorumlamıştır. Bununla birlikte Elmalılı Hamdi ayetle ilgili bilimsel bir yorum da yapmıştır. "Tennûr" ile geminin motorunun kastedilerek bu geminin bir vapur niteliğinde olabileceğini söylemiştir.

Her iki müfessirin kevnî ayetler ile ilgili farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de Hicr sûresi 22. ayetin tefsîridir. Cenâb-ı Allah,

"وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخُزْنِينَ"

"Biz aşılایıcı rüzgârlar gönderdik. Gökten de su indirip onunla sizleri sulardık. Bunların hazinedarları da siz değilsiniz."(Hicr, 15/22) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî bu ayetle ilgili rivâyetleri aktararak şöyle der:"İbn Abbâs şöyle demiştir: "Rüzgâr, ağaçları ve bulutları aşılamaktadır." Bu, (aynı zamanda) Hasan el-Basrî, Dahhâk ve Katâde'nin de görüşüdür. İbn Mesûd iseşunu söylemiştir: "Allah, bulutları aşılایıp da, onların su yüklenmesi ve suyu (yağmuru) bulutun içine bırakması için rüzgârları gönderir. Sonra o bulut sıkışır ve sütü bol devenin sağılması gibi, onu şarıl şarıl akıtır."Bu, rüzgârların bulutu aşılamasının tefsîr edilîşidir; ağaçları aşılamasına gelince, onu zikretmemişlerdir."²⁸⁵

Elmalılı Hamdi ise "*Levâkîh olarak, rüzgârlar da gönderdik.*"Likah, "aşı" demektir. "Lâkîha" da "aşılı" veya "aşılایan" anlamlarına gelir.Bu ayetin içerdîğı bu anlam da başlı başına bilimsel bir mucizedir. Ağaç aşılamak eskiden beri bilinen bir şey ise de, bununla rüzgârın bir ilgisi yok sanılıyordu. Bitkilerde rüzgârın yapabileceğı bir aşılama, yakın zamanlara kadar bilinmiyordu. Ra'd Sûresi'nde açıklandığı üzere, *مِنْ كُلِّ رَوْحَيْنِ اِثْنَيْنِ* "ikili her çiftten.."ayetin ifade ettiğı "gerçek" bulunduktan ve anlaşıldıktan, yani bütün bitkilerin çiçeklerinde, erkek dişi çifti bulunduğı ve erkeğın dişiyi aşılaması ile meyvelerin oluştuğı anlaşıldıktan sonradır ki, rüzgârların bir aşıcı hizmeti yerine getirdikleri anlaşıldı. Ve bu şekilde "*وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ*" ayetin de, "*مِنْ كُلِّ رَوْحَيْنِ اِثْنَيْنِ*" ayeti gibi, o gün bilinmeyen bilimsel bir gerçeğı haber verdiğı, bu kadar yıl sonra ortaya

²⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:150-151.

²⁸⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:84-85.

çıkmiş ve açıklığa kavuşmuş ve dolayısıyla bu ayetin de bir mucize olduğu görülmüştür."²⁸⁶şeklindefikrini beyan eder.

Kâşânî, tefsîrinde bu ayet-i kerimeyi şöyle bir işâri yoruma tabi tutar: "Ve biz, "Nefehât-ı İlâhiye" rûzgârlarını, "hikem ve maârif ile aşılایıcı" ve kalpleri "sefalandırıcı", istidatları; "tecelliyatın kabulüne hazırlayıcı" olduğu halde irsâl eyledik. Bunlar üzerine ruh göğünden ulûm-i hakîkiye suyunu indirip, sizi o su ile suladık ve onunla sizi ihya eyledik. Ve siz o ilimden hâlî bulunduğunuz için, o ilme hâzin olmamıştınız."²⁸⁷

Fahreddîn er-Râzî, bu ayette rivâyetleri sıraladıktan sonra ağaçların aşılانması konusunda kendi görüşünü net bir şekilde ifade etmemiştir. Aslında Kur'ân-ı Kerîm'i okuduğumuz zaman ayetlerin o kadar etkileyici bir üslubu var ki gördüğümüz ilim onları tam olarak anlamamızda her dönemde eksik kalabiliyor. Biz, bu dönemde de ayetlerin her birini yeni bilimsel buluşlardan yararlanarak yeniden yorumlayabiliriz. Ancak bilimsürekli yenilenerek değişim göstermesi, bir sonraki dönemde farklı birçok ayeti yeniden yorumlamayı beraberinde getirecektir. İlim sahibi olan insanlar, bu ayetlerde Allah'ın (c.c.) ezeli ilim, irâde ve kudretini daha iyi görerek, tabiki deonu daha iyi tanırlar ve yaşarken de takva boyutuna ulaşabilirler. Bilim ne kadar ilerlerse ilerlesin, o her geliştiğinde aslında biz şunu farkedeceğiz: İnsanların, ilminin ne kadar sınırlı olduğunu, ona sadece, bu evreni, içindekileri yaratan sonsuz kudret ve bütün mülkün sahibi Rabbimizin izin verdiği kadar ulaşılabilceğı, Rabbini ve onun gönderdiği İslâm dinini daha iyi tanımak için Allah'ın (c.c.), "... De ki: Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak temiz akıl sahipleridir ki, hakkıyla düşünür." (Zümer, 39/9) emri doğrultusunda, her dönemde, yeni ilimler peşinde hiç pes etmeden koşmayı.

Elmalılı Hamdi'nin kevnî ayetler ile ilgili Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, Ankebût sûresi 15. ayetteki açıklamalarını da örnek olarak verebiliriz.

"فَأَنجَيْنَاهُ وَأَصْحَبَ السَّفِينَةَ وَجَعَلْنَاهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ"

"Fakat biz onu da gemi arkadaşlarını da selâmete erdirmiş ve bunu âlemlere bir ibret yapmışızdır." (Ankebût, 29/15) ayetinin tefsîrinde Elmalılı Hamdi şöyle der: "Ve onu,

²⁸⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:370-371.

²⁸⁷ Kâşânî, *Te'vîlât-ı Kâşânîyye*, 2:179.

yani gemiyi veya olayı, bütün akıllı varlıkların oluşturduğu dünyalara bir ayet kıldık; ondan ders alırlar, deliller çıkarırlar..Demek ki, Allah'ın azâbından maddi araçlarla korunmaya çalışmak da Allah'ın emrettiği şeylerdendir."²⁸⁸

Fahreddîn er-Râzî, bu ayetteki ibret ile ilgili birkaç açıklama yapmıştır. Ancak Elmalılı Hamdi'nin tefsîrinde açıkladığı gibi, maddi araçların kullanımı ile ilgili bilimsel bir çıkarıma onun eserinde rastlamak mümkün değildir.

Her iki müfessir de tefsîrlerinde bilimsel çalışmaları etkin bir şekilde kullanmışlar, farklı yorumlara öncülük etmişlerdir. Râzî,kevnî ayetleri kendi dönemindeki ilmiyle açıklamıştır.Ancak bu ayetleri, asrının ilmiyle Elmalılı yeniden tefsîr etmiştir.

3.2.4. İtikâdî Yönden Farklılıklar

Her iki müfessir de Ehl-i Sünnet âlimleri oldukları halde Fahreddîn er-Râzî, Eş'arî mezhebinden, Elmalılı Hamdi ise Matürîdî mezhebindendir. Her iki müfessirin tefsîrlerinde itikâdî açıdan çok fazla farklılık olmamakla birlikte bazı noktalarda Elmalılı Hamdi Yazır, kendine has düşünce tarzıyla fikirlerini bizlere aktarmıştır.Bundan dolayı bazı ayetlerin açıklamalarında farklı görüşler ortaya çıkmaktadır.

3.2.4.1. Eş'ariyye

Eş'ariyye'nin görüşlerini genel olarak şöyle özetlemek mümkündür:

Eş'ariyye âlimlerinin çoğunluğu, her yükümlü insanın Allah'ın varlığına akıl yürütme yoluyla ulaşabileceği düşüncesindedir.²⁸⁹ Onlara göre Allah'ı bilmek dinen vaciptir. Eğer peygamber gönderilmemişse, insan aklıyla Allah'ı ve dinî emirleri bilmekle yükümlü değildir.²⁹⁰ İnsanda hâdis bir kudret ve irâde vardır. Fakat hâdis olan

²⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:416.

²⁸⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11:450.

²⁹⁰ Temel Yeşilyurt, "Mâtürîdîlik-Eş'arîlik Karşılaştırması", içinde *Kelam El Kitabı*, ed., Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 172.

bu kudretin, insanın yaptığı işler üzerinde bir etkisi bulunmamaktadır. Sadece iktiranı (yakınlaşması) vardır. Buna "kesb" denir. Kul "kâsib", Allah "hâlik"tir.²⁹¹

Eş'arîler'e göre,erkeklik nübüvvetin (peygamberliğin) şartı değildir.²⁹²Eş'arî kelâmcılarının çoğunluğuna göre iman, "Hz. Peygamber'i (s.a.s.), vahiy yoluyla Allah'tan (c.c.) alıp tebliğ ettiği ve bize kadar sağlam yöntemlerle ulaşan konularda kalben tasdik etmekten ibarettir."²⁹³

Eş'arîlere göre, ehlü'l-hal ve'l-'akd tarafından bir imam, bir halîfe seçilmesi ümmet üzerine vâciptir. İmam, seçim ile olur. İmamda ilim, adâlet ve siyaset vasıfları bulunmalıdır. İmamlarda ismet sıfatı bulunmaz.²⁹⁴Hüsün ve kubuh dinîdir, bir şeyin iyi veya kötü olduğu yalnız Allah'ın emir ve yasağı ile bilinir.²⁹⁵

3.2.4.2. Mâtürîdiyye

Mâtürîdiyye'nin görüşlerini genel olarak şöyle özetlemek mümkündür:

Evrenin yaratılışı incelendiğinde yüce bir varlığın bulunduğu hükmetmek aklen zorunludur.²⁹⁶Kul kendi fiillerinden sorumludur ve bu konuda irâde hürriyetine sahiptir, fiilinin kâsibidir. Ancak fiilin yaratıcısı Allah'tır.²⁹⁷Bu suretle fiillerde kesb kula, halk da Allah'a aittir.²⁹⁸

Nübüvvette şart olan peygamberin erkek olmasıdır. Peygamberin kendisine has bazı sıfatlarının bulunması gereklidir. Bunlardan biri, peygamberin,çağında yaşayan kimselerin en zekisi, bir de ahlâk bakımından onlardan en güzeli olmasıdır.²⁹⁹İmanın asıl

²⁹¹ Murat Serdar, *Kelâm Tarihi* (Kayseri: Afşar Matbaacılık, 2012), 230-231.

²⁹² Muhittin Bağçeci, *Kelâm İlmine Giriş* (Kayseri: Netform Matbaacılık, 2000), 116.

²⁹³ Yavuz, "Eş'ariyye", 452.

²⁹⁴ Ethem Ruhi Fırlı, *Günümüz İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları, 2011), 137.

²⁹⁵ Yeşilyurt, "Mâtürîdilik-Eş'arîlik Karşılaştırması", 173.

²⁹⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdiyye", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28:169.

²⁹⁷ Serdar, *Kelâm Tarihi*, 249.

²⁹⁸ Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 114.

²⁹⁹ Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 87-95.

ilkesi kalp ile tasdik etmektir, dille ifade edilmesi ise kalpteki imanın anlatılmasına ilişkin bir araçtır. Bazı Mâtürîdîlere göre dille ikrar da imana dâhildir.³⁰⁰

Mâtürîdîlere göre insanların, yönetimini yürütecek bir devlet başkanı edinmeleri zorunludur. Devlet başkanlığının şartı erkek, hür, akıl-bâliğ olması ve Kureyş kabîlesinden olmasıdır.³⁰¹ Eşyanın hüsün ve kubuh oluşu kendi özündendir. Dolayısıyla bir şeyin hüsün ve kubuh olduğunun akılla bilinmesi mümkündür.³⁰²

Elmalılı Hamdi'nin itikâdî yönden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, Bakara sûresi 102. ayetteki açıklamalarını örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيْطَانُ عَلَىٰ مَلَكٍ سَلِيمٍ وَمَا كَفَرَ سَلِيمٌ وَلَكِنَّ الشَّيْطَانَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِينَ بِهِ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلَّمُوا لِمَنِ اسْتَرْتَبَهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلْقٍ وَلَبَسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ"

"Şeytanların; Süleymân'ın mülkü aleyhine uydurup takip ettikleri şeylere uydular. Halbuki Süleymân aslâ kâfir olmadı. Fakat o şeytanlar kâfirdiler ki insanlara sihri ve Bâbil'deki iki meleğe, Hârût ve Mârût'a indirilen şeyleri öğretiyorlardı. Halbuki onlar (o iki melek): "Biz ancak fitneyiz (imtihan için gönderilmişizdir). Sakın kâfir olma!" demedikçe hiçbir kimseye (sihir) öğretmezlerdi. İşte onlardan (o iki melekten) koca ile karısının arasını ayıracak şeyler öğrendiler. Halbuki (sihirbazlar) Allah'ın izni olmadıkça onunla hiçbir kimseye zarar verici değillerdir. Onlar ise kendilerini zarara sokacak, onlara fayda vermeyecek şeyleri öğreniyorlardı. Andolsun, onlar muhakkak biliyorlardı ki onu (sihri) satın alan kimsenin ahiretten hiçbir nasibi yoktur. Onlar, kendilerini ne kötü bir şey karşılığında sattıklarını keşke bilmiş olsalardı." (Bakara, 2/102) buyurur.

Bu ayetin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî şöyle der: "Ebû Müslim'in söylediği, "Peygamberlerin sihir öğretmek için gönderilmeleri câiz olmadığı gibi, meleklerinki de câiz değildir." sözüne karşılık şöyle deriz: Biz peygamberlerin sihir öğretmek için gönderilmiş olmalarının câiz olmadığını kabul etmiyoruz. Çünkü sihrin öğretilmesinden

³⁰⁰ Yavuz, "Mâtürîdiyye", 172.

³⁰¹ Sâbûnî, *Kitâbü'l-Bidâye*, 100-101.

³⁰² Yeşilyurt, "Mâtürîdîlik-Eş'arîlik Karşılaştırması", 172.

maksadın, onun bâtil olduğuna dikkat çekmek olması da mümkündür. Onun fesadına dikkat çekmek gayesiyle öğretilmesine gelince bu, emredilen bir şey olur."³⁰³

Elmalılı Hamdi ise Râzî'den farklı düşünerek eserinde şu ifadelere yer verir:"Bu iki meleğe indirilen ve Bâbil halkına ilham yoluyla öğretilen bu şeyler, özü itibariyle büyü değildi. Fakat büyü olarak da kullanılabilir şeylerdi ve böyle kullanılması,tamamen kâfirlik olurdu. Bunun için ayette bunun temelde sihir olduğu ifade edilmiştir. Gerçeğe bakılırsa, bu durum her bilgi çeşidi için geçerlidir. Aslına bakılırsa ilmin hepsi saygındır, fakat büyüklüğü oranında bilimsel özelliği ile hem iyiliğe hem de kötülüğe elverişlidir. Melekler büyü öğretmezler, fakat meleklerin iyilik için öğrettikleri hakîkatler, inançsızların ve şeytanların ellerinde kötülükte kullanılmak üzere sihirde de kullanılabilir."³⁰⁴

Taberî, tefsîrinde ayeti şöyle açıklar: "Cenâb-ı Allah'ın sihri indirmesi; meleklerine, insanlara büyü öğretmeleri için izin vermesi câiz olur mu? diye sorulacak olursa; cevap olarak deriz ki: Hayrı da şerri de hepsini indiren Allah'tır. Tüm bunları kullarına açıkladı. Allah'ın büyüü iki meleğe indirmesinde ve onların da insanlara öğretmelerinde günah yoktur. Çünkü onlar, Allah'ın izniyle öğretiyor ve öğretirken de, kendilerinin imtihan vesilesi olduklarını bildiriyor, insanları büyü yapmaktan ve büyü ile amel etmekten menediyorlardı."³⁰⁵

Sihir konusunda Mâtürîdî de şöyle der: "Sihir ilminin aslı semadandır, fakat insanlar onun aslını unutmuşlar ve onu öğrenmeyle miras olarak almışlardır."³⁰⁶

Fahreddîn er-Râzî ve Taberî "meleklerin sihir öğretmesi"nin câiz olduğunu söylemişler, Mâtürîdî de sihir bilgisinin semadan olduğu görüşünü benimsemiştir. Ancak Elmalılı Hamdi bu ayette Mâtürîdî'nin görüşünü benimsememiştir. O, yukarıdaki örnekte olduğu gibi bazı ayetlerin itikâdî yorumunda Mu'tezilî âlimlerin aklı ön plana alarak öngördüğü fikirlerini beyan etmiş, Râzî'nin eserinde sıkça aklî ve naklî deliller kullanarak tenkit ettiği Mu'tezilî görüşlerini benimsemiştir. Râzî, birçok Mu'tezilî

³⁰³ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:284.

³⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:452-453.

³⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 1:521.

³⁰⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâru Sâdır, İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2001), 261.

görüşü eleştirmenin yanısıra bazen de bu görüşleri ayetin kapsamına daha uygun olması sebebiyle tercihte de bulunmuştur.

Her iki müfessirin itikâdî yönden farklı olan görüşlerine, Hicr sûresi 12. ayette geçen "نَسْنُكُهُ" ifadesindeki zamir ile ilgili yaptıkları açıklamaları da örnek olarak verebiliriz.

"كَذَلِكَ نَسْنُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ"

"Biz böylece onu, günahkârların kalplerine sokarız." (Hicr, 15/12) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî görüşünü şöyle açıklar: "Mu'tezile'ye göre en doğru tevîl نَسْنُكُهُ ifadesindeki "hüve" zamirinin, "Kur'ân" olan "zikr"e râcî olmasıdır. Çünkü, Allah Teâlâ, bu ayetten önce, "Kur'ân'ı biz indirdik." (Hicr, 15/9); bundan sonra da, "Biz böylece onu ...sokarız." buyurmuştur. Yani, "işte böylece biz, o Kur'ân'ı mücrimlerin kalbine sokarız." demektir ki, bu da "Allah Teâlâ'nın bu Kur'ân'ı onlara duyurması, onların kalplerinde Kur'ân'ın ezberlenmesi ve manalarını bilip anlamayı yaratması" anlamındadır. نَسْنُكُهُ "Onu sokarız" ifadesindeki zamirin, "zikr"e, Kur'ân'a râcî olması câiz değildir. Âlimlerimiz, bu ayeti Allah Teâlâ'nın, kâfirlerin kalbinde bâtılı yaratan olduğuna delil getirerek şöyle demişlerdir: "Biz böylece kalplerine sokarız." ayeti, "Biz bâtılı ve dalâleti, mücrimlerin kalplerine işte böyle sokarız." manasıdır."³⁰⁷

Elmalılı Hamdi ise ayeti Râzî'den farklı şekilde yorumlayarak eserinde şu ifadelerle yer verir: "نَسْنُكُهُ" bir gidiş yolu veririz biz ona, "-o zikre/o Kur'ân'a- فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ" suçluların kalplerinde.." yani Allah'ın sözünün her kalbe girişi ve oradaki akışı, gidişi bir değildir. Güzel bir tohumu, iyi bir yerde verilen coşku ve büyüme, çorak yerlerde verilmediği gibi, Hak Teâlâ'nın sözünün de, suçlu kalplerdeki yansımaları, temiz kalplerdeki görüntülerine benzemez. Temiz kalplere sonsuz bir hayat coşkusu ile girip dizilen sözünü, ayetlerini Allah Teâlâ, suça bulana bulana ilk yaratılmış hali bozulmuş olan suçluların çürük kalplerine mızrak saplar gibi, aksi tesir ile sokar."³⁰⁸

Zemahşerî, "نَسْنُكُهُ" (sokarız) ifadesindeki zamirin zikre ait olduğunu ifade ederek ayete şu manayı verir: "O zikri mücrimlerin kalbine işte bu şekilde sokarız." yani "Allah

³⁰⁷ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:67-69.

³⁰⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:363-364.

onu onların kalbine yalanlanmış, alaya alınmış, kabul görmemiş bir şekilde ilkâ eder."³⁰⁹

Mâtürîdî, tefsîrinde bu ayette ihtilaf olduğunu belirterek şöyle der: "Bazıları: "Nitekim mücrimlerin (günahkârların) kalplerine alay ve inkâr etmeyi sokarız, ona inanmazlar..." dedi. Onun "تَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ" sözü "ayetler ve deliller; [Ayetler ve delilleri] inkâr ve onları kabul etmeyerek, kibirlenme ve inatçı yalanlamayla onları inkâr ederek, ona inanmazlar." manasına da olabilir. Mâtürîdî, bu görüşleri aktararak mananın bu bahsettikleri dışında da olabileceğini söylemiştir."³¹⁰

Râzî, bu ayette Mu'tezile'nin tevilini ayete uygun görmez ve âlimlerin görüşünü kabul eder. Ancak Elmalılı, Mâtürîdî'nin tefsîrinde belirttiği iki görüşten birini ve özellikle Râzî'nin eleştirdiği Mu'tezile'nin görüşünü bizzat eserinde tercih ederek benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin itikâdî yönden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de Münâfikûn sûresi 3. ayet-i kerîmenin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ ءَامَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ"

"Bu (kötü amelleri şundandır). Çünkü onlar iman ettiler. (Fakat) sonra kâfir oldular. Bu yüzden kalplerinin üstüne mühür basıldı. Onun için onlar anlamazlar."(Münâfikûn, 63/3) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî ayetin tefsîrinde şöyle der:"Allah'tan olan bu mühürleme işi, onların kötü fiillerinden ve Hak'tan yüz çevirmeyi zaten maksad edinmiş olmalarından ötürüdür. Buna göre Hak Teâlâ sanki, bu münâfikları, kendi cahil nefisleri ve batıl arzularıyla başbaşa bırakmış gibidir."³¹¹

Elmalılı Hamdi ise görüşünü şöyle beyan eder: "فَطُبِعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ" Onun üzerine de, o küfür huyu olan kötü ahlak kalplerine mühür gibi olarak basılmış, işlenmiştir فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ de, artık anlamaz olmuşlardır. İyiye kötüyü, hakkı batılı seçecek, Hak dininin ve

³⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3:400.

³¹⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Basellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 6:425.

³¹¹ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 21:498.

ahlâkının yüceliğini anlayacak, ne yaptıklarını, nereye gittiklerini inceden inceye sezip bilecek derin anlayış yeteneği kalmamış, kabiliyetsizlik ve anlamamazlık bir huy olup kalmıştır. Çünkü alışkanlık, ikinci bir huy olur. Kalp, alıştığı huyun dışındaki şeylere karşı duyarlılığını kaybeder. Vurdumduymaz kesilir. Böylece de Allah, **خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ** Onların kalplerini mühürledi..(Bakara, 2/7)"³¹²

Fahreddîn er-Râzî, insanın kendi yaptığı fiillerinden ve özellikle Hak'tan yüz çevirmeyi istemiş olmalarından dolayı Allah'ın (c.c.) kalplerini mühürlediğini ve bunda, insanın kendi cüz'i irâdesinin bir etkisinin göz ardı edilemeyeceğini vurguluyor. Elmalılı Hamdi de, insanın yaşam şeklinin zaman geçtikçe kendisinde bir huy haline geldiğini ve insanın bu huy dışındaki hiçbir davranışın varlığını algılayamayıp, doğruluğunu kabul etmeyerek, insanın kendi seçimi doğrultusunda kendisinde oluşturduğu huyun, aslında kalbinde mühürlendiğini ve bundan dolayı duyarlılığını kaybettiğini söylüyor.

Toplumun sosyal hayatının değişip, gelişmesiyle birlikte Peygamber (s.a.s.) döneminde olmayan itikâdî ve fikhî birçok meselenin çözümü için yine Kur'an'dan cevaplar bulma yoluna gidilmiş, müfessirlerin eserlerinde de bu noktaya sıkça temas edilerek, insanın farklı düşünce yapısından kaynaklanan sebeplerle birlikte bazı ayetler çeşitli aklî izahlarla farklı bir şekilde yorumlanmıştır.

3.2.5. Fikhî Yönden Farklılıklar

Fahreddîn er-Râzî, Şafiî mezhebinden, Elmalılı Hamdi ise Hanefî mezhebindendir. Her iki müfessir de fikhî yönden genellikle kendi mezheplerinin görüşlerini kabul etmişler ve tefsîrlerinde ayetleri bu doğrultuda açıklamışlardır. Bundan dolayı ayetlerin yorumunda farklı görüşler olmuştur.

3.2.5.1. Hanefî Mezhebi

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin liderliğinde başlayan ve talebelerinin çabalarıyla gelişip yaygınlaşan Irak fıkıh ekolü onun künyesine nisbetle "Hanefî mezhebi" ismiyle anılmıştır.³¹³ Düşünce metodunda akla büyük önem veren Ebû Hanîfe, naslardan hüküm

³¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 8:379.

³¹³ Mustafa Uzunpostalıcı, "Ebû Hanîfe", içinde *TürkiyeDiyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10:131.

çıkartırken kitap, sünnet, sahâbe icmâi veya sahâbe kavli sıralamasına uyarak, bunların yanı sıra kıyas, istihsan, örf gibi yöntem ve delilleri kullanmıştır.³¹⁴

Ebû Hanîfe'nin fikhını sadece talebeleri tarafından biliyoruz. Onlar, hocalarıyla tartıştıkları fikhî meseleleri belirli bir görüşe vardıktan sonra yazmışlardır.³¹⁵ Onlardan bilhassa içtihad derecesine ulaşanlar, özellikle de Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmâm-ı Muhammed (ö.189/805), Ebû Hanîfe'nin görüş ve fetvaları ile ilgili tasnîf ve tedvîn çalışmalarında bulunmuşlardır.³¹⁶

3.2.5.2. Şâfiî Mezhebi

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, İmâm-ı Mâlik'ten Medine fikhını, İmâm-ı Muhammed'den Irak fikhını öğrenerek, Hicaz fikhı ile Irak fikhını birleştirerek, fıkıhta kendi usûlünü ortaya koymuştur.³¹⁷ Şâfiî'nin düşünce sisteminde vahiy ve Resûlullah'ın (s.a.s.) sünneti merkezî bir konumdadır. O Arap şiiri, tarihi, örf ve âdetleri ile ilgili zengin bir bilgi birikimine sahiptir.³¹⁸ Dört mezheb imamı arasında yalnız İmâm-ı Şâfiî'nin bizzat kendisinin kaleme aldığı usûl-i fıkıh eseri "*er-Risâle*" günümüze kadar ulaşmıştır.³¹⁹ O, bu eserde fıkıh usulü ile ilgili haber-i vâhid, sahâbî kavli, icmâ, amel-i ehl-i Medîne, kıyas, istihsan, nâsih-mensuh, umum-husus, emir-nehiy gibi usule ait konuları ayrı ayrı işlemiştir.³²⁰

İmâm-ı Şâfiî delilleri beş mertebede ele almaktadır: "İlk mertebe kitap ve sünnet, ikinci mertebe kitapta ve sünnette bulunmayan ilm-i hâssı tamamlayan fukahânın icmâi, üçüncü mertebe kimsenin muhalif olmadığı sahabe sözü, dördüncü mertebe Rasûlullah'ın ashâbının bir konudaki ihtilafıdır ki kitap ve sünnete en yakın olanı tercih edilir, beşinci mertebe kıyas."³²¹

³¹⁴ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16:13-19.

³¹⁵ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe Hayâtuhû ve Asruhû-Ârâuhû ve Fıkhu* (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1960), 193.

³¹⁶ Hüseyin Algül vd., *İlmihal 1 İman ve İbadetler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 35.

³¹⁷ Algül vd., *İlmihal 1*, 37.

³¹⁸ Bilal Aybakan, "Şâfiî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38:226.

³¹⁹ Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 191.

³²⁰ Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38:240.

³²¹ Muhammed Ebû Zehra, *eş-Şâfiî Hayâtuhû ve Asruhû-Ârâuhû ve Fıkhu* (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1948), 184.

Elmalılı Hamdi'nin, fikhî yönden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, Bakara sûresi 196. ayette geçen "ihşâr"ın ne olduğu ile ilgili yaptığı açıklamaları örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah,

"وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِأَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلَهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ"

"Haccı da, umreyi de Allah için, tam yapın. Fakat (bunlardan) alıkonursanız o halde kolayınıza gelen kurban(ı gönderin. Bununla beraber) kurban yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Artık içinizden kim hasta olur, yahut başında bir eziyeti bulunursa ona oruçtan, ya sadakadan yahut da kurbandan (biriyle) fidye (vacip olur). Emin olduğunuz vakit ise kim hacca kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban(ı kesmek vacip olur). Fakat (onu) bulamazsa hacc günlerinden üç, döndüğünüz vakit yedi gün olmak üzere oruç tutmak (vacip olur ki) bunlar tam on (gün eder). Bu, âilesi (ikâmetgâhı) Mescid-i Haram'da bulunmayanlara âittir. Allah'tan korkun ve bilin ki Allah, cezâsı cidden çetin olandır."(Bakara, 2/196) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî ayet ile ilgili şöyle der: "Âlimler, düşmanın engellemesi sebebiyle "ihşâr"ın bulunacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Amma ihşâr ve muhasaranın hükmü, hastalık ve diğer engeller sebebiyle tahakkuk eder mi? Ebû Hanîfe, "Tahakkuk eder" dediği halde, Şâfiî, "Tahakkuk etmez" demiştir. Ebû Hanîfe'nin hücceti, dilciler göre açıktır. Şâfiî'nin görüşünün izahına gelince: Biz, ayetteki "ihşâr"dan muradın sadece düşmanın engellemesi olduğunu iddia ediyoruz. Dilcilerden nakledilen rivayetlere gelince, bunlar İbn Abbâs ve İbn Ömer gibi zatlardan nakledilen rivayetlerle çelişir. Hiç şüphe yok ki, İbn Abbâs ile İbn Ömer'in sözleri, dil bilgisi ve Kur'ân tefsîrini bilme hususunda bu zikredilen dilcilerden daha önde oldukları için, daha evlâdır."³²²

Elmalılı Hamdi isebu ayet ile ilgili Fahreddîn er-Râzî'den farklı olarak şu görüşü benimser: "Kelime olarak, "ihşâr", genel anlamda "engellemek" manasındadır. Dinî bir terim olarak ise, ihrama girdikten sonra, dini bir mazeret ile haccın vakfe ve tavaf gibi iki rûknünü de yapmaktan veyahut umreden engellenmiş olmaktır. Ayette, "ihşâr" geniş

³²² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 4:460-461.

anlamda kullanılmıştır. Bu nedenle, gerek düşmanın men etmesi/engellemesi ve gerekse kırıklık, topallık gibi bir hastalık veya harcanacak malın kaybolması veyahut kadınlar için, mahreminin bulunmaması gibi nedenlerle olan "engellemeler" de "ihsâr"dır."³²³

İki müfessirde Ehl-i Sünnet görüşünde olsalar da, farklı mezheplerde olduklarından dolayı ayetleri fikhî ve itikâdî yönden değerlendirirken istisna örnekler olmasıyla birlikte genellikle kendi mezheplerinin fikirlerini kabul etmişlerdir. Bu ayette geçen "ihsâr"ın hükmü ile ilgili Fahreddîn er-Râzî, Şâfiî'nin, Elmalılı Hamdi ise, Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin fikhî yönden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, "lağv" ile ilgili Bakara sûresi 225. ayetteki ifadelerini de örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ"

"Allah, sizi yeminlerinizdeki lağv'dan dolayı sorumlu tutmaz. Fakat sizi kalplerinizin yöneldiği yeminler yüzündensorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir."(Bakara, 2/225) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, müfessirlerin bu husustaki görüşlerini zikrederek bu ayeti şöyle tefsîr eder:

- a) "Şâfiî lağvin, Arapların, içlerinden yemin etmeyi geçirmedikleri halde sözlerini pekiştirmek için, "لَا وَاللَّهِ" "Hayır, Allah'a yemin ederim" ve "بلى وَاللَّهِ" "Evet, Allah'a yemin ederim" ifadesi olduğunu söylemiştir.
- b) Ebû Hanîfe'nin görüşüdür. Bu görüşe göre bir kimsenin, öyle olduğuna inanarak yemin edip, daha sonra da bunun böyle olmadığı ortaya çıkarsa, işte bu yemine, "lağv" denilir.

Ebû Hanîfe'nin görüşü, önceki ayete uygun değildir. Buna göre Şâfiî'nin te'vili evlâdır."³²⁴

Elmalılı Hamdi ise "Lağv, kendisine değer verilmeyen söz demektir; "yemin-i lağv" de, bir bağlanış ve bilinç/kasıt bulunmayan yemindir. Bu da bir şeye, kanaatine göre yemin etmek ve sonra [meselenin] onun aksine olduğunun anlaşılmasıdır ki, bunda

³²³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:102.

³²⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 5:172-173.

yalan söyleme kastı yoktur. Fakat İmâm-ı Şâfiî, lağv yeminini, dilde, "Hayır vallahi, evet vallahi" gibi, sırf vurgu yapmak için söylenip, aslında yemin anlamı düşünülmezsizin kullanılan yemin ifadeleri olarak anlamış ve bundan ötürü keffâret gerekmeceği görüşünü benimsemiştir. Fakat bu ayetteki sorumlu tutmaktan gaye, ahiretteki sorgulama olup, dünyadaki sorgulama olan "keffâret" demek olmadığı açıktır. Demek oluyor ki, Allah, yalan kastı bulunmaksızın, doğru zannedilerek yapıp da, aksinin doğruluğu ortaya çıkan yeminlerden ötürü sorumlu tutmaz"³²⁵ diyerek ayeti Râzî'den farklı şekilde yorumlar.

Müellifler, ayetleri yorumlarken genellikle kendi mezheplerinin görüşlerini kabul ediyorlar. Fahreddîn er-Râzî, Ebû Hanîfe'nin görüşünü bir önceki ayete uygun olmadığı gerekçesiyle reddederek, Şâfiî'nin görüşünü benimsemiştir. Elmalılı Hamdi ise bu ayetteki "sorumlu tutmaktan kast"ın ahiretteki sorgulama olduğunu belirterek, Ebû Hanîfe'nin görüşünü kabul etmiştir. Bu ayette de "lağv" kelimesi ile ilgili kendi mezheplerinin görüşlerini benimsemişlerdir.

Her iki müfessirin fikhî yönden farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de En'âm sûresi 121. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

"وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذَكِّرْ أَسْمَاءُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيْطَانَ لِيُوحِيَ إِلَى أُولِيَائِهِمْ لِيُجْدِلُواكُمْ وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ"

"Üzerlerine Allah'ın ismi anılmayanlardan yemeyin. Çünkü bu, muhakkak ki bir fısıktır. Şeytanlar,sizinle mücadele etmeleri için kendi dostlarına mutlaka telkinlerde bulunurlar. Eğer onlara itaat ederseniz şüphesiz ki siz de Allah'a eş tanıyanlarsınızdır."(En'âm, 6/121) ayetiyle ilgili olarakFahreddîn er-Râzî, "Hayvanları boğazlarken besmele okumanın hükmü" ile ilgili görüşleri aktararak şöyle söyler:

İmâm-ı Mâlik, "Anma işi, ister kasten, isterse unutulmuş olsun, üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen her şey haramdır!" demiştir ki bu, İbn Sîrîn ve bir kısım kelâmcının da görüşüdür.

Ebû Hanîfe ise şöyle demiştir: "Eğer Allah'ın adı kasten terk edilirse, bu kesilen şey haram olur, ama unutulmuş olarak terk edilirse, helâl olur..."

³²⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2:162.

Şâfî ise şöyle demiştir: "İster kasten, isterse hataen terk edilmiş olsun, kesen kimse kesmeye ehil olursa, üzerine besmele çekilmeden kesilen hayvan da helal olur..."

"Bir meseledeki deliller birbiriyle çatışınca, helalliği ifade edenlerin tercih edilmesi gerekir. Çünkü yiyeceklerde aslolan, helalliktir. Yine buna, yemenin ve istifadenin helalliğini gerektiren diğer bütün umûmî deliller de delalet eder. Bu deliller, mesela, "O (Allah), yerde ne varsa hepsini sizin için yaratandır." (Bakara, 2/29) ayeti ile "Yiyiniz ve içiniz." (A'râf, 7/31) ayetidir. Binaenaleyh, (bu kesilen hayvanın), Cenâb-ı Hakk'ın, "Size bütün iyi ve temiz (şeyler) helâl kılındı." (Mâide, 5/5) ayetinden dolayı helâl sayılması gerekir. Hem sonra bu bir maldır. Çünkü insanın gönlü, bunlara meyleder. Binaenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s.), malları zâyî etmeyi yasakladığı için, bunun etinin haram olmaması gerekir. Bununla beraber diyoruz ki: Müslümana en uygun olan, bundan sakınmasıdır. Çünkü ayetin zâhirî manası kuvvetlidir."³²⁶

Elmalılı Hamdi ise "Boğazlama ve av üzerine Allah'ın isminin anılmaması veya besmele çekilmeyenden yemenin her biri bir itaatsizliktir. İşte "لَا تَأْكُلُوا" "Yemeyiniz" yasağı, böyle itaatsizlik ile gerekçelendirilerek pekiştirilmiştir ki, bu hem besmeleyi ihmal etmeyi yasaklama; hem de yemeyi yasaklamayı içerir ve bile bile besmele çekilmediğinde o hayvanın haram olmasını gerektirir. Üzerine Allah'ın adı anılmayan şeyi yemeyiniz ve bunun dışarıdan bir kötülüğünü ve açık bir zararını anlamazsanız bile, her durumda bir itaatsizlik olduğunu ve gizli ve görünmez birtakım zararları ve bir cezası bulunduğunu kesin biliniz."³²⁷ şeklinde ayeti tefsîr eder.

Müfessirler, aklî ve naklî deliller kullanarak genellikle eserlerinde kendi fikhî mezheplerinin görüşlerini benimsemişlerdir. Bundan dolayı bazı ayetleri farklı şekillerde tefsîr etmişlerdir. Bu ayetin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî, hayvanları boğazlarken besmele çekmenin hükmü ile ilgili görüşleri aktarmış, Şâfî'nin görüşünü benimsemekle birlikte Müslümana en uygun olanın bundan sakınması gerektiğini de vurgulamıştır. Elmalılı Hamdi ise Ebû Hanîfe'nin görüşünü benimsemiştir.

3.2.6. Tenâsüb İlmi Yönünden Farklılıklar

³²⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 10:149-151.

³²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4:97-98.

Fahreddîn er-Râzî ve Elmalılı Hamdi tefsîrlerinde ayetler ve sûreler arası münasebete çokça yer vermişler ve bu konuda bazen aynı görüşleri ifade etmişler bazen de ayetleri farklı bir şekilde yorumlamışlardır.

Her iki müfessirin tenâsüb yönünden farklı olan görüşlerine, Bakara sûresi 41. ayet-i kerîmenin tefsîrini örnek olarak verebiliriz. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"وَأَمِنُوا بِمَا أَنزَلْتُ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوا أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِنِّي فَاتَّقُونَ"

"Elinizdekini (Tevrât'ı) tasdik edici olarak indirdiğim (Kur'ân)a iman edin, onu inkâr edenlerin ilki siz olmayın, ayetlerimi az bir fiyata satmayın. Ancak benden korkun."(Bakara, 2/41) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, bu ayeti şöyle tefsîr eder:"Cenâb-ı Hakk'ın وَأَيَّاهُ فَاتَّقُونَ"Ve ancak benden korkunuz." ayetinin manası, وَأَيَّاهُ فَارْهَبُونِ ayetinin manasına yakındır. Yalnız aralarında şu fark vardır: "Rehbet" korkudan ibarettir; ama "ittika"ya gelince, ona, kendisinden sakınılacakşeyinmeydana gelmesi kati olduğunda ihtiyaç duyulur. Sanki Cenâb-ı Allah onlara, cezanın muhtemelen meydana gelebileceğinden dolayı "rehbet"i emretmiş, sonra da takvayı emretmiştir, çünkü cezanın belirlenmiş olması meydana gelmiştir."³²⁸

Elmalılı Hamdi ise "وَأَيَّاهُ فَاتَّقُونَ"Yalnız benden sakınınız, sakınma zırhına bürününüz ve takva ehli olunuz." Önceki ayette korkmak, burada ise sakınmak ile emredilmesi; birincinin hem avam hem de seçkin sınıfa genel, ikincisinin ise seçkin (havas) tabakaya özel bir hitabı hedef edinmesi sebebiyledir."³²⁹ şeklinde açıklar.

İki müfessir de وَأَيَّاهُ فَاتَّقُونَ ayetiyle Allah'ın bizleretakvayı emrettiğini söylemekle birlikte Elmalılı kelimeyi biraz daha özelleştirerek bu hitabın bir önceki ayetten farklı olarak sadece havas tabakaya ait olduğunu zikretmiştir.

Elmalılı Hamdi'nin tenâsüb yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de Bakara sûresi 67. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

"وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقْرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ"

³²⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 2:470.

³²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:362-363.

"Bir zaman da Mûsâ, kavmine: "Allah size her halde bir inek boğazlamanızı emrediyor." demişti. Onlar: "Bizi bir eğlence mi ediniyorsun?" demişti. Mûsâ da: "Ben câhillerden olmaktan Allah'a sığınırım." demişti."(Bakara, 2/67)ayetinin açıklamasında Fahreddîn er-Râzî şöyle der: "İsrâiloğulları işte böyle söylemişlerdir. Çünkü onlar, Hz. Mûsâ'dan (a.s.) kâtilin kim olduğunu ortaya çıkarmasını istediklerinde, O: "Bir inek kesiniz." deyince, onlar bu cevapla soru arasında bir alaka görememişlerdir. Bundan dolayı onun kendisiyle alay ettiğini sanmışlardır. Çünkü Hz. Mûsâ'nın (a.s.) onlara ineği kesmelerini emretmesi esnasında, o kesecekleri ineğin bir parçası ile ölünün cesedine vurduklarında onun dirileceğini bildirmemiş olması muhtemeldir. İşte bu yüzden, onun sözü, İsrâiloğulları tarafından alay yerinde anlaşılmıştır. Yine Hz. Mûsâ (a.s.) her ne kadar durumu açıklamış olsa bile, onların, ölüye, kesilen ineğin bir parçasıyla vurdukları zaman onun nasıl dirileceğine şaşıp da, bu emri, istihzâ yerine geçen bir ifade sanmaları da muhtemeldir."³³⁰

Elmalılı Hamdi ise "Firavun'un milleti olan putperest Mısırlıların sığira tapındıkları ve hatta boğanın, onların en yüce putunu temsil ettiğine dair aktarılan tarihî bilgilere bakılırsa; sığır boğazlamanın o dönem İsrâiloğullarına şiddetle hâkim olan Firavun hanedânının ilahlarını boğazlamak anlamına geleceği için, İsrâiloğulları açısından Mısır'da iken bir başkaldırı ilanı anlamına gelecek böyle müthiş bir emrin düşünülüp kolayca gerçekleştirilebilir olması elbette ki mümkün görülemezdi. Mısır'dan çıktıktan sonra bile, yine buzağıyı put edinmelerinin işaretinden anlaşıyor ki, bu kavmin ruhu, henüz sığırın boğazlanmasından memnun olamayacak ve onun Allah tarafından bir iyilik aracı olduğunu kolayca düşünemeyecek bir halde bulunuyormuş. Dolayısıyla bu anlayışı düzeltecek ve sonuç olarak ölünün yeniden dirilmesine bir örnek olarak fitneyi def edecek olan sığır boğazlama emrini duydukları zaman, Hz. Mûsâ'ya karşı, "Böyle şey mi olur, bizimle eğleniyor musun?" diyerek, bunu uzak bir ihtimal görüp, inanamadılar."³³¹ şeklinde tefsîr eder.

Râzî, soruyla cevap arasında bir alaka göremediklerinden dolayı böyle bir ifade kullandıklarını söylemiştir. Elmalılı ise Râzî'den farklı bir görüş beyan etmiştir. O, olaydaki anlatılmak istenen en önemli mesajlardan birine daha vurgu yaparak, insanın inandığı şeyleri bazen hemen değiştiremediğini ve bunun sonucu olarak müşrikliğin

³³⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:79.

³³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:400-401.

insanın benliğinde sakıncalı bir düşünce olarak yer ettiğini özellikle söyleyerek güzel ve ince bir yorumda bulunmuştur.

Her iki müfessirin tenâsüb yönünden farklı olan görüşlerine örnek olarak, Bakara sûresi 108. ayette muhatabın kimler olduğu ile ilgili yaptıkları açıklamaları da verebiliriz.

"أَمْ تُرِيدُونَ أَنْ تَسْأَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَىٰ مِنْ قَبْلُ ۚ وَمَنْ يَتَّبِعِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ"

"Yoksa siz de evvelce Mûsâ'dan istendiği gibi peygamberinizden (olmayacak şeyleri) mi istiyorsunuz? Kim imanı küfür ile değiştirirse, muhakkak ki dosdoğru yoldan sapmıştır."(Bakara, 2/108)ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî şu açıklamayı yapar: "Buradaki muhataplar, Yahudilerdir. Bu görüş, en doğru olanıdır. Çünkü bu sûre, Hak Teâlâ'nın: *يَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ*" *Ey İsrâiloğulları, benim nimetimi hatırlayınız...*"(Bakara, 2/47) ayetinden başlamak üzere, onlardan nakillerde bulunmuş ve onlara karşı deliller ortaya koymuştur. Bunu te'yid eden diğer bir husus ise, ayetin medenî olmasıdır. Keza, buraya kadar sadece Yahudilerden bahsedilmiş, başkalarının zikri geçmemiştir. Öte yandan başka bir husus da, peygambere inananların Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bu kabil soruları neredeyse hiç sormamalarıdır. Zira mü'min, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) böylesi bir soru sorduğu zaman, imâna karşılık küfrü satın almış olur."³³²

Elmalılı Hamdi ise "Ey Muhammed Ümmeti!. Yoksa siz bu şanlı peygamberinizden, daha önce Mûsâ'dan istendiği gibi, birtakım şeyler mi talep etmek istiyorsunuz? Hayır, siz onlara benzer, öyle boş, inkâr içeren inatçı isteklerde bulunmaz, *"Allah'ı görmeden sana inanmayız."* demeye kalkışmazsınız. Bakara kıssasında olduğu gibi, peygamberinizi uzun uzadıya sınamaya kalkışmazsınız. Çünkü bunu kâfirler yapar. Nitekim Kureyş kâfirleri de bu tür şeyler istemişlerdi."³³³der. Yani hitabın müminlere olduğunu belirtir.

Fahreddîn er-Râzî, ayetteki manayı yorumlarken, kelimenin hakîkî-mecâzî manası, mekkî-medenî oluşu, ayette bahsedilen konunun içeriği, sahâbeden aktarılan rivâyetleri ele alarak, aklî delillerle görüşünü kuvvetlendirip, ayetin siyâk ve sibâkına göre anlam

³³² Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 3:319.

³³³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1:466.

veriyor. Ayete tek başına bir mana vermeyi hiçbir zaman uygun bulmuyor. Ayetin Yahudiler hakkında bir hitap olduğunu söylerken, bütün bu değerlendirmeleri yaparak bir önceki ayetlerden tamamen koparmamış oluyor. Elmalılı Hamdi ise ayette Müslümanlar için bir uyarı olduğunu düşünmüştür. O, eserinde görüşlerini belirtirken çok fazla delillere başvurmayı gerekli görmemiş, düşüncelerini çok net ve özlü bir şekilde ifade etme tarzını benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin tenâsüb yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de Nisâ sûresi 85. ayet-i kerîmenin tefsîridir. Cenâb-ı Allah bu ayette,

"مَنْ يَشْفَعْ شَفْعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعْ شَفْعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا"

"Kim güzel ve hayırlı bir iş için aracılık ederse (Peygamberle birlikte savaşa öncülük ederse) onabir nasip (sevap) vardır. Kim de kötü bir iş için aracılık ederse (Peygamberle birlikte savaşa katılmaz ve başkalarını da engellerse) ona da bundan dolayı bir pay (günâh) vardır. Allah her şeye hakkıyla kâdirdir ve gözetleyip koruyandır."(Nisâ, 4/85) buyurur.

Fahreddîn er-Râzî, ayette zikredilen "şefaât" hususundaki görüşleri aktarmıştır. Bunlardan biri şöyledir: "Bundan murad, Hz. Peygamber'in (s.a.s.), mü'minleri cihada teşvik etmesidir. Bu böyledir, çünkü Hz. Peygamber (s.a.s.), mü'minlere savaşmalarını emrediyor ve böylece kendisini, cihadla elde edilmek istenen maksadların elde edilmesi hususunda onların bir parçası kılıyordu. Bir şeye teşvik etmek ise, tehdid yoluyla değil de, yumuşaklık ve nezaketle onu emretmekten ibarettir. Bu da bir nevi şefaattir." Ben derim ki:"Bu şefaatin mutlaka cihadla ilgili olması gerekir. Aksi halde ayetin, kendinden öncekilerle irtibatı kalmaz. Şefaât hakkında yapılan diğer tefsîrler de bu görüş meyanında ayetin lafzına dâhil edilmek istenirse, bu câizdir. Çünkü sebebin hususî oluşu, lâfzın umumiliğine mani olmaz."³³⁴

Elmalılı Hamdi ise "şefaât" ile ilgili şöyle söylemiştir: "مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً"Her kim güzel bir "şefaât" yaparsa, yani "Allah rızası için bir iyiliğe aracılık eder ve yönlendirirse, لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا"onun o şefaatten bir payı, güzel bir sevabı olur. İyiliğe

³³⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 8:199-200.

yönlendiren onu yapan gibidir. وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً Ve her kim şeriate aykırı kötü bir "şefa"at" yaparsa, وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا onun da ondan aynı oranda kötü bir payı olur. Allah da her şeye kadirdir. Ve her şeyi hakkıyla gözetir. İyi iyiliğinden, kötüyü kötülüğünden, oranına göre, pay sahibi kılar. Savaşma ve teşvik emirlerinden sonra cezalandırma cümlesinin arkasından bu şefa"at ayetinin gelmiş olması ne kadar anlamlıdır. Dolayısıyla kötü "şefa"at'ten sakınmak gerektiği gibi, her çeşit iyi "şefa"at yapılmalı ve kabul edilmelidir. Cenâb-ı Allah, peygamberini ve mü'minleri cihada teşvik ederken İslâm'da savaşın gayesinin barışı sağlamak olduğunu özellikle hatırlatmak için iyi "şefa"ate"/iyi şeylere vesile olmaya teşvik ettikten sonra, "düşmanlar barışı istediklerinde siz de daha güzel veya onlar kadar barışa razı olunuz." diye emretmiş oluyor.³³⁵

Fahreddîn er-Râzî ayetleri yorumlarken, siyâk ve sibâk bağlantısına göre mana vererek, fikirlerini kendi üslubuyla ve delilleriyle aktarmayı uygun görmüştür. Ayetteki "şefa"at ile ilgili asıl meselenin cihadla ilgili olduğunu söylemekle birlikte diğer yorumlarında buna dâhil edilebileceğini aktarmıştır. Elmalılı ise bu ayette Râzî'den biraz farklı bir düşünceye değinerek, cihad emrine teşvikten bahsederken, düşmanların barışı istemeleri durumunda onun kabul edilmesinin emredilmiş olduğunu benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin, tenâsüb yönünden Fahreddîn er-Râzî'den farklı olan görüşlerine, İsrâ sûresi 1. ayette geçen "ona ayetlerimizden gösterelim" ifadesi ile ilgili yaptığı açıklamaları da örnek olarak verebiliriz.

"سُبْحَنَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِّنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَرَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ"

"Kulunu bir gece ayetlerimizden bazısını gösterelim diye, Mescid-i Haram'dan etrafına bereket verdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya kadar götüren (Allah her türlü noksanlıklardan) münezzehtir. Şüphesiz ki O, (her şeyi) hakkıyla işiten, kemâliyle görendir." (İsrâ, 17/1) ayetiyle ilgili olarak Fahreddîn er-Râzî görüşünü şöyle beyan eder: "Cenâb-ı Hak لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا "O (Peygambere) ayetlerimizden bazısını gösterelim diye." buyurmuştur. Yani,

³³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3:123-124.

"O gecede, Allah'ın kudretine delâlet eden mucizeleri ve dikkate değer hadiseleri ona gösterelim diye." demektir."³³⁶

Elmalılı Hamdi ise ayeti Râzî'den farklı şekilde yorumlayarak eserinde şu ifadeler yer verir: "İbn Atıyye (ö. 541/1147) gibi bazı müfessirler, *"لَنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا"* ona ayetlerimizden gösterelim." ifadesinin anlamını şöyle açıklamışlardır: "Onu, yani Muhammed aleyhisselâm'ı ayetlerimizden olarak gösterelim diye bir gece yürüttük." Bu şekilde mirac, Peygambere ayet göstermekten ibaret değil, aynı zamanda Peygamberin kendisini bir ayet olarak bütün evrene göstermek olmuştur. Gerçekte Necm Sûresi'nin gelişi daha önce olduğuna göre, *"لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى"* "Yemin olsun ki şüphesiz o, Rabbinin büyük ayetlerini gördü." (Necm, 53/18) ayetinin anlattığı durum daha önce gerçekleşmiştir ve o, kendisi Allah'ın ayetlerinden ve delillerinden en büyük bir ayettir. Ve İsrâ olayının hikmeti de, ona ayetler göstermekten çok, onu Allah'ın âdeta bir ayeti olarak göstermeye daha uygundur."³³⁷

Râzî, "ayetlerimizden bazısını gösterelim." şeklindeki ifadeyi "mucizeleri ve hadiseleri ona gösterelim." manasında tefsîr etmiştir. Ancak Elmalılı, miracın Peygambere ayet göstermekten ibaret değil, aynı zamanda Peygamberin kendisini bir ayet olarak bütün evrene göstermek olduğunu belirterek, ifadeyi farklı yönlerden değerlendirmiştir.

Her iki müfessirin tenâsüb yönünden farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de "tesbih" ile neyin kastedildiği konusunda Tâhâ sûresi 130. ayet-i kerîmenin tefsîridir.

"فَأَصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَىٰ"

"O halde sen, onlar ne derlerse, sabret. Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabbini hamd ile tesbih et. Gecenin bir kısım saatlerinde ve gündüzün etrafında dahi (Rabbini) tesbih et ki hoşnutluğunu kazanabilesin." (Tâhâ, 20/130) ayetinin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî der ki: "Ekseri âlimler, "tesbih" ile namazın murad edildiği kanaatindedirler. Ayet, beş vakit namaza delâlet eder, fazlasına ve noksanına değil... Bu görüş daha kuvvetli olup, nazar-ı dikkate alınması daha uygundur. Bu görüş, ayetteki "tesbih et" ifadesini "namaz kıl" manasına aldığımızda söz konusudur. Ebû Müslim:

³³⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 14:389.

³³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5:459.

"Tesbih et" ifadesini, "Cenâb-ı Hakk'ı tenzih et" manasına hamletmek uzak bir ihtimal değildir. Buna göre ayet, "Bu sayılan vakitlerde Allah'ı tenzih et demektir" der. Bu görüş, ayetin zâhirine ve bahsi geçen şeylere daha uygun bir görüştür. Çünkü Allah Teâlâ, Hz. Muhammed'e (s.a.s.) önce, onların ileri sürdükleri yalanlama, şirk ve küfürlerine sabretmesini emretmiştir. Buna uygun olan ise, peygamberliğinin devam etmesi, onu ortaya koyabilmesi ve ona çağırabilmesi için, Allah'ı tenzihi emretmesidir. İşte bundan ötürü, Cenâb-ı Hakk, bütün vakitleri kapsayacak genel bir ifade kullanmıştır."³³⁸der.

Elmalılı Hamdi ise ayeti şöyle tefsîr eder: "...وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ...Rabbini hamd ile tesbih et! Bu ayette namaz vakitleri tamamıyla gösterilmiştir."³³⁹

Fahreddîn er-Râzî, eserinde Mu'tezile mezhebinin görüşlerini çokça eleştirdiği halde bu ayette Ebû Müslim'in görüşünü benimsemeyi tercih etmiştir. Bu görüşü desteklemesinde ve mantıklı bulmasındaki sebep, lafza verilen mananın ayetteki konuyla bağlantısının kuvvetli olmasıdır. Fahreddîn er-Râzî'nin, ayetlere mana verirken genellikle anlam bütünlüğünü bozmadan bir yorum yapmayı uygun bulduğu görülür. Elmalılı ise ekseri âlimlerin görüşlerini benimseyerek "tesbih"ten maksadın namaz vakitleri olduğunu söylemiştir.

Her iki müfessirin tenâsüb yönünden farklı olan görüşlerine bir diğer örnek de "سَتَّى"kelimesinin manası ile ilgili Leyl sûresi 4. ayeti kerîmenin tefsîridir. Cenâb-ı Allah,

"إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى"

"Sizin çabalarınız çeşit çeşittir."(Leyl, 92/4) buyurur.

Ayette geçen "şettâ" lafzı ile ilgili Fahreddîn er-Râzî görüşünü şöyle beyan etmiştir: "سَتَّى"kelimesi, شَتَّىkelimesinin çoğuludur. Aralarındaki farklılıktan ve mesafeden ötürü, çeşit-çeşit olan şeylere "şettâ" demiştir. Çünkü, "şetât" masdarı, birbirinden "uzaklaşma ve ayrılma" manasınadır. Buna göre sanki, "Şüphesiz sizin amellerinizin bir kısmı, diğer kısmından uzak ve farklıdır" denilmek istemiştir. Çünkü

³³⁸ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 16:77.

³³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6:50.

bu amellerin bir kısmı dalalet, bir kısmı hidayettir; bir kısmı cenneti, bir kısmı da cehennemi icâb ettirmektedir. Dolayısıyla bu iki çeşit arasında çok fark vardır."³⁴⁰

Elmalılı Hamdi ise "إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى" *"Sizin çabanız dağınıktır."* yani uğraşlarınız birbirini tutmaz şekilde parça parça, dağınık ve düzensizdir. Halbuki hayat ve kurtuluş düzeni, birlik ile yardımlaşma ve toplumsallığa bağlıdır. Nitekim *"Allah'ın ipine topluca tutunun ve ayrılığa düşmeyin."* (Âl-i İmrân, 3/103) buyrulmuştur."³⁴¹ diyerek ayeti farklı şekilde tefsir etmiştir.

Celâleyn Tefsiri'nde ise "Sizin çabanız, amelleriniz farklıdır. Kimisi cennet için itaat eder, kimisi de cehennem için isyan eder."³⁴² şeklinde bu ayet yorumlanmıştır.

Müfessirler, "şettâ"nın kelime anlamından bahsederek farklı açıklamalar yapmayı tercih etmişlerdir. Râzî, bu ayeti insanların davranışlarındaki çabalarını bireysel bir uyarı olarak açıklamayı uygun görürken, Elmalılı ise bu ayetin, müminlerin çalışmaları ve ahlakî davranışları için toplumsal bir birlik mesajı içerdiğini belirtmiştir.

3.3. Değerlendirme

Elmalılı Hamdi, tefsirinde genellikle Fahreddîn er-Râzî'nin düşüncelerinden etkilenmekle birlikte bazı ayetlerin yorumunda, lafzı "tahsis" edip sınırlandırarak, hitabın genele ait olmadığını zikretmiştir. Ancak her iki müfessir de tefsirlerinde, emredilen davranışların çoğunlukla bütün iman edenlerin uyması gereken bir özelliğe sahip olduğunu ve genel manada anlamanın daha uygun olduğunu söylemişlerdir.

Her iki müfessirimiz, Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir ederken konuyla ilgili genellikle aynı rivâyetleri benimsemiş, ancak bazen farklı rivâyetleri tercih ettikleri de olmuştur. Elmalılı, bazı ayetlerde konuyla ilgili dolaylı mana ifade eden rivâyetleri zikrederken, Râzî, ayetteki manayı, cümlelerin yapısını ve konudaki hitabî özellikleri göz önünde bulundurarak bir tercihte bulunmuştur. Müfessirlerimiz, ayetlerin nüzul sebebi ile ilgili aktarılan rivâyetlerde ise bazen özel bazende genel içeriğe sahip olan bilgileri kullanmışlardır.

³⁴⁰ Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, 23:183.

³⁴¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9:576.

³⁴² Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 2:264.

Râzî ve Elmalılı, aklî, naklî, fennî ve sosyal bilimleri kullanarak yaptıkları birçok yorumlarda, Kur'ân'ın bütünlüğü noktasına dikkat ederek genellikle aynı fikri savunmuşlar ancak lafızların geniş anlamları ve ayetin içeriğinin kapsamı noktasında farklı güzel yorumlardayapmışlardır.

Fahreddîn er-Râzî, ayeti tefsîr ederken, kelimenin hakîkî-mecâzî manası, mekkî-medenî oluşu, ayette bahsedilen konunun içeriği, sahâbeden aktarılan rivâyetleri ele alarak, ayetin siyâk ve sibâkına göre anlam veriyor, ayete, hiçbir zaman bir önceki ayetlerden ayırarak mana vermeyi uygun bulmuyor. Elmalılı da eserinde böyle bir metoda başvurmuş,ancak bazı yorumlarında farklılıklar söz konusu olmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere bu şekilde her ne kadar önceki tefsîrlerden etkilenilse de her tefsîrin kendine has ayrı bir özelliği ve benliği vardır.

Fahreddîn er-Râzî, yaptığı yorumlarda çeşitli sorular sorarak birçok farklı delil kullanmış, Elmalılı Hamdi ise tefsîrinde, düşüncelerini net ve özlü bir şekilde açıklamıştır.Tefsîrinde, bazen de Râzî'nin fikirlerini özetleyen bir usûl benimsemiştir.

Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı olarakRâzî çoğunlukla Şâfî mezhebinin, Elmalılı Hamdi ise Hanefî mezhebinin görüşlerini eserlerinde benimsemiştir. Bundan dolayı bazı ayetlerin yorumlarında farklılıklar olmuştur. Elmalılı Hamdi, bazı ayetlerin itikâdî yorumunda, Râzî'nin eserinde sıkça aklî ve naklî deliller kullanarak tenkit ettiği Mu'tezilî görüşlerini Mâtürîdî'ye yakın olduğu için benimsemiştir.Bazen, ayetlerin tefsîrinde Fahreddîn er-Râzî de Mu'tezilî âlimlerin görüşlerini zikrederek tenkit etmemiş, zımnen kabul etmiştir.

Fahreddîn er-Râzî tefsîrinde hadislere çokça yer vererek, bunlardan zayıf görülen rivâyetleri tenkit etmiştir. Elmalılı ise çok az hadis rivâyet etmekle birlikte eserinde bazen sadece ayetlerin mealleriyle, bazen de kısaca açıklamalarla yetinmiştir.

Fahreddîn er-Râzî, tefsîrinde çok miktarda aklî istidlalde bulunarak naklî bilgileri aklî delillerle desteklemeye çalışmış, hadis literatürüne ve tefsîrlere giren İsrâiliyat kaynaklı bilgileri eleştirerek reddetmiştir. Elmalılı Hamdi ise eserinde bazı konularda geniş açıklama ve delillendirmelerde bulunmakla birlikte Fahreddîn er-Râzî kadar eleştirilere çok fazla yer vermemiştir.

Elmalılı Hamdi'nin,Râzî'nin eserindençokçafaydalandığı ve onunlaaynı düşünceleri paylaştığı sıkçabilinip zikredilsede bu iki eseri okuyan bir kişi iki müellifinde düşüncelerinin, ifadelerinin, konuları ele alış biçimlerinin, dil ve üslup yapılarının orijinal tarafları olduğunu görür.

SONUÇ

Müslümanlar, son ilahi kelâm Kur'ân-ı Kerîm'i her asırda okuyup, anlamak için büyük gayret sarf etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm, İslâm âlimleri tarafından her dönemde farklı şekildedeyeniden tefsîr edilmiştir. Biz bu tezimizde dirâyet tefsîrinin en önemli temsilcisi olan Fahreddîn er-Râzî'nin eserini ve ondan etkilenen müfessirlerden Elmalılı Hamdi'nin eserini inceledik.

Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, sahâbe ve tâbiûn görüşleriyle tefsîr edilmesi sonucunda tefsîrin temelleri atılmış; bu temeller üzerine, çeşitli yorumların yapılmasıyla da dirâyet tefsîri önem kazanmıştır. VI. (XII.) asrın en büyük düşünürlerinden biri kabul edilen Fahreddîn er-Râzî tefsîrinde, hem rivâyet hem de dirâyet metodunu kullanmıştır. Kendinden sonra gelen müfessirler onun "*Mefâtîhu'l-Gayb*" isimli eserinden az ya da çok istifade etmişlerdir. Osmanlı Dönemi'nin sonunda yetişmiş âlimlerden biri olan Elmalılı Hamdi de onun tefsîrinden fazlaca yararlanmış. Türkçe olarak kaleme aldığı "*Hak Dîni Kur'ân Dili*" isimli tefsîrinde, bazen onunla aynı rivâyetleri benimsemiş, bazen onun görüşlerini aynen aktarmış veya özetlemiş, bazen de onun düşüncelerini zikredip ondan farklı olan görüşlerini beyan etmiştir.

Her iki tefsîrde dirâyet tefsîri olduğundan dolayı her başlıkta müelliflerin kendi fikirlerinin bir yansımasını görüyoruz. Her iki müfessir de birçok önemli eserden istifade etmişler, ilmî donanımları sayesinde yer yer eleştirilerde ve tercihlerde bulunmuşlar, akıl ve mantık çerçevesinde güzel, ikna edici açıklamalar yapmışlardır. Kur'ân'ı tefsîr ederken, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîr edilmesine önem vermişler, bir ayetin açıklamasına dâir sahâbeden gelen rivâyetlere ve sahih bilgiye başvurmuşlardır. Ayetler arası ilgi ve bağlantılara, nüzul sebeplerine, gerekli olduğu yerlerde mütevâtir kıraat farklarına ve bunların tefsîre etkisine; dil ile ilgili edebî inceliklere temas etmişlerdir. Kelimelerin hakîkî ve mecâzî manalarını, özellikle lafızların toplumdaki kullanım

şekillerini dikkate almışlardır. Eserlerinde birçok rivâyete yer vermekle birlikte özgün fikirler de çok geniş bir yer tutmaktadır. Rivâyetleri, konuyla ilişkilendirerek, doğruluğuna deliller getirerek ve akıl süzgecinden geçirerek almışlardır. Ayetlerin sebebi nüzullerini aktararak, mananın konunun bağlamı içerisinde değerlendirilmesine özen göstermişlerdir. Her iki müfessir de eserlerinde bazen işârî yorumlara yer vermişlerdir. Kevnî ayetlerde, yaşadıkları dönemin ilmini kullanmakla birlikte genellikle ayetlerdeki mucizevî yönlerin anlatımı üzerinde durmuşlardır. Ehl-i Sünnet mezhebine bağlı olduklarından dolayı eserlerinde genellikle bu çizgide değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Ayetlerdeki zamirlerin, fiillerin, harf-i cerlerin vb. etkisini, akla uygun bir şekilde, diğer ayetlerle ilişkilendirerek, manayı bozmayacak ve evrensel mesajlar içerecek şekilde yorumlamışlardır. Her ikisi detefsîrlerinde ayetler ve sûreler arasındaki münasebet üzerinde derinlemesine durmuşlardır.

Fahreddîn er-Râzî, tefsîrinde ayetlerle ilgili yaptığı yorumlarda bazen soru-cevap metodu kullanarak birçok farklı delil kullanmıştır. Hadislere çokça yer vererek, bunlardan zayıf görülen rivâyetleri tenkit etmiştir. Çok miktarda aklî istidlalde bulunarak naklî bilgileri aklî delillerle desteklemeye çalışmış, İsrâiliyat kaynaklı bilgileri eleştirerek reddetmiştir. Rivâyetleri alırken, ayetteki manayı, cümle yapısını ve konudaki hitabî özellikleri göz önünde bulundurmıştır. Ayetin siyâk ve sibâkına göre anlam vererek, ayete, hiçbir zaman bir önceki ayetlerden ayırarak mana vermeyi uygun bulmamıştır. Râzî, fıkhen Şâfiî mezhebine ve itikâdî olarak Eş'arî ekolüne mensuptur. Tefsîrinde çoğunlukla Şâfiî mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. İtikâdî konularda, sıkça Mu'tezilî görüşleri tenkit etmiş, bazı ayetlerde ise Mu'tezilî âlimlerin görüşlerini benimsemiştir.

Elmalılı Hamdi ise tefsîrinde, çok az hadis rivâyet etmekle birlikte bazen ayetleri mealleriyle, bazen de kısaca açıklamalarıyla yetinmiştir. Bazı ayetleri farklı şekilde yorumlamış ve konuya yeni bir bakış açısalıkazandırmıştır. Eserinde, kendi üslubuyla, ayetlere bazen ince ve derin bir mana vermiştir. Elmalılı, fıkhen Hanefî mezhebine mensuptur ve itikâdî olarak Matürîdî ekolü düşüncesini benimsemiştir. Ayetlerin tefsîrinde, çoğunlukla Hanefî mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. Bazı itikâdî konularda Râzî'nin aklî ve naklî deliller kullanarak tenkit ettiği Mu'tezile görüşlerini Mâtürîdî'ye yakın olduğu için benimsemeyi tercih etmiştir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Elmalılı,ayetleri tefsİR ederken genellikle Râzİ'nin tefsİRinden etkilenmiştir.Bununla birlikte her iki mÜfessirin yaşadıkları zaman ve mekânın kendine özel hususiyetleri, aldıkları eğİtimin, yetİştikleri ortamın, bilgi ve donanımlarının farklı oluşu gibi nedenlerle Elmalılı'nın Râzİ'den farklı görüşler ortaya koyduğu yerler de vardır. Gerek Râzİ'nin gerekse de Elmalılı'nın tefsİrlерinin,tefsİRde izledikleri metodlarının, konulara yaklaşımlarının günümüzde ve gelecekte İslâmî ilimlerin anlatılmasında ve yorumlanmasında çok önemli yeri vardır.

KAYNAKÇA

- Afîfî, Ebû'l-Alâ. *Fusûsu'l-Hikem ve't-Talîgâtü Aleyh*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsned*. thk.Şuayb el-Arnaût, Muhammed Naîm el-Araksûsî ve İbrâhîm ez-Zeybek. Beyrut:Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Albayrak,Halis. "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı".*Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 34/1 (1995): 155-173.
- Algül, Hüseyin vd.*İlmihal 1 İman ve İbadetler*. Ankara: Türkiye Diyanet VakfıYayınları, 2010.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şehâbüddîn es-Seyyid Mahmûd.*Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'u'l-Mesânî*.Beyrut:Dâru'l-Fikr, 1994.
- Arslan,Mehmet. "Elmalılı İle Süleyman Ateş'in Tefsirlerinin İşârî Yöntem AçısındanMukayesesi". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2013.
- Avcı,Hatice. "Fatiha Sûresi Tefsirinde Fahreddin Râzî'nin Tasavvufî Görüşleri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.3/4 (2016): 155-172.
- Aybakan,Bilal. "Şâfiî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38: 223-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aybakan,Bilal. "Şâfiî Mezhebi". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38: 233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bağçeci,Muhittin.*Kelâm İlmine Giriş*.Kayseri: Netform Matbaacılık, 2000.
- Bardakoğlu,Ali. "Hanefî Mezhebi". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1998.
- Bilgin, Mustafa."Hak Dini Kur'an Dili".İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15: 153-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bilmen,Ömer Nasuhi.*Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*.İstanbul: Ravza Yayınları,2008.
- Buhârî,Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîh-i Buhârî*. Dimeşk, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Cebeci,Lütfullah."Mefâtihu'l-Gayb".İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28: 348-350. Ankara:TDV Yayınları, 2003.
- Cerrahoğlu,İsmail. "Fahrüddîn er-Râzî ve Tefsiri".*Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*.2 (1977): 7-57.
- Cerrahoğlu,İsmail.*Tefsir Tarihi*.Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Çalışkan,Mehmet. "Kur'anî Bir Kavram Olarak "Sıbgatullah" Kelimesinin Model İnsan Oluşumundaki Katkısı". İçinde*Uluslararası İslâm ve Model İnsan SempozyumuBildiri Kitabı Cilt II*, editör M.Akif Özdoğan,Faruk Çiftçi, Fatih Tiyek,Veli Aba,Sezai Korkmazve İrfan Kara, 20-27.Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Kültür ve Turizm Şube Müdürlüğü Yönetim Yeri,2018.

- Çantay, Hasan Basri. *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*. İstanbul: Elif Ofset Yayınları, 1990.
- Demir, Şehmus. "Kur'an'ın Bilimsel Veriler Işığında Yorumlanmasına Eleştirel Bir Yaklaşım". İçinde *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, editör Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay ve Necmettin Gökkır, 401- 424. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.
- Duman, Zeki. *Beş Surenin Tefsiri*. Kayseri: Fecr Yayınevi, 1999.
- Duman, Zeki. *Beyânu'l-Hak*. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Ebüs-suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdülkâdir Ahmed Ata. Riyad: Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîse, ts.
- Ebü Zehra, Muhammed. *Ebü Hanîfe Hayâtuhû ve Asruhû-Ârâuhû ve Fıkhuhû*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1960.
- Ebü Zehra, Muhammed. *eş-Şâfiî Hayâtuhû ve Asruhû-Ârâuhû ve Fıkhuhû*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1948.
- Elbânî, Nâsıruddîn. *Silsiletü'l-Ehâdîsi's-Sahîha ve Şey'ün min Fıkhihâ ve Fevâidihâ*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1996.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Günümüz İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlâhiyat Vakfı Yayınları, 2011.
- Gürkan, Menderes. "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 6 (2005): 211-232.
- Hacımuftuoğlu, Nasrullah. "Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İcâz Teorisi". İçinde *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, editör Ömer Türker, Osman Demir, 265-278. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- İşık, Emin. "Hasan Basri Çantay". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8: 218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İbn Arabî, Muhyiddîn. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Riyad: Dâru Taybe, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs*. thk. Muhammed Muhyiddîn el-Asfar. Beyrut, Doha: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, ts.
- İyâzî, es-Seyyid Muhammed Ali. *el-Müfessirûn Hayâtihim ve Münhecihim*. Tahran: Mektebetü Mü'min Kureys, 1386.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk. *Te'vîlât-ı Kâşâniyye*, Çeviren Ali Rıza Doksanyedi, nşr. M. Vehbi Güloğlu, Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1987.
- Kaya, Mehmet. "Bilimsel Tefsir ve Değişim". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. 3/5 (2016): 195-223.

- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf. *İhbâru'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*. thk. Julius Lippert. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 2008.
- Kırca, Celâl. "Bir Anlama Sorunu Olarak Kur'an Yorumlarında Rasyonalizasyon". İçinde *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, editör Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay ve Necmettin Gökkır, 181-212. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010.
- Kırca, Celâl. *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2009.
- Kırca, Celâl. *Kur'ân ve Fen Bilimleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2005.
- Kozan, Ali. "Bir Türk-İslâm Mütefekkeri: M. Hamdi Yazır ve Siyaset Felsefesi". İçinde *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, editör Ahmet Ögke, Rıfat Atay, 371-391. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifü'l-İşârât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Mahallî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed ve Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî. *Tefsîru'l-Celâleyn*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ts.
- Mardînî, Fatîmâ Muhammed. *et-Tefsîru'l-Müfessirîn*. Dimeşk: Beytül-Hikme, 2009.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâru Sâdır, İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Basellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. Riyad: Beytül-Efkârî'd-Devliyye, 1998.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Bahru'l-Kelâm*. Dimeşk: Mektebetü Dâru'l-Ferfûr, 2000.
- Özel, Mustafa. "Elmalılı'nın Tefsir Metodolojisi". *Diyanet İlmî Dergi*. 51/3 (2015): 29-55.
- Râzî, Fahrüddîn. *Tefsîr-i Kebîr*, Çeviren Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç ve C. Sadık Doğru, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013.
- Sâbûnî, Nûreddîn. *Kitâbü'l-Bidâye mine'l-Kifâye fî'l-Hidâye fî Usûli'd-Dîn*. thk. Fethullah Huleyf. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1969.
- Serdar, Murat. *Kelâm Tarihi*. Kayseri: Afşar Matbaacılık, 2012.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2008.
- Sülün, Murat. "Nefs-i Mutma'inne Ayetine Yeni Bir Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 50/1 (2009): 1-24.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. Kahire: Dârut-Ta'sîl, 2016.
- Tuncer, Faruk. "Tenasüb (Tematik) Merkezli Tefsirlere Genel Bir Bakış". İçinde *Tefsire Akademik Yaklaşımlar-1*, editör Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, 245-272. Ankara: Otto Yayınları, 2013.

- Türcan,Selim ve Süleyman Gezer. "Fıkhi Tefsir Geleneği".İçinde *Tefsire AkademikYaklaşımlar-1*, editör Mehmet Akif Koç, İsmail Albayrak, 185-204. Ankara:OttoYayınları, 2013.
- Uzunpostalıcı,Mustafa. "Ebû Hanîfe". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10:131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11: 57-62. İstanbul:TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz,YusufŞevki."Eş'ariyye".İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11: 447-455. İstanbul: TDV Yayınları,1995.
- Yavuz,YusufŞevki."Fahreddin er-Râzî".İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12: 89-95. İstanbul: TDV Yayınları,1995.
- Yavuz,Yusuf Şevki."Mâtürîdiyye".İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28: 165-175. Ankara: TDV Yayınları,2003.
- Yazır,Elmalılı M. Hamdi.*Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*.s.nşr.Lütfullah Cebeci,Sadık Kılıç veOrhan Atalay.Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
- Yeşilyurt,Temel. "Mâtürîdîlik-Eş'arîlik Karşılaştırması". İçinde*Kelam El Kitabı*, editör Şaban Ali Düzgün, 171-176. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Zemahşerî,Cârullâh Ebi'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*.thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvîd. Riyad: Mektebetü'l Abîkân, 1998.